

NAGYENYEDNEK ÉS VIDÉKÉNEK

VESZEDELME 1848—49-ben

TÖRTÉNETI VÁZLAT.

ÍRTA

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

PEST, 1863.

ELŐSZÓ.

Ezen munka szerzője kiváló előszeretettel foglalkozik amaz általános törvényekkel, melyek a történelmen végig vonulnak, melyek nemzetek és államok múltját megszabták, jelenéi igazgatják, jövőjét előkészítik; de nem szokott a történetnek rajzoló, előadó, adat-gyűjtő részével tüzetesen foglalkozni. A tudomány két ága **közt** pedig majdnem olyan különbség van, minő létezik a természettan és természetrajz között, midőn amaz első az általános törvényeket kutatja, mely szerint bármely változása, fejleménye a világ végtelen egyetemének történik, — amaz utóbbi pedig, az egyes részleteket vizsgálja, melyekben a természet működése, mondhatnám, nyilatkozik. Mindemellett, eme vázlatok rajzolója, a történet alakitó, adat-gyűjtő nagy mezejére lépett, ez kétségtelen. Különös okoknak kellett őt erre vezetni. Elmondok azok közül néhány nevezetesebbet.

Azon tárgyakat, melyeket eme vázlat nyújt, más még nem irta meg. Vagy ha megírta, a nyújtott kép mellékesen odadobott, hiányos vagy hibás. Ha más vállalkozott volna eme munkára, szívesen egyébbel foglalkoztam volna; gyönyörködtem volna helyes felfogásában, jó művét megtapsoltam volna. Hídban várokoztam azonban, nem érkezett ki e munkát átvegye.

IV

Némi előnyöm egyébaránt lehetett, sok mások felett. Én ama vidéknek vagyok szülőltje, melynek 1848 és 49-ki szerencsétlenségeiről szólok; ott töltöttem el gyermekkorom legnagyobb részét és ifjúságomból jó darabot, (ismerem nemcsak a nevezetesebb szereplőknek igen jelentékeny részét, és nemcsak azon vidékeknek saját viszonyait, de nagyobb részint jártam amaz események főbb pontjain. És, habár magam nem is fordultam meg ama veszedelmes korszakban azon vidéken, egybeköltetésem, ösmeretségeim utján, képes valék eredeti adatokra tenni szert.

A múlt esztendőben (1861-ben) megjelent „Erdély története 1848—49-ben“, Kőváry Lászlótól. Több olyan, nézetem szerint, fontos adatra találtam benne, melyeket én nem úgy tudtam. Természetes volt a tudakozódás, az utánjárás azokra nézve. Egyéb észrevételeim mellett csakhamar azon csodálatos megjegyzésre jutottam, hogy habár még az orrunk előtt vannak amaz emlékezetes évek eseményei, azokra vonatkozó adat kevesebb van, mint sokan hinnék; és a meglevők is részben ziláltak, homályosak, veszendőbe indultak.

A közelebbi időben első rangú, fontosságú történeti adatforrásokká váltak a hírlapok. Hiszen a napi sajtó az eseményeknek, a kornak állandó krónikája. És annyival érdekesebb, történeti szempontból, mentői egészebben visszatükrözi azt büneivel és erényeivel. Amaz erdélyi eseményekre nézve legkülönösebben érdekesekeknek kell lenni a kolozsvári, szebeni, brassói, buda-pesti és későbbre debreceni hírlapoknak. De az újságok csak azon vidékekről szólhatnak, mellyel fennáll az egybeköttetés. Hányszor és minő csodálatosan, váratlanul szakadt meg 48 és 49-ben a közlekedés a Királyhágótól nyugotra és keletre?! Már a nyár folytán megszűnt az Alvidéken és Horvátországgal. Szeptemberben fennakadt a Dunántúli-részekben. Októberben Szeben és Brassó teljesen el lön zárva Kolozsvártól, Sőt, kevés időre

Kolozsvár, M.-Vásárhelytől. Szeben, egybeköttetését Becsesei, hosszasan a Bánáton és Horvátországon, vagy még inkább Galicián át tartotta fenn. November elején Enyed, közepén Kolozsvár meghódolt Puchner fegyvereinek, — majdnem egész Erdély kezében volt. Ekkor némi egybeköttetésbe jött Kolozsvár, M. Vásárhely, Fehérvár és Brassó Szebennel, de ez nem javította az egybeköttetést Béccsel. Erdélyben csak a Székelyföld egy része volt, mely meg nem hódolt Puchnernek. Azon rész egész addig semmit sem tudta a „magyar világról“, míg Bem már messze ben nem járt Erdélyben. De Bem jött. Dec. 25-kén Kolozsvárt volt már., Januariusban több szerencsés csatája volt. Februarius elején azonban, úgy látszott, sergével tönkre jutott; fut ki Erdélyből. De megtér. Martiusban már elfoglalta Szebent, és ugyanazon holnap közepe körüi Puchner serge és a muszkák kivonulnak Erdélyből. Erdély egészen kezében van az Oláh-havasokon és Fehérváron kívül. Ekkor az éppen említett vár és havasok voltak elzárva a világtól. Erdély is el volt azonban zárva Pesttől. Hét nappal azután hogy Bem Kolozsvárra érkezett, a pesti kormány Debrecenbe menekült. Windischgrätz herceg Magyarországot a Tiszáig elfoglalta; a Bánát övé volt; a Felföldön sergei voltak; mi hiányzott még? a magyar sergek és Debrecen. Ezt a kettőt nem tudá legyőzni. A magyar sergek Görgey és Klapka alatt csodákat miveitek Felső-Magyarországon. Nem egyszer valóban, az események rendkívüli folyamában, magyar és német hadak rétegenként állottak. A kibontakozás egyébaránt tudatik; de nem arról akarok én beszélni, csak arra akarom olvasóimat figyelmeztetni: a hadi kocka gördülése szerint, hányszor szakadt meg a közlekedés országunk csaknem minden pontjai között!

Midőn ennyi megrázó esemény oly rendkívüli gyorsasággal követi egymást; midőn annyiszor oly sok minden volt nyerve és újra elvesztve; midőn annyiszor ismétlődött a megrettenés, a

szétrebbenés; midőn egész vidékek futottak és tértek újra vissza; midőn újra meg újra elzártak és ki lönek nyitva a közlekedés utjai: hogyan is kaphattak volna elég és biztos tudósításokat a hírlapok?

Vegyük csak kissé pontosabban figyelembe, miként érkezhetek tudósítások amaz eseményekről, melyekre tekintetünket kiválóbb gondnal fordítottuk.

Október közepétől kezdődtek a szomorú játék főeseményei, azok t. i. melyeket e mű vázol. Októberben és novembernek legelőjén mehettek tudósítások az alsó-fehéri, küküllő- és felső—fehérmegyei sat. eseményekről; és több kevesebb ment is, mint arról a „Kolozsvári Híradó“ és „Ellenőr“ tanúskodnak. De lázadás, gyilkolás, pusztítás, készülődés és menekvés perceiben elfeledi a rendes tudósító is kötelességét: maga is készül, maga is fut. Aztán, ilyenkor csaknem minden ember, csaknem minden hely magára van hagyva, a szomszédoktól, másoktól is isoldlva van: csaknem minden menekvő pontosan csak azt tudhatja, a mi éppen vele történt,— valamint a közlegény minden nagyobb csatának csak azon részét ösmeri, melyben maga forgott. És nagyon gyakran megtörténik, hogy a nagy, a megrázó, a szívrendítő események akkora hatással vannak az emberekre, hogy valamint sokan lélekjelenlétüket veszítik el, éppen úgy ítélőtehetségök is elhomályosul: nem igazán mondják el azt mi történt, és pedig hazudni nem akarnak. Magam is voltam már ilyesminek tanúja. Kétségen kívül segítve lett volna eme nehézségeken, ha idejük lett volna a menekülőknak megtelepedni, saját élményeiket, emlékeiket rendbeszedni és azokat másokkal közölni; de már november elején Enyed, november közepén Kolozsvár „futott.“ Aztán ha valakinek kedve és alkalmá lett is volna a tegnapi eseményeit elbeszélni, hol kapott volna figyelő fülekre, midőn mindenkit a „ma“ és a „holnap“ teljesen elfoglalt, — midőn az ese-

mények rohanó árja mindenkit magával ragadott. Ila kevés, és nem egészen megbízhatók a kolozsvári hírlapok tudósításai, hasonló hibában kell lenni amaz említett eseményekről a pesti hírlapoknak is. És így is van. Erről már a hivatalos „Közlöny” és „Kossuth Hírlapja” tesznek bizonyoságot. Legkevésbé számlálnak pedig a szász lapok. Októberen kezdve, valóban bámulatos kevés tudósítást lehet bennük kapni, Enyedet és vidékét illető. Úgy látszik, hogy tudósítást keveset kaptak, — egy része annak is határozottan félszeg volt,— és azt sem szívesen adták a mit kaptak: röstelték, hogy gálád dolgokat beszéljenek el azokról, kikkel egy zászló alatt küzdenek. Innen magyarázom részben a szebeni „Siebenbürger Boté” és a brassói „Siebenbürger Wochenblatt” és mindkettő melléklapjának hiányzó értesítéseit. — Az adat-hiányokon némileg segítni kívánt a kolozsvári „Honvéd”, mely a Bem oda menete után indult meg, (első száma 1848-ki december 28-káról van), az által, hogy a „kolozsvári futás” (novemb. közepe) előtti események közül több fontosnak leírását közli. így tudósít pl. Zalathna sorsáról, Felvincről sat. utólagosan.

Nem sok ideje maradt azonban a „Honvéd”nek az azelőtti év eseményeivel foglalkozni. Újabb események, a múltiaknál nagyobb szerűek a közfigyelmet egészen magokra vonták. Enyednek pusztulása már 1849-ki év januáriusa második hetét elfoglalja. És közvetlenül Enyed pusztulása után következnek Bem nagyszerű küzdelmei. Oly nagyszerű események foglalván el az emberek figyelmét, lehetett-e valami kiválóbb gondjok arra, mi régebben történt? Akkor pedig már a Szászföldről és a Királyhágón túlról még kevésbé kaphatunk adatokat, akár a már régebbi pusztításokat, akár Enyednek legújabb szerencsétlenségét illetőleg. A szászokat egészen elfoglalta saját ügyök; elfoglalta a mindenütt jelenlevő és mindenütt félelmes Bem. És mit várhat-

VIII

tünk Pestről, honnan éppen azelőtt kevéssel vonult el az újság' írók egész serege? Pesttől, hol akkor csendes nyugalomban tanyá- zott Windischgrätz szép serege? Pesttől, mely akkor a magyar sereg birtokában levő vidékektől el volt zárva? — De bizony, Debrecen is keveset szólhatott. A magyar hírlapirodalom a Pest- ről Debrecenbe költözéssel (1849-ki jan. elején), összement.— Szóra került a képviselők ülésében Enyed sorsa, de röviden; átalán a „Közlöny“ hivatalos közleményekkel és az örvendetesebb eseményekkel volt elfoglalva; az „Esti Lapok“, „Márczius“ pedig, bár mennyire fontos szerepet is viseltek, mint. párt-közlönyök, mint politikai nézetek tolmácsai, kevés gondot fordítottak a pon- tos és részletekbe vágó tudósítások megszerzésére. Nem készül- tek arra, hogy mint chronicat, a távoli eseményekről, használ- hassa őket majd a történész.

Januáriusról menjünk egyenesen által májusra. Közben, ugyanis, semmi kiválóbb fontosságú eseményt nem adnak tüze- tesen, eme vázlatok, — de májusra esik már Abrudbánya el- pusztítása.

Májusban, az „oláh havasokat“ és Fehérvár várát kivéve, egész Erdély Bem kezében volt. A magyar seregek a Királyhágó- tól nyugotra, győzedelmesen nyomultak előre; már a Tiszától a Dunáig haladtak; már fel volt az ostrom alól mentve Komárom; már folyt az ostrom Budavára ellen. Ekkorra esnek Hatvány expedíliói Abrudbányára, ekkor pusztult el ama város, ekkor koncoltattak fel ama vidék még élő magyarjai. Erről tudósítás Kolozsvárra — a vállalat Zarándból, Magyarország felől lévén vezetve — majd semmi sem érkezett. Panaszosan emeli ki a „Honvéd.“ A kik Debrecenben részletesebben kellett hogy a dolog felől értesülve legyenek, hallgattak. Az odavaló újságok rövid, bizonytalan híreket tudtak mindössze is közölni ama szerencsét- lenségekről. És, a végén, majdnem egyszerre jutott volna az

ország tudomására, különben is ama havasi kudarcoknak és annak, hogy Budavárán a magyar háromszín leng. Lehet képzelni, melyik vontá volna úgy is magára az általános figyelmet, — melyik esemény nyomta volna a másik emlékét úgy is háttérbe.

Láttnivaló a mondottakból, hogy vázlataim tárgyaira nézve viszonyosán kevés adatot nyújtanak a hírlapok. Nagyban pótolhatták volna ezt azonban későbbi munkák, magánjegyzetek. Pótolták-e? Pótolhatták-e?

A magyar forradalom bevégeződött a fegyverletétellel. Utána következett a Haynau-Bach kormány. Tudhatták volna ugyan jól, ama hatalmas férfiak, hogy bármi sajnósak is a múlt eseményei, de azt mi megtörtént, meg nem történté átváltoztatni nem lehet, mégis a legnagyobb üldözéssel kezdték pusztítani azon adatokat, melyek a forradalomra vonatkozással voltak. Egy-egy jegyzőkönyvnek, a „Márczius“ valamely számának, vagy valamely hányt-vetett versnek birtoka majdnem felségsértésnek, majdnem főbenjáró bűnnek tekintetett. Természetesen nemhogy saját élményeik, tapasztalataik, szenvedéseik leírásához, rendbe- és tisztába-hozatalához fogtak volna azok, kiknek ahoz különben talán hajlamuk lett volna, és melyre a rend, a csendes, biztos nyugalom a legkedvezőbb alkalmat nyújthatta volna, — de mindenki sietve sietett megsemmisíteni amaz írományokat, amaz okmányokat, melyek az átélt rősz napokkal összekötetésben voltak, melyek tehát a birtokost compromittálhatták volna, terhes büntetést hozhattak volna fejére. Hány okmány, hány hírlap, hány plakát lőn akkor megsemmisítve, — a tűznek martalékul adva! És a melyek előkerültek későbbre, csaknem mind rejtekhelyekről regélhetnének.

Amaz eljárás rendkívül megritkította a 48 és 49-iki okmányokat, adatokat. Pl. mindamellet, hogy több felé tudakoz-

tam a „Márctzius“ hírlapnak teljes példányát, nemcsak meg nem találhattam, de nem is tudom létezik-e valahol. Sőt a hivatalos „Közlöny“ oly ritkává vált, hogy, ha nem csalódom 1861-ben, bizonyos úri embereknek a Dunán túlról, miután a „Közlöny“ egy meghatározott számára szükségük volt, és azt sem magok közelében, sem Pesten fel nem találhatták, kénytelenek voltak a kérdéses számért Kolozsvárra, az erdélyi múzeum könyvtárához folyamodni. — És oly ritkává vált a „Közlöny“, hogy ha jól emlékszem, ugyanazon évben, valaki hírlapokban hirdetteté, hogy egy teljes példány „Közlönyért“ 400 ftót kész adni.

A múltat Haynau és Bach vállalva sem tudták megsemmisíteni, — vajha lehetne abban sok mindent nem történné tenni, — de a tudatlanság, a sötétség unalmát nehezíték milliókra. Istennek hála, a sötétség ama nehezedése, megszűnt. Eljött az ideje a szabadabb szónak, minden létező korlátok mellett is. De most már azon nehézség adta magát elő, hogy nehéz feltalálni sok adatot. Azok, kik jegyzeteiket, leveleiket megsemmisítették, most szívesen folyamodnának hozzájuk. Az emlékezet pedig, 14 hosszú év alatt, kezdett homályosulni. És mennyi szereplő tűnt el, ki nem adhat többé e parányi égi-testen, a rögzös Földön számot arról, mit és miért tett, mert ügye a leges-legfelsőbb ítélőszék előtt áll!

Gondolom, a mondottakban elég okát adtam annak, hogy azon adatokat, melyek inkább kezem ügyébe estek, melyek inkább érdekelnek, ámbár historiai adat-kutató nem vagyok, ámbár a történezet előadó részével tüzetesen nem foglalkozom; miért gyűjtöttem és állítottam össze. Nemcsak erre határoztam el azonban magamat, de arra is, hogy összeállítván, a nyilvánosságnak mentő hamarabb átadjam.

Egyik okom erre nézve az, hogy 1861-ben Kőváry Lászlói megjelenvén „Erdély története 1848—49-ben“, megütközéssel tapasztaltam, hogy eme szükségét pótló és nagyon sok adatra támaszkodó műben is, ösmert tollú szerzője, több eseményt úgy irt le, a mint én előadását lényegesen hibásnak tartom. Elmondom tehát felvett tárgyaimra nézve, mit tartok hibásnak, mit tartok helyesebbnek, és elmondom, mivel vélem indokolhatni eltérő véleményemet. Ha bizonyos állítások hosszas időn keresztül cáfolatlanul állanak, a közvélemény azokat elfogadja, mint cáfolhatlanokat. Tehát: nem kell késni. Az irodalom maga, az által ha Kőváry úr nézetei mellé teszem magam ellenkező nézeteimet, csak nyerhet.

Másik okom, miért e munka napfényre hozatalával sietek, — és ez főbb tekintet az előbbinél, — az, hogy az oláhok mindjárt-mindjárt hivatkoznak 1848-iki vívmányaikra, — sokszor emlegetik ugyanazon évi nemzeti gyűléseiket, — hivatkoznak végzéseire, mint jogi alapra, — amint pedig több ízben fájdalommal vala alkalmam tapasztalni, a közvélemény nagy mértékben ismeretlen a 48-iki év oláh mozgalmainak történetével. — Összesimulás oláh és magyar közt, fájdalom, még mostanig sincs, — ámbár a köznép nagy tömege magát, ezt meg kell adni, a legjámborabbul viseli, régi foglalatosságait folytatja, és a vidéki magyarsággal nem igen kocódik. Meg vagyok azonban győződve felőle, hogy az oly kívánatos, teljes összesimulást a múlt és jelen viszonyainak teljes ösmerete nagy mértékben segítné. Mindkét felől tisztába jönnének általa: mi a jog? mi a valódi érdek? mi a valódi cél? És tisztába jönnének felőle, hogy az érdekességnek nevezetes pontjai fellelhetők magyarok és oláhok között, de egyszersmind vannak igények, melyek országunk és a birodalom fennállása szerint, ki nem elégíthetők. Amint az eszmék tisztulni fognak, amint higgadtabban fogják fel

mindkét részről viszonyaikat, kétségenkívül közelíteni fogunk a kibéküléshez és azt rendben el is érjük. Örülnék rajta, ha azt előmozdítani, bár csekély kicsinységgel is hatalmamban volna. Ez a fő ok, mely miatt nem nyugodtam meg azon, hogy az ezen műben levő adatokat összegyűjtsem, de összeállítván, a nyilvánosságnak átadni siettem.

A nyilvánosságra hozatalnak szüksége oly sürgős alakban tűnt fel előttem, hogy érte kész valék némi áldozatokat is tenni.

Elösmert alaptétel a történet-írást illetőleg, hogy a történetésznek hivatása nemcsak mindazt mit beszél a valóhoz híven adni elő, de kötelessége mindazt el is mondani mit tud. — Igenis mindazt, mit mondok, helyesnek hiszem, a valóhoz megfelelőnek akartam mondani, egész azon határig menve, mennyire eszközeim és belátásom képesítének. A legnagyobb figyelemmel igyekeztem minden szót kikerülni, melyet bármicsoda bíró-járása alatt is kénytelen volnék hamisnak, részrehajlónak bélyegezni meg. **De** tisztán és nyíltan bevallom: nem mindent mondtam el a mit tudok, — pedig több dologra nézve nem tudok sok mindent, nem tudok annyit, mennyit majd, lehetséges lesz tudni és a mennyi nélkülözhetlen volna annak számára, ki nem egy vázlatát adná amaz emlékezetes évek bizonyos eseményeinek, de valódi, egybefüggő, kerek történetét. — És pedig, rajtam kívüli, tőlem nem függő okok is vannak olyak, melyek elhatároznak nem mindent adni mit tudok, — de vannak olyanok is, melyek egyenesen bennem laknak és melyek, mondhatnám, moraliter kényszerűnek nem mindent tární fel, amolyan durva meztelenséggel, mint ahogy azokat történeteknek tudom. Nemcsak azért, hogy a történetésznek feladata sohasem lehet egész baromi aljasságában adni a földhöz ragadt vadságnak minden tényeit, midőn bizonyos amolyan eseményeknek akarja képét adni; de azért is, mert némely eseményekről a szereplők életében, lettek

légyen azok az eszközök, vagy átszenvedők, nem lehet szólni. Erre nézve szerencsésebb helyzete lesz a későbbi történésznek, midőn az időnek, minden sebeket beheggesztő, megsemmisítő keze már a fájdalmas pontokat inkább biztosította attól, hogy az illetéstől felsajogjanak.

A fennebbiek után, olvasóimra bízom megfejtani: miért kerültem átalan a jellemrajzokat, vagy bár a szereplő egyéniségek előtérbe hozatalát.

Így fogván fel a dolgot, nemhogy bitorolni akarnék a későbbi teljes történeti előadásnak helyét, de sőt előre üdvözljük azt, a jövő hajnal-pírjában. Magunk számára egyebet nem igénylünk most, mint egy történeti vázlat nyújthatását, és azt, hogy a helyzet tisztábazatalára, csekély eszközeinkkel, közreműködtünk.

Szólok még néhány szót azon adatokról, melyekre ezen vázlat támaszkodik.

Állandó segédem és tanácsadóm vala eme vázlatok rajzolásában, azon jegyzetek összege, melyet „Fekete-könyv“ néven emlegetek. Az abban levő adatok legfőbbként Alsó-Fehérvármegye 1848—49-iki veszedelmére vonatkoznak. Azokat tisztelt rokonom és barátom ifj. báró Kemény István gyűjtötte össze. Könnyű átlátni érdekességét azon adatoknak, ha meggondoljuk, hogy ama veszedelmes időben Alsó-Fehérnek éppen főispánja vala b. K. I.; és pedig a nehéz időkben helyéről nem mozdult: az eseményeknek egy nagy részit saját szemével látta, — más részit hivatalos jelentésekből, vagy teljesen szavabevehető, viszonyokat ösmerő emberek után mondja, tudósítást első szájból vevén; és részben mindjárt az események után jegyzett. De mindezek felett fontossá teszi a „Fekete-könyvet“ azon érdekelt-ség, mellyel tulajdonosa minden erdélyi esemény iránt: azokat kikutatta, részben fel is írta; és azon sivár ragaszkodás,

mellyel éppen szülő-földe iránt viseltetik. Tudom, hogy egyszer bámulva kérdezték a „Fekete-könyv“ tulajdonosától a 48 után jövő szerfelett nehéz évek egyikében: hogyan nem hagyja ott Erdélyt, hiszen az veszett föld? minek hengergeti annyit a Sisyphus követ, segíteni próbálván rajta, mikor könnyen vonulhatna félre? Hiszen úgysis mennyi vádnak van kitéve és nagyobb részint olyak részéről, kiknek háládatosságot kellene irányában érezniük?! A határozott válasz az vala, hogy családi viszonyainál, jelenénél és múltjánál fogva a végzet ama helyhez kötötte. Azon fog állani, míg az lábai alól kifordul. „Mikor engem megláttok futni, tudjátok meg, Erdélynek élő szomorú-jelentése eredt útnak“ — vetette utánna. Közlém ezt azon reményben, hogy nekem, ezen kis indiscretioért, meg fog bocsátani.

Eredetileg ama jegyzetek, a „Fekete-könyv“, mint maga nevezte azt el tulajdonosa, magyarul volt írva. Legelső csirájának látom azon a „Honvéd“ hasábjain még 1849—ki januáriusban megjelent tudósítást, melyben Enyednek pusztulását írja le, Alsó-Fehér főispánja. (Lásd „Honvéd“ 25. és 27. számokat.) Későbbre ezen némileg változtatva is lőn, és új meg új adatok sorakoztak a már régebbiek mellé: rendre alakúit a kis gyűjtemény, a „Fekete-könyv.“ Miután azonban sok idegen, utazóval, sok idegen, nyelvünket nem értő nagy hivatalnokkal — kik vajmi sókan fordultak meg Erdélyben 48 után! — akarta azt közölni, és közölte is azokkal, kiket helyesnek vélt a múlt eseményei felől tájékozni, a „Fekete-könyv“ le lőn fordítva németre. Elöttem is egy ilyen német példány feküdt használat végett.

Megjegyzem egyébaránt, hogy én ifj. b. K. I.-tól nemcsak a „Fekete-könyv“ adatait kaptam, hanem másokat, attól függetleneket és részben igen érdekesekeket, pl. a muzsinai és csombord-szent—királyi kis katonai vállalatokat illetőleg, — meg az 1848-ki

szász újságokat. *) És minden Írott adatainál és „Fekete-könyvé-nél” sokkal többet érnek szóbeli, élénk színekkel festett elő-adásai. Soha sem vala pedig fukar azokkal, valahányszor hozzá fordultam. — Fogadja mindezekért szíves köszönetemet.

Hasonlókéig köszönetemet kell nyilvánítanom tisztelt barátom 1). A. K.-nak, ki a leglelketelezőbb szívességgel tárta fel előttem a 48—ik és 49-ik évek eseményeit tárgyazo gyűjteményének ajtáját. És pedig minő gyűjtemény az! Hasonlíthatlanul legna-gyobb és legteljesebb mindazok közt, melyeket én azon évekre vonatkozólag ösmerek. Nagy bányája lesz amaz évek történészé-nek. — Olt volt alkalmam látni a hivatalos „Közlönyének első számától egészen a Szegedről elfutásig oly teljes példányát, hogy azon például az is meglátszik, hogy midőn a forradalmi kormány Pestről Szegedre menekült, a nagy zavarban a lapnak napi-számát elfeledték, egygye! elhibázták Szegeden, míg a lap oldal-számai hibátlan rendben haladnak. Ugyanott volt alkalmam látni, hogy még csak egyet említsek, az oláh-comité, hadi fő-kormánytól (General-Commandótól) kapott közleményeinek (át-iratainak) lajstromát.

*) Eme szász lapok nem villának teljes példányok, és éppen azon időből hiányosabbak, midőn érdekesebbek lehetnének. — Olyan számára, ki a tárgygyal tüzetesen foglalkozik, megjelölöm a lapokat és a példányok hiányait. — Kezeim közt volt: 1) Siebenbürger Boté 1848-ról. (Szebeni lap.) Nro 1-től Nro 133-ig. Ezen utóbbi szám dec. 8-iki. — Októberen kezdve, hiányzottak Nro 113, 116, 120 és 132. —2) A brassói Siebenbürger Wochenblatt. Ugyancsak 1848-ból, az 1-ső szám-tól a 104-ikig. (Ez utóbbi dec. 18-ki.) Hiányzottak októberen kezdve: Nro 83, 86, 101 és 102. — 3) Satellit des Siebenb. Woelien-blatts 1848. Jan. 3-ki az 1-ső szám; kezeimnél utolsó a 96-ki szám, dec. 4-köről. — A Transilvaniában, mely mclléklapja a „Sieb. Boté”-nak, éppen úgy nem találtam saját kutatásaim tárgyait illetőket, vala-mint a Blatter für Gcist, Gemüth und Vaterlandkunde hasábjain.

Mind azonban nem említhetem meg névszerint azokat, kiknek segítségével adatokhoz jutottam. Már csak azért sem, mert mindenkit megnevezni, most még, nagyon időn-kívülinek tartanám. Annyit mondhatok egész általánosságban: hogy mindazok részéről, kiket segéd-kéz nyújtása végett felszólítottam, a legelőzékenyebb készséggel találkoztam. Fogadják érte néma köszönetemet.

Gondolom, a fennebbiekben, a szükségesek felől tájékoztam olvasómat. Nem szólok tehát többet e vázlatokról: hadd szóljanak ők magok helyett.

Előzmények. Viszonyok.

Nincsen ország, hol annyi vásár esnék és azokat úgy megbecsülnék mint hazánkban. Heti- és országos-vásárok (sokadalmak) egymást kergetik. Alig lehet 8—10 mértföldet utazni, hogy az ember vásáros néppel ne találkozzék. Aztán, minden vásár a vidéknek egész eseménye. Felkeresik a vidék birtokosai, a nemesi osztály: ott, meghatározott időben és helyben mindnyájan találkozhatnak; dolgot igaznak, társalognak, újságokat, eszméket cserélnek, mulatnak. Felkeresik a közlakók, az eddig úgynevezett paraszt osztály; hiszen, minden adás-vevés, mondhatni, vásáron történt nálunk eddig; aztán, ott találkozhattak orvossal, ügyvéddel, és mindezek mellett, magok is mulattak. A ki csak egyszer látott hazamenő vásárosnépet, kígyó utat haladva az egyenes töltésen is, hosszakat kurjongatva, magokat muzsikáltatva, vágató szekerekkel egymás elébe csapva, mámoros fővel a rohanó lovakon dőlincselve, egyszerre átláthatta, hogy a vidék nagy tömegének a vásár, mulatsági középpontja is,— és, minden vásár eseménye a vidéknek. És a nők, hát még a parasztnők, minő jól érzék ott magokat?! Egy régi közmondás szerint: „sokadalom lakodalom, nincsen akkor beteg asszony.“ Oly árutárgyakkal, melyek néhány krajcárt sőt néha batkát sem érnek, készek bemenni a vásárra, gyalog, félnapi járó föld-

ról. De legalább ott voltak, legszebb ünnepi ruháikba öltözve: láthattak, szerintük, annyi szép dolgot; ki voltak téve a vásár-fia eshetőségeinek; és rendkívül sokan térnek kissé illumiálva haza. Egyszóval: nálunk oly tekintélyben valának a vásárok, hogy nyelvünk a vásárnapot és vásárnapot talán össze is tévesztette, — minden sokadalom ünnepnap is vala egyszersmind.

A vásárok ezen tekintélye ugyan apad; megsemmisítésel fenyegeti azt a vasút, gőzhajó és telegraph. Erdélynek azonban csendét percre sem zavarhatja még az elrobogó mozdony zaja, éles füttyülése, halai nyugalmat nem háborgatja a kelepelő gőzhajó. Fájdalom, ezen tekintetben hátrább van mint Ázsiának némely pontjai. Annál nagyobb tekintélyben lehetnek a vásárok; és valóban abban voltak különösen 48 előtt.

Ily nemű vidéki események és víg napok valának Nagy-Enyed sokadalmi is. Különösen pedig az october közepén eső Gál-napi vagy szüreti sokadalom. Enyed, ugyanis, szőlős vidéken van, kitűnő bort termelő falvak között fekszik. A Gál-napi sokadalom előtt azonban nem szoktak szűrni,—hanemha egyes kerti szőlőket, hogy a sokadalmi nép a pezsgő új bor mámorában úszhasson; akkor szokták a még hiányzó készleteket beszerezni, hogy utána mindjárt hozzá lássanak a szürethez, oly vigan, oly élénk jó kedély kedvcsapongásai közt, mint ezt tenni magyar ember általán'szokta. 48-ban sok szőlő termett, kitűnő bor Ígérkezett. De, szomorú vásár, szomorú szüret vala az: must helyett vér ömlött, — vigalom helyett kétségbeesés ütött tanyát.

Egyszerre mint megrendítő villámcsapás terjedt el: az oláhok*) feltámadtak: gyilkolnak, perzselnek, pusztítanak.

*) Szándokosan használtam ezen szót: Oláh, és nem ezt: Román. Tudom pedig, hogy a balázsfalvi májusi gyűlésnek mindjárt első pontjában van azon kívánság, hogy őket nem oláhoknak és nem walachoknak nevezzék, hanem románoknak. Rendkívül tudnék azonban bámolni

Átalán vad dolog a háború; szörnyűbb a polgárháború; de ez utóbbi is csak szelíd dolog a mellett, midőn a polgárháború néplázadással jár. Itt ez utóbbi volt az eset.

Hányan voltak azok közül, kik Enyedre mentek be vásárra egy vagy két napra, kik nem térhettek haza. Sokan soha sem térhettek vissza szülőttehelyökre: nem azon göröngyök fedik szétzúzott, orozva gyilkolt tetemeiket, melyek egész éltök munkásságának tanúi valának. Mások mintegy csuda útján, hosszas kóborlás, vesződés után visszakerültek. Kardot és puskát kellett soknak ragadni, ki soha kezében mást nem forgatott mint kapanyelet, ekeszarvat. ínségre jutott

rajta, ha higgadt politikusok, komoly férfiak idejüket, találékonyágukat olyszerű újrakereszteléssel, anabaptisálással tudnák elfoglalni, arra sokat adnának. Legkevésbé sem kívánom bántani egy oláh polgártársamat is; de egypár megjegyzést szabadjon mindamellet ama névre tennem. Magok az oláhok önmagokat 48 előtt nem románnak nevezték, hanem: r u m n n y nak (magyarul olvasandó). Vájjon egy egyszerű átkerestelkéséssel megváltoztathatják-e tulajdonaikat? Megszökhetnek-e attól a mi bennök rősz; elérhetik-e azt a mi a régi rómaiakban nagy és dicső? Nyernek-e azáltal nj jogokat? Rcmélhtik-e azt, hogy inkább kielégítettnek ig igényeik? Merik-e azt állítani, hogy ők ama Dacinba jött rómaiaknak egyenes és tiszta vérű utódai és azóta szakadatlanul ugyanazon helyeken lagnak Erdélyben? Hiszen, ha az, hogy valakinek nevében a r u m szótag benne van, elég lenne arra, hogy tiszta római ivadéknak mondja magát, a rumeliaiak is tetszések szerint válhatnak római-nkká. Az oláh nyelv kétségen kívül a román nyelv családba tartozik, de csoda, lia az újabb tetemes járulékokat figyelembe nem vesszük, ha az oláh nyelv eredeti törzské valami szarmata, szláv nyelvre nem vezet ügy tudom, hogy az oláh nyelvészek közt volt is régebben meghasonlás e tárgyban: míg némelyek a szláv nyelvekhez akartak közülök közeledni, mások a hatalmas Róma ivadékainak akartak felcsapni. — Más nemzetek is vannak Európában, melyek román nyelveket beszélnek, mint a francia, olasz, spanyol. De egyik Bem állítja magát tiszta római vérnek. Sőt tisztán tndatik, pl. hogy míg maga a francia nyelv román, a frank faj germán eredetű. Míg nyelvöknek egy tetemes része a hatalmas Rómából származott, magok vérségileg germánoknak és a rómaiak által is meghódított gall-oknak maradékai; és nagyon kevés lehet ereikben a római vér. Aztán, legkevésbé sem tudom miért lenne az „oláh“ név megalazói. Legrégibb chronicáink blachus, vagy wlachus név alatt emlegetik őket, a miből vált mind a német Walach, mind a magyar oláh.

másik, és idegenek környörületére szorult, ki teljes életében osendes, rendes, elvonult tehetős háziéletet élvezett. És ha visszatérhettek, otthon mi várt rájuk?! Messziről megláthatta sok, elhagyott ősilakának a fedél körülete nélkül felmeredő kéményeit; közelebb jöve pedig, a veresre perzsel, füst barnított falakat: a pusztítás tanúit, — a pusztulás tanúbizonyosságait. Hiába fordult egykori aklaihoz, egy borjúfark sem tanyázott azokban; és hiába keresi fel a pincét, üresek az ott hagyott hordók, — nedves a föld a kiömlött nemes ital-tól, és vajha csak az áztatta volna fel azt! — Egy-egy elté-

Sőt Szabó Károly azt hiszi, hogy az „olasz” és „oláh” elnevezések ugyanazon gyökből erednek; pedig azt csakugyan nem kívánhatják az oláhok, hogy őket inkább tartsuk mi rómaiaknak, mint az olaszokat; és midőn az olaszokkal egy eredetű nevet adott nekik a magyar, a legnagyobb megtisztelésben részesíti, mely elnevezésükben érheti. — (Az utóbbi nézetet illetőleg lásd: Béla király névtelen jegy. k. XXVI. P.-hez I. jegyzet). — Ugyanezen nézetet vallja Kőváry is (Érd. tör. 1848—49-ben 28-dik lapon). — Aztán ha csakugyan nem élhetnek meg saját régi nevökkel az oláhok, ám válasszanak más nevet, menjenek itj keresztségen át, váljanak rumunyból román-ok, de ne követeljék azt, hogy mi majdnem ezer éves elnevezésünket, mely nyelvünk részévé vált, hasonlólag megváltoztassuk. Nem szokatlan dolog az különben is a nyelvekben, hogy az idegen nemzeteket nem úgy hívják mint azok magokat; dgycl-mezzenek csak az oláhok ez elnevezésekre német, angol, olasz sat. Azok magyar szavakká váltak és senki sem kívánja megváltoztatásokat. — Ha pedig csakugyan változtatnánk régebbi, oláh, elnevezésünkén, akkor ésszerűbbnek tartanám nj igényeiket jelölő nevéket értelme szerint adni. Ha nem csalódom, az oláh nyelv alakulási 'örvényei szerint, román ~ romanns; romanus pedig magyarul ” római. Kétlem, hogy örül-nének az oláhok, ha mi egyenesen rómaiaknak kczeuők nevezni: akkor az ellen lenne kifogások. — Egyébaránt megjegyzem, hogy ők magok ezt latinul a legnagyobb következetességgel tették, nevezvén magokat: *populus romanus*, — *romani*, — *natio romanorm de Transilvania*, — *gens román a transilvanica*, — *natio romana transilvanica*. (Lásd ezeket: Kőváry: Okmánytár az 1848—49-ki eseményekhez a 76-dik lapon közölt nyilatkozatban, mely alá van írva: *ropnius Romanns*. Hasonlóképpen: *Die Komilnen dér österreieihsehen Monarchia III. f. 98-107 II. közölt kérelmekben* — és illetőleg tiltakozásukban.)

vetít sertés, mely felriadva szalad tova, elvadult kutyák ugatása, egy-egy vaslemezeitől, sarkától, zárjától megfosztott ajtó, ablak-keret, vagy tört fedelű láda utalnak arra, hogy az nem oly régen emberi lak vala még. És a család?! vájjon családjá cl-c még? Az elszórtak közül hányan pusztultak el? hányán kerülnek vissza azok, kiket valami különös isteni gondviselés kimentett? hogy pusztultak, — minő nyomort kellett szerencsétlen végökig kiállani azoknak, kik vissza nem térnek soha, soha többé? és nem elnyomorodott bénák, örökre szerencsétlen nyomorékok, kik élnek?.... A sokat szenvedett visszatérőnek egész szellemi-tetterejére (energiájára), egy tele tárcára van szüksége, hogy új élethez kezdhesen. E helyett a tárca üres; az élethezfogást a nagy nyomorúságoknak csaknem mindig kedélyölő, lélek és testbénító hatása gátolja; vagy talán véglegesen meggátolja azon öntudat, hogy szomszédaival szakadatlan szellemi és anyagi háborúban kell élnie. *Nem* kétségbeejtő helyzet volt-e ez?! Valóban, sokan is estek kétségbe miatta.

Hagyjuk azonban ezen képnek körvonalait; mert ámbár már 14 éves, az idő pedig minden sebet beheggeszt, ez még most is lehet igen fájó arra, hogy biztosan lehessen jámi körüle. Azt azonban mégis meg kell mondanom, hogy legfájósabbakká ama sebeket és legmérgezőbbekké épen az tette, hogy a polgár ejtette polgártársán; az egyszerű falusi ember, kinek elődjei tán századok óta a legnagyobb csendben és békében éltek, felprédálta, felperzselt szomszédát. Az teszi oly fájókká ama sebeket, hogy az addigi előbbkelő, a nemesi, úgynevezett birtokos osztály ellen követte el az alsóbb osztály, mintha épen megsemmisítésére tört volna. Es, az teszi oly fájókká ama sebeket, hogy azokat egy, addig érvényre nem jutott nemzetiség nevében követték el egymás ellen, melynek felsőségét százados múlt, sokféle társadalmi és politikai előnyök biztosították, a — fájdalom! addig nagyon kevésé számbavett másikkal szemben.

Minők voltak a viszonyok, melyek ama szörnyű néplázadást szülték? Kik voltak rendezői? Kik voltak a rendezők eszközei? Minő célt akartak elérni a rendezők? Elérték-e azt? Mire vágytak az eszközök, mi lehetett óhaja a nagy tömegnek, — bcteljesedett-e az?

Midőn ezen kérdésekről gondolkozom, mint irányadó tűnik előmbbe azon hit, hogy a 4 8 — 4 9-diki erdélyi polgárháborúnak, hajmeresztő néplázadásnak indokai főleg nem Erdélyben, hanem Erdélyen kívül, részben bérces szülőföldemtől messze távol keresendők.

Szabadjon egy futó pillanatot vetni a 48-iki mozgalmak összefüggésére. Igyekszem rövid lenni.

1848-ban februárhóban Franciaországban, vagy ha Franciaország helyett más szót akarok használni, Párisban keletkezett bizonyos mozgalom, mely megráza a mívelt világot. Akarom mondani: Európa civilisáltk nevezett részéből azt, mi a continensen feküdt. Nagy-Brittánia sokkal önállóbb útján van a politikai életnek, sokkal magosabb lépcsőjén áll a politikai fejlettségnek, mintsem hogy a szomszédban véletlenül támadt politikai ár zavargó hullámai őt megingathatnák. A civilisáltk nevezett continens azonban silány és keserves próbátétet tett akkor, mely biztos jele vala politikai civilisátlanságának.

Párisban a polgárkirály Louis-Philippe thronusa és kormánya megbukik. A júliusi forradalom democratiával kacérkodó, zsarnokságra töró kormánya megsemmisül. Ezután pedig, mintha maga a forradalom is valamely új szahatú ruha lett volna, melyet felvilágosodott korunk számára octroy-l Párisnak fürge-, elmés népsége: minden felé nagy-könnyedén megtámadják a fennálló államszerkezeteket, kormányokat; és a kormányok készületlenül, meglepetve a roham véletlenségétől, rohanó hatalmától, nagyon sok helyt képtelenek megállani: hanyathomlok estek öszve, hagyván magok után végtelen rendetlenséget.

Nem sok idő telt azonban bele, hogy a megbukott kormányok tagjai, növeltjei, a hatalmi polcról leszorítottak, átlátták, hogy a roham, melynek oly egyszerre engedtek, habár az első pillanatra erős is volt, de nem egy rendszeresen vezetett hatalom támadásai. Kitűnt, hogy a mozgalmak születtek, mert: Párisban is megmozdultak; elkergették a fejedelmeket: Párisban is úgy tettek; zajongó, hullámzó népgyűlésekben kormányokat rögtönöztek: Párisban is úgy tettek; millió és újra millió torok hangoztatta: nincs többé zsarnokság! éljen a népfelség! — hiszen Párisban is úgy tettek. E mellett azonban a mozgalmaknak nem volt organicus egybefüggése; rendre egészen helyi alakot kezdettek magokra ölteni; igen sok helyt képesjellemtű szájhősök, vagy éretlen, tapasztalatlan ifjancok állottak a dolgok élére, kiket megdöbbenve szemlélt a kormány-rúdnál az értelmes, higgadt tömeg. Aztán majd seholsem voltak képesek organisálni, hanem csak desorganisálni; majd seholsem valának képesek állandó hatalmokban keríteni a fegyvert, a rendes katonaságot, és a pénzt, a banquier-kat, börzékét, kereskedést, ipart.

Midőn észrevették a megbukott rendszerek szétszórt tagjai, elemei, mily kicsiny erő rohama előtt hajoltak meg, mondhatni, szégyenkezve állottak. A hatalomnak nagy varázsa van; és nem mindenki válogatós az eszközökben, melyekkel célját elérni törekszik: öszveszámították a híveket, elosztották a szerepeket és kiszámított, rendszeres ostrom alá fogták a forradalom kormányait, vívmányait. A rendes katonaságra, sok pénzökre, a burocracia rendszeres működésére és a kormányok és dynastiák öszveköttetéseire támaszkodva ez sikerült is csaknem mindenütt.

Mint általános kép, így tűnik előmbbe a feledhetlen 48-nak politikai mozgalma. Voltak azonban néhol lényeges eltérések is, pl. a magyar korona tartományaiban; de erről lejjebb szölok. Itt azt akarom előbb megjegyezni, hogy a jámbor bécsiek is úgy csináltak mint a többi Európa. Oráltak, zajong-

tak, macskazenéket vittek, kravallokat csináltak, sőt oly jól játszódták a forradalmi játékot, hogy néhány embert lámpásfára húztak és többször vér is folyt. A hatalmas Metternich ama jámboroknak kevésbé ártalmas forradalmát nem tudta kiállani; majdnem hihetlen, de igaz. Az öreg miniszter, mint állítják, azon nyilatkozattal vonult vissza: apres moi le deluge; többé a politikában tevékeny részt nem vett. Nem így oskolájának növendékei, a volt rendszernek hívei. Azok hamar, valóban nagyon hamar kibontakoztak a legelső csapások kábító hatalma alól. Kormányt rendeztek, mely előbb csak titkon működött; ezt nevezték minálunk camarillának. Legelőbb a bécsi minisztériumot, néhány nevezetes katonai állomást kerítették hatalmukba. Sikerült némely forradalmi és democrata hőst is magoknak megnyerni. Ezek közt a legfontosabb nyerevény volt a később oly hatalmasá vált Bach Sándor, kiről általánosan állítják, hogy még mint ügyvéd, és tehát még nem miniszter, szürke lovon vezette az Aulát a torlasz ellen. Voltak egyébaránt kétségen kívül oly hatalmas és magosán álló tagjai, kik semmiféle hivatalban sem valónak, kik, úgyszólván, hátmegől rendezték a dolgok folyamát — Aztán, bárminő nézetei is legyenek a múlt eseményeiről valakinek, de azt megadhatja, hogy ama titkos kormányhatalom nagy merészséggel szötte terveit, rendkívüli szíjassággal munkált céljai létesítésén, ügyesen fel tudta használni mindazon elemeket, melyek számára hasznosak lehettek, voltak legyen azok egyesek, testületek, tömegek, vagy külön népiségek. És kétséget nem szenved előttem, hogy nagyon sokan voltak hatalmában, mozogtak parancsára, kik részint legkevésbé sem gyanították, mint ki tudán kívül kém, hogy ők miben járnak, miért fáradsanak, — részint pedig, kik távolról sem úgy írták körül az elérendő célt, mint a legfőbb irány-adók. Valamint azonban, ama kormányhatalom elég ravasz és elég eszélyes volt arra, hogy míg a viszonyok meg nem érték terveik kivitelére, saját működéseiket, eszközei-

ket, mindég készek valának megtagadni, épen úgy, nagyon különböző lelkületű és célzatú egyéneket és tömegeket tudott felhasználni céljai érvényesítésére. Legnagyobb támaszai voltak: a régi katona-rendszer és a rendes katonaság; Magyarországon a nem magyar népiségek; és a dolgok természete szerint, az egészen kezeikbe került diplomatikai viszony a kül-hatalmakkal, idegen udvarokkal.

Ezen kormány-hatalmat camarillának nevezni nem akarom, osztráknak nem nevezhető, szeretném, ha mint a számtanban az ösmeretlen mennyiséget x -nek, vagy y -nalc nevezhetném, mert név kell arra, hogy könnyen lehessen valamiről szólni, — így bécsi kormány névvel fogom azt illetni, jöllehet, igen jól tudom, hogy annak székhelye épen nem volt állandólag Bécs.

Mi történt ez alatt a Lajtán innen, mi történt Magyarországon, míg túlnan ama kormány-hatalom alakult?

Holmi apró alkotmányos, öngazgatási jelenségeket nem tekintve, egész Európában Nagy-Britannián és Skandinávián kívül csak Magyarország volt az, hol százados,, vagy ha teszük ezredéves az alkotmányosság eszméje és gyakorlata. Bármennyire különösnek látszhatnék az, főként idegegeknek, kik még helyzetünket át nem értették: sem a felvilágosodás egykori előharcosai, az olaszok, — sem az egyszer oly hatalmas portugallok és spanyolok, — sem a dicső franciák,— sem ama választott nép, melynek, hite szerint, hivatása a barbár keletet mívelté tenni, és maga számára legalább is szellemileg meghódítani, a németek, ki nem állják az egybe hasonlítás. a magyarral, ha az öngazgatásbani jártasságot, a közügyek iránti érdekeltséget, ha alkotmányok ösiségét, folytonosságát, eredetiségét tekintjük.

Nem állítom ugyan, hogy alkotmányunk e század elején ne továbbja lett volna a tökélyesnek; de merem állítani nemcsak azt, hogy általában az eszményi tökélyt egyik alkotmányban sem kell keresni: de azt is, hogy a magyar alkot-

mány papiroson, a corpus juris szerint, jobb volt, mint a gyakorlatban. Bizonyos keserves, rendkívül sok rosztat szült küzdés, meghasonlás volt a magyar korona kormánya, törvényhozása és a magyar királyok német kormánya közt. Ama régi német tanácsadók Bécsbe akartak központosítani több és több hatalmat, és hatalmi mindenhatóságok szerint igyekeztek Magyarországot is igazgatni. Magyarország azonban nem akart alárendeltje lenni bármely állam kormányának sem, aminthogy jogilag nem is volt. A magyar embernek szívéhez voltak növe ősi törvényei, vérévé és csontjává vált az öngazgatás, — vármegyék szerinti kormányzás, — hivatalnokok feleletre vonhatása, — hivatalnokai választása, — saját törvénykezési rende, — valamint azon tudat, hogy az ország nélkül a fejedelem törvényt nem szab. Természetes volt így, hogy bármennyire hűségesen és lovagiasan dynasticusok és monarchicusok is voltak a magyarok, mégis a magyar közvélemény és a bécsi kormány szándokai közt állandó, mondhatnám százados vala az ellentét, a feszültség. így ért minket a mozgalmas 1848.

Magyarország a XVI. századon kezdve élet-halál harcot vívott alkotmányos, nemzeti és vallásos szabadsága ügyében. A szerfelett kétes viszonyok közt valóban nagyon nehéz lehetett az igaz utat eltalálni, őseink pártokra szakadtak, az ország kétfelé vált, de senki se vádolja ezért annyit küzdött és annyit szenvedett őseinket pártoskodási hajlammal. Tán homlokára volt-e nyomva az egyik nagyhatalomnak a fény tetőpontján a sülyedés bélyege? Sejdíthették-e azon szerencsét, mely a másik lépteit követendi? Az események előtt vagy folyamában szerfelett nehéz, gyakran egészen lehetlen a végzet útjait kilesni; az események után, az oskolás gyerek is tudja már, mi történt, hogy történt.

A XVII. század talán a legkeservesebb idő vala, melyet a magyar korona ért. A pusztítás akkor nem egy futó ár volt, mint a mongol berohanás, mely ép oly gyorsan tűnt el

mint mily véletlenül jött; az, akkor újra meg újra ismétlődött. A belmeghasonlás nem pártműködés, nem elszigetelt lázadás volt, de külön jogos kormányokat teremtett magának, külön igazgatással, külön törvényekkel, külön vallásokkal, külön rokon és külön ellenszenvekkel. A kétféle magyar kormány közé pedig beékelte magát a félhold, mely nem volt egyébre való, mint minden idegen földön desorganisálni és a desorganisatiót állandósítani. A XVII. század közepén innen már határozottan hanyatlóban volt a félhold hatalma Magyarországon, de annyival irtózatosabb volt a végnélküli alkotmányos, vallásos és nemzetiségi küzdés. Ez a Karaffa és társai átkos kora. Végeletrötnelésben Erdély ekkor tért vissza a magyar szent korona többi részeihez.

Az alkotmányos küzdelmek a XVIII. századra is átnyúltak, de már nem soká tartottak. Béke lón; és, az aléltság-nak síri nyugalma, síri csende nehezedett hazánkra. Az ifjú, bájos, a veszélyben forgó királynénak segélykerése riasztá fel a szunnyadó nemzetet. És, egész Európa tanúskodik róla, hogy a magyar a királynéjának dobott harci keztyűt lovagiasan felfogta és őt hőiesen védelmezte. A jutalom, egy csábokkal tele udvar kellemei valának. Az udvari kéj mámorába sülyedtek már nagyon sokan a legelső köztül; sőt a középosztályban is mutatkozni kezdett a fényes bécsi udvar csábító hatása; tán soha sem vala Magyarország ahoz közelebb, hogy nemzetiségét és vele ősi alkotmányát mindörökre elveszítse, mint akkor. Legelőször szűnt volna meg a régi magyar ősök valódi ivadéka lenni a magos nemesség; utána menve dobtá volna el nemzetiségét a középosztály; hézag állott volna elő a magyar nemzet osztályai között, tömegében, az uráli és a köznép között; a nemesség elvesztvén nemzetiségét, elhagyta volna ősi szokásait, hagyományait, és elporlott volna mindörökre az ősi alkotmány, melyet a köznép magyar beszéde soha meg nem mentett volna. Mint mondom: tán soha sem vala a magyar ahoz, hogy nemzeti-

ségét és alkotmányát elveszítse, közelebb, mint akkor. Segítség jött azonban onnan, honnan legkevésbé leheté vární: Bécsből, II. József császár trónusáról.

A philanthrop és megemésztetlen philosopkico-politicus eszmékkel tele császár, egyetlen tollvonással akarta a magyar alkotmányt, ősi intézményeket megsemmisítni, az emberiség javára. A dolgok erre még érettek nem valának. Teljes indignatióval riadt fel kéjtelgő nyugalmából az úri rend; tárt karokkal fogadá a megtéröket a középosztály, az általános közvélemény. A Magyarországra erőltetni próbált államszerkezet visszavonatot; a császár meghalt; utána az áldott emlékü II. Leopold királyunk következett: az ősi magyar alkotmány vissza lón állítva. És felébredett az alvó oroszlán, a nemzeti öntudat; — és azóta szakadatlanul erősödik és fejúk.

Fejlődését a francia forradalom megrázó hatalma kétségenkívül siettető. Az I. Napóleonnal folytatott háborúk és a restauratio gátiák. úgy látszik még egyszer eszébe jutott a bécsi kormánynak, mely, Metternich herceg ügyes vezetése alatt hatalmi tetőponton állott, a magyar alkotmányt megsemmisítini. Az idők azonban nem voltak eléggé biztosak, az ellenállás heves és szíjjas volt, az eszélyes diplomata-politicus nem merte a húrokat szakadásig feszíteni. Mondhatni bocsánatot kérve lón az alkotmány újra érvényesnek elűsmerve.

Nem lehetett azonban már ekkor a felriadt nemzeti érzést, az oppositio szellemét elaltatni. Korunkban a legnagyobb magyar éles szemeinek, mélyre ható eszének egész tehetségével kereste a hibákat, és miután azokat felfedezte, tevékeny, nyugtot nem lelő hatalmas szellemének villám csapásaival ingatta meg azt a mi rősz volt, és mindenütt rögtön alkotta helyébe a maradandó helyest, jót. íme, kifejlett politikai vezérünk vala.

Nemhogy elaltatni lehetett volna az oppositio szellemét, nemhogy képesek lettek volna a régi dermedtséget

eredményezni, de sőt oly tevékeny vigyázat terjedt el, mely néha egész az opponáló viszketegig fajult; oly gyanakvás kapott lábra, mely néha gátja volt az üdvösnek.

Mint mondám: így talált 1848.

Pozsonyban épen országgyűlés volt. A magyar alkotmányos élet sok nehézséggel küzdve lassan-lassan haladott. Nagy eredményeket rögtön elérni, mindenki lehetlennek vélte. Egyszerre beűt a francia forradalom. Az országgyűlés követelőbb. Szétröppen a Metternich kormány. Az országgyűlés felelős, független magyar minisztériumot vív ki, törvényt alkot az úrbéri viszonyok teljes megoldása felől, a sajtót szabaddá teszi, Erdélyt Magyarországgal egyesíti, ha ugyanaz Erdélynek is tetszeni fog, sat. És mindezen törvények V. Ferdinánd királyunknak szentesítését megnyerik az utolsó betűig. — Semmi is azoknak érvényéhez, mint maga rendén hozott törvényekhez, nem tér.

Ama 48-ban Pozsonyban hozott törvények egytől egyig olyanok, melyek vagy a régi törvényes jogot elevenítik fel, vagy azoknak folyadékai. Egy sincs közülök olyan, mely az ő magyar alkotmány alapját ingatná, mely dynastiaellenes volna, vagy bántaná azon két oldalú szerződéseket, melyek a felséges Uralkodóház és Magyarország között kötettek; jelesen pedig egyik sem bántja csak egyetlen szóval is a *pragmatica sanctiot*. Az egyik a sajtót rendezi; addig semminő sajtó törvény sem volt. Másik a városok belkormányát; valóban nagy szükség volt reá. Megint másik megszünteti az úrbéri kötelekeket a nemes és volt úrbéresei közt; az állam vállalja magára a kártalanítást. Ámbár Magyarországon már úrbéri-rendezés volt, a dolog rögtönözve, véletlenül jött, de ki lenne botor állítani, hogy maga a tény nagyon üdvös ne lenne és olyan, mely nélkül szabad állam nem létezhetik. Egy törvény a teher közösségét mondja ki, nemes és nem nemes közt. Ki utasítná vissza ezt? Az adó mentessége a nemességnek nálunk nem ősi intézmény, hanem a ferde

viszonyoknak vala kinövése. Vagy talán a XVII. század közepéig nem részesedett-e a nemesség az adóban? nem maga volt-e a katonaság? nem költségén állott ki a sereg? Mi csoda azonban, liogy lehetőleg kivonta magát az adó alól, midőn az, ki bevette, nem számolt róla mire kelt el a pénz? Mi csoda, ha vonakodtak adót fizetni, midőn még csak azt sem tudhatták, vajjon nem érdekeik ellen használták-e fel drága pénzőket?! A törvény előtti egyenlőség elve is ki lőn mondva. — Miután a régi rendezetlen, vagy igen kevésbé rendezett állapotban a megyék nem maradhattak, ideiglenesen rendezve lőnek. — Miután a nemesi osztálynak túlan-túli előjogai elenyésztek, ideiglenes törvény, a legközelebbi országgyűlésig, a követválasztásokat úgy rendezte, hogy a volt nemnemes osztályak is befolyhassanak a választásokba. Magyar felelős minisztérium lőn rendelve független pénz- és hadügygyel és egy miniszterrel, ki a közlekedést ő felsége a király és Pesten székelő miniszterei közt mindig fentartsa. Sok megtámadásnak vala kitevé ezen utóbbi törvény. Az igaz, hogy a közigazgatás Magyarországon régebben nem egyes miniszterek, hanem hivatal-testületek útján ment collegialiter. Alig lehet pedig azt, igazgatási tökély szempontjából, csak öszve is hasonlító amazzal. Megtámadták a magyar minisztériumról szóló törvényt, hogy az szerfelett központosító, hogy megsemmisíti a magyarnál sajátságos megye-rendszert. Mind ez ellen azonban, ha csakugyan szükségesnek mutatkozott volna a változtatás, nem volt késő azután a gyakorlat folyamában az illő lépéseket megtenni. Hiszen a törvényt, törvényesen lehet módosító, lehet változtatni. És megtámadták a magyar minisztérium függetlenségét a pénz kérdésben és katonaságot illetőleg. Könnyen megadom, hogy viszonyainkban annak nehéz vala alkalmazása, de senki se nevezze azt pusztán forradalmi vívmánynak: a magyar hadügy és pénzügy régebben valósággal függetlenek voltak; kezeskednek róla a törvénykönyv és a történet; és e jogairól a nemzet nemcsak

soha le nem mondott, de sőt minden kínálkozó alkalmat felhasználta régebben is az ellenmondásra, midőn azon jogait megsértve látta.

Nem mondom, hogy ama törvényekben ne lettek volna hiányok, ne lettek volna hibák. Emberi erőt meghaladó lett volna, annyi törvényt, oly gyorsan és mégis legalább is emberileg tökélyesen készíteni. De eljövendő vala a legközelebbi országgyűlés; azon mindnyáját ki lehetett volna igazítani, javítani. Hiszen, legnagyobbbrésze úgy is csak ideiglenesen volt hozva.

Ha valakinek csakugyan kedve telik benne, nem bánom nevezze ama törvényeket forradalmiaknak: forradalmiak azok, ha forradalminak nevezek minden intézményt, mely gyors ugrással mellőzni akarja a rendre alakulást, a rendre fejlődést, habár új intézményeket állít fel vagy régi gyakorlatot szüntet meg, — új rendet teremt-vagy régi jogot állít vissza. Nem forradalmiak pedig, ha azok keletkezését, alakját és szentesítését tekintem. Avagy nem a törvényes országgyűlés határozatai azok? Nem a maga rendén valának-e ‘ felküldve a felség színe elé? Nem szentesítette-e azokat Magyarország-nak törvényes, a magyar szent koronával megkoronázott királya V. Ferdinánd? És nem valának-e azok a magok rende szerint kihirdetve?

Lettek legyen azonban bárminők is azok, a mit én itt constatalni akarok, abból áll, hogy: a 48-ki pozsonyi törvények nyomán alakult még azon évi aprilisben egy magyar minisztérium Gr. Batthiány Lajos elnöksége alatt. Ezen minisztériumnak székhelye Buda-Pest vala. De a bécsi kormány 48-ban határozott ellensége vala ama pozsonyi törvényeknek, azok folyadékainak, és azok közt a magyar minisztériumnak. Mert lettek legyen azok forradalmi vagy nem forradalmi törvények, bizonyos volt, hogy azok azon befolyást, melyet a régebbi német kormányok Magyarországon gyakoroltak, megsemmisítéssel fenyegették; zavarnak teheték ki a régebbi

katonai és pénzrendszert; meghiúsíthatták vágyait, törekvéseit ama 48-ki bécsi kormánynak nemcsak belföldön, de külföldön is; értök rokonszenveit fel kellett volna áldoznia, és kibékülni ellenségeivel. — Bőven elég ok az ellenszenvre!

Mi történt Erdélyben?

Miután elterjedt a párisi, bécsi forradalomnak, a pesti mozgalomnak, a pozsonyi országgyűlés vívmányainak híre: Erdélyben is megmozdult a közvélemény; Erdély is forrott. Nagyon természetes volt ez. Mindenütt a hol a kormány elveszti fejét, megszökik hatalmától, pedig ezt tette 48-ban Metternich herceg kormánya, mindenütt azon nézet jut érvényre, hogy a kormány képtelen a közvélemény nézetének, kívánságának ellenszegülni, hogy a tömeges kívánatok rögtön he fognak teljesedni. Bécs és Pest jártak elől, a vidék követte a fővárosokat. Hiszen, Erdélynek oly szoros volt viszonya Magyarországgal, hogy semmi nevezetesebb esemény sem adhatta magát elő a Királyhágótól nyugotra, melynek hatása mint villámszikra végig ne repüljön a magyarság csontján és velején Pozsonytól Kezdi-Vásárhelyig. Közös volt az irodalom; közös a fejlődés rende; közösök a vágyak és remények; közösök a fájdalmak, aggodalmak és félelmek. Ezt nem a 48-ki unióról szóló törvények idézték elő. Az érdekegység Magyarország és Erdély közt régebbi keletű; és nem is történetes dolog; azt valamely hatalmi szóval vagy tollvonással megsemmisíteni lehetlenség.

Erdély, mondom, hasonlóan megmozdult 48-ban, mint minden tartomány. De Erdélynek egyetlen pontja sem vala sem oly rendetlen, sem oly követelő mint akár Pest, akár a kedélyes bírodalmi szék- és főváros a jámbor Bécs. Az igaz, voltak zajos menetek, zajos vígságok, zajos ünnepek, zajos tanácskozások. De mindazok a jó kedv, a derűltég, a remény kedvcsapongásai valának. Zajosak valának amaz ünnepek a végnélküli tisztelgő kiabálásoktól, az ezerszeresen ismétlődő éljenektől; a tanácskozások a sok „helyes“ kiáltástól, a köz-

megegyezés és tisztelet rivalgó nyilatkozatától, és világért sem attól, mintha összeütközések lettek volna, — és nem azért, mintha az ellenvéleményeket terrorisálták volna. Erdélyben kravallók majd nem voltak, hatalmas népgyűlések, melyek a törvényes közegek mellőzésével igazgatták vagy igazgathatták volna a közügyeket, ott elmaradtak; úgy szólva macskazenék is alig valának; a néptől rakott torlaszok Erdély városaiban mai napig is teljesen ismeretlenek; vér pedig martiusban — aprilisben és májusban nem folyt, egyik városban sem. Mint mondom: Erdélynek egyetlen pontja sem volt oly féktelen, oly forradalmi, mint a császári főváros.

Azonban Erdélyben is, valamint mindenütt az egész Ausztriai-birodalomban, a régi rendszernek, a bürocratiának minden közegei egyszerre mondták fel a szolgálatot. Minden hivatal, testület, egyszerre csak elvesztette hatalmát, igazgató képességét, a nélkül, hogy valaki egyenesen megtámadta volna azokat; mert: a középponti hatalom megsemmisült, pillanatra nem létezett. Az erdélyi kir. kormányzék valóban képtelen lett volna fenntartani Metternich, kormányát, midőn azt cserbenhagyta mestere; és ha tudta volna — sem lett volna reá semmi kedve. A hatalmas osztrák armada visszavonulva teljes passivitással szemlélte a politikai ár rohamait. A tevéketlenségből legelső kilépni, valóban semmi kedve sem lehetett báró Puchnernek, Erdély katonai parancsnokának, az öreg, beteges embernek. Ily viszonyok közt a rendet a törvényes kormányzat akadozást nem ösmerő folyamat fenntartani a megyei hatóságok, a vidéki kormányok voltak hivatva; és azt valósággal példás rendben és csendben fenn tudták tartani egészen addig, míg idegen okok a legnagyobb rendtelenségeket idézték elő.

A magyar és a székely földnek törvényhatóságai gyűléseket tartottak. Kivétel nélkül és minden terrorisálás nélkül nyilatkoztak mindannyian az „unió“ mellett, és felszólították a kormányzót, Gr. Teleky Józsefet, hogy országgyűlés hirde-

tésre, a Bécsből jövő engedelemre nem várva, törvényadta hatalma szerint¹⁾: tűzzen ki napot, melyre az ország törvényes rendei összegyűljenek, határozni ama nagyon fontos ügyek felett, melyek a közvéleményt oly élénk mozgalomban tartják, és mindenek felett, határozni az unió kérdéséről. Meg voltak győződve, hogy semmi más oly hathatós támasza nem lehet a törvényes rendnek és csendnek, mint oly országgyűlés, mely mentői hamarabb jön.

Az öreg kormányzó az előhaladásnak, a törvényességnek állandó bajnoka volt, de nehezen volt reá vehető, hogy a szokás vert ösvényéről egyetlen tényében is lelépjen. Higgadt megfontolás és tanácskozás után azonban, határozottan megígérte báró Kemény Dénesnek, hogy országgyűlést mentői hamarabb fog hirdetni. Úgy látszik azonban, hogy még mindig remélte pár nap alatt megkaphatni az engedélyt Bécsből az országgyűlés tarthatására, mintahogy azt az újabb gyakorlat kívánta, habár a törvény éppen nem. Miután azonban a várt engedély csak nem jött, a közvélemény pedig mind hangosabban követelte az országgyűlést, a Pálfi János vezérlete alatt Kolozsvárra jött udvarhelyszéki küldöttségnek, mely az országgyűlést szorgalmazta, apr. 9-kén tudtára adta, hogy annak megnyitása napjául 1848-dik évi máj. 29-két tűzte ki; helyéül Kolozsvárt jelölte meg.²⁾

1) Lásd ezt illetőleg a Leopoldi kötlevel X. pontját; valamint az 1693-ban apr. 29-kén kelt és hasonlólag I. Leopold által aláírt fő-kormányzói utasítás 8-dik pontját. (Ez utóbbi: Szász, Sylloge 414 és 415 l.)

2) Helyesebbnek, az igazhoz közelebb állónak vélem így adni elő az erdélyi 1848-iki országgyűlés kihirdetésének genesisét, mint a hogy azt Szilágyi Sándor és Kőváry L. urak beszélnek. (Lásd: A Magyar forr. története 1848 és 49-ben, 421. — És Erdély tört. 1848—49-ben, 14—151.) — Talán mellőztem volna az egész nem nagy fontosságú változtatást, ha nem sejténék végig vonulni általán K. úr különben becses és szükséges munkáján, bizonyos viszketeget elősorra tenni a komoly történelemben utcai gyülekezetek illetéktelen beszédét, holmi félig ösmert, jelentéktelen egyének nagy (!) tetteit, rohamkérvények eredményeit sat. Ez pedig nagy hiba. Ezért, habár nem szívesen is tettem a vélekedésem szerinti

Május 29-ike még jó tova volt; addig fontos események történhettek, történtek is. Előbb valamit kell szólanom az erdélyi viszonyokról — meg kell említenem egy pár közbeneső dolgot, azután térjünk pár pillanatra az erdélyi 48-ki, mint királyi biztos báró Puchner nevezte, „utolsó“ országgyűléshez.

Erdélyben az ősi felfogás, az ősi alkotmány szerint három törvényes, három előjogosított nemzet volt; három külön földdel, külön köz- és külön magánjoggal, négy bevett vallással. A három nemzet volt: a magyar, a székely és a

kis javítást, mórt hozzám nagyon közel állott egyéniséget tcszen az inkább elősorbba, kénytelennek éreztem magam azt nem mellőzni. — Egyébránt amaz értekezésről melyet említék, hogy hallott K. ur is, bizonyítja tört.-nek 11-dik lapja. — Kövály ur nem gondolhatja amaz udvarhelyszéki küldöttség másoktól független vívmányának az erdélyi országgyűlés kihirdetését, Im figyelemmel átgondolja a mart. 30-kán és apr. 1-én tartott alsó-fehéri megye gyűlés eseményeit. Azon gyűlés határozata nyomán ugyanis Zeyk József, az erdélyi oppositio egyik jelentékeny tagja gr. Mikes Kelemen, ki mint Mátyás huszár ezredes esett el Szeben előtt, és b. Splényi Mihály, ki későbbre parancsnoka volt a kolozsvári nemzet-őrségnek, tehát éppen nem valami szedett-vedett emberek, azon megbízással mentek be Enyedről Kolozsvárra, hogy országgyűlést szorgalmazzanak, — emeljék ki, hogy a kormányzónak törvényes joga szükség esetében önféjüleg is hirdetni országgyűlést, — szólítsák fel a kormányzót a megye nevében, hogy most ezt tegye is meg, — és a nyert felelettel már az apr. 1-sői ülésre térjenek vissza, eljárásokról számot adni. Az apr. 1-sői illésre meg is érkezett a válasz: „a kormányzó ő nagyméltósága megtette a lépéseket a hongyülés eszközlése végett s minden percben várja a kedvező választ, mely ha késni fog, azon esetre, ha a siettető körülmények nagyobbra halmozódnak, saját tekintélyét használni fogja s országgyűlést fog hirdetni.“ — (Lásd: „Erdélyi Híradó“ 342 és 343-dik számokat). — A kormányzói felelet ugyan emeletesen feltételes, de kétséget nem szenved, hogy amaz alsó-fehéri felszólalásnak nagy nyomatók tulajdonítandó. — Egyszersmind pedig érdekes, mert alkalmasint legelső hivatalos felszólalás vala a mellett, hogy a kormányzó önféjütől hirdessen országgyűlést. A többi hatóságok csak követték Alsó-Fehért. — Utólagosan még azt is megjegyezhetem, hogy a kormányzó az országgyűlést végre is önhatalmilag hirdetvén ki, ha nem csalódom, Bécsben nehezteltek reá e lépése miatt.

szász. A három földdarab, mely Erdélyt egészen magába foglalta, volt: a magyarok, székelyek és szászok földje. A négy bevett vallás: a r. catholica, az ev. reformatata, a lutherana és az unitaria. Valaki Erdélynek eme rendezését, három nemzet és négy vallás szerint, az erdélyi államszerkezet hét főbűnének nevezte.

Ezen belrendezés nem azt tette, hogy Erdélyben más nemzet töredékei, más nyelviségek ne lettek volna; ott laktak pl. a nevezetteken kívül oláhok, örmények, zsidók sat. Azt sem tette, hogy a ki a három nemzet valamelyikének fia, már csak ez által, egy jogosult osztálynak tagja. A magyar földön sok ezerre ment a magyar úrbéreseknak száma. A székely földön pedig igen sokan voltak, a kik, bárhogy állott is a dolog jogi szempontból, tényleg úrbéri függésben voltak, vagy határőri katonaságra szorítottak. Azt sem tette ama szerkezet, hogy mások, kik nem ama nemzetek ivadékai, Erdélyben mindörökre jogosulatlanok valának. Az örmények pl. a magyar földön két várost kaptak, Szamosújvárt és Erzsébet-várost (Ebesfalvát), szép kiváltságokkal ellátva; — és ezer meg ezerre ment azon oláhok száma, kikből rendre nemesek lettek. Ezek, habár disunitusok (görög szertartásunk) valának is, mégis az egyesült nemzetűek közé valának sorozandók¹⁾. Csakhogy az oláh felemelkedő családok a mint lerúghatták a bocskort, nem viselték a hosszú hajat, meg a condrát, rendesen, rögtön magyaroknak csaptak fel; sőt eltitkolták és megtagadták eredetüket.

A négy bevett vallásnak léte sem tette azt, hogy Erdélyben más valláson ne lettek volna. Nem is tekintve a zsidókat, eredetileg az oláhok csaknem általán nem a bevett vallásokon valának, hanem a görög szertartást követték. Későbbre egy nevezetes részök egyesült (uniálódott) a róm. cath. hittel, de e mellett külön püspököt tartott fenn magá-

¹⁾ Lásd Dósa Elek: Erdélyhoni közjogtan 106 lap.

nak. Ezen oláhokat az 1744-ki 6-dik cikk a bevett vallásúak közé számítja.

Látnivaló már csak az előadottakból is, mily csodálatos szövevény vala Erdélynek belsejébe. Látnivaló, mennyi mindent nem tett már a három egyesült nemzet, négy bevett vallás. Nem lehet ugyan tagadni, hogy az igazgatási rend, és sok jogiképzet és gyakorlat nyugodott amaz ősi intézményeken; de világos volt, hogy azok értelme, jelentősége, sokat módosult, sokat fogyott; és Erdély határozottan azon úton haladt, melyen több-több fiát és a még be nem vett vallásait is a törvényes, a többiekkel hasonló jogosultságú polcra emelte volna. Ez a 48-iki törvények által meg is történt.

Egypár megjegyzést még Erdélyről faji szempontból.

Erdély lakói magyarok, székelyek, szászok, oláhok, zsidók, cigányok sat.

Mint általán tudatik a IX. század vége felé jöttek be a magyarok keletről jelen hazájokba; és Magyarországot, valamint annak azon részét, mely Erdély nevet kapott, meghódították. Csak egy darabja volt az országnak, melyet meg nem hódítottak és az mégis kiegészítője vala hazánknak. Ez a székelyek földje. A székelyek, mikint látszik, a magyarok bejövetelekor már mostani földjeiken mint szabad független népség honolt, ősi hagyományaik szerint az egykor azon vidéket is birt hun őseinknek egyenes maradékai, kik hegyeik közé vonulva, elszigetelten, fel tudták magokat tartani a magyarok bejöveteléig. Akkor örömmel nyújtottak barátságot a messi keletről bevándorló rokonoknak.

A dolognak ezen alakulása a jogi viszonyok képződésére határozott befolyással volt. És megfordítva, azon különbségből, mely létezik a magyar és székely jogban, következtetni lehet a dolgok épen azon nemű folyamára, melyet a történet is, de még eddig inkább a hagyomány előad. Magyarországon és Erdélyben minden vagyon olyannak van tekintve, mely a

korona hatalmi befolyása, segítsége, beleegyezése mellett szerzetetett. Épen ezért a kihalt családok örököse vala a korona. A kezei közt maradt vagy reá szállott javakat adománylevelek által ruházta az érdemesekre. A magyar földön királyi haszonvétel (regale) névén ösmert jövedelmi forrás volt, sőt áll fenn máig, és dézmát (tizedet)¹⁾ fizetett az úrbéres egész 48-ig. A székely földön mindez nem így van. Ott a korona nem utolsó örökös; sem a kihalt családoknál, sem hűtlenségi per esetében. Ila senki atyafi sincs: örökös a szomszéd²⁾). A székely földön dézma átalán nem létezett, és királyi haszonvétel sem. Lényeges és nagyon érdekes különbségek.

Eredetileg a magyarok mind szabad emberek valának; a székelyek is. így szól a hagyomány és így mondja az Írás. Később a magyarok közül igen sokan másoknak, a földesuraknak, alárendeltjei, úrbéresei lettek. így volt ez tényleg, — és belenyugodott a törvény. A tény magában meg volt a székelyeknél is, de a földesurak felsőségi jogát soha el nem ösmerte az írás. Ott az úrbéri viszony, a mennyiben volt, kinövés, abusus vala.

A magyarság lakik a magyar földön, városokban és falvakban. Nem kizárólag lakja ugyan a róla nevezett földet. Különösen oláh több lakik azon mint magyar. De a földbirtok legnagyobb része, tekintsük azt bár mennyiségileg vagy minőségileg, kezében volt és kezében van. Különböző vallásokat követ. Különböző osztályú embereket számlál tagjai közé; az egyszerű földesztől, napszámostól a fényes palotában lakó aristocratáig minden osztály fokozattal bír.

1) A szakértő Dósa E. szerint a dézma Erdélyben eredetileg az egyháznak volt rendelve. Külön kilencedet az erdélyi földesúr nem kapott. Hanem az egyházi dézma került későbbre világi kézre. (Lásd a dézmákról Erdélyi közjogtan 186 l. és t.)

2) A székelyek örökösödését illetőleg lásd: Dósa E. Erdélyhoni magyar magánjogtan 381 l. és t.

A székelyek, kik nyelvileg, irodalmilag, műveltségileg, politikai érzelem tekintetében egészen egy nemzetet képeznek a magyarokkal, nagyobbára a székely földön laknak. Nem mintha oly szűkkeblű idegenséggel idézték volna el az idegent, mintahogy azt a szászok tették és a mint állították, jogosan teheték, de a székely nagyon szapora nép: nem sok hely maradhatott idegen bevándorlók számára. De sőt a székelyek harapóznak köröskörül, Erdélybe beljebb épen úgy, valamint a Dunaifejedelemségbe ki. Aztán, régi időtől fogva meg van jegyezve, mily nehezen tanulják az idegen nyelvet; mily rosszul ejtik ki az idegen szót. A ki idegen nyelvű- kezükbe kerül, magyar nyelvűvé kell annak válni, és azzal székelylyé.

A nyelv elsajátítási képesség hiánya, saját magához és minden szokásaihoz végtelen ragaszkodás, nevezetes tényező lehetett arra, hogy a magyarok bejövételéig függetlenségüket és nyelvüket képesek valónak épen megtartani.

A szászok germán törzsből valók. Valahonnan Németországból hozta be őket magyar király a XII. század közepe előtt valamivel. PüSzta, tehát a korona kezén levő földekre telepítették le nagyobbára, az ország délkeleti széleiben. A cél behozatalukkal az elpusztult vidékek benépesítése, a biztosság növelése, a gazdaság és ipar gyarapítása vala. Nagy kiváltságokat kaptak, melyeknek egy nagy része korunkig fennmaradt. Magok azonban saját democraticus, nagyon szabadelvű belszerkezetöknek nem voltak eléggé hű örei. Országgyűlésen kívül kelt, törvénykönyvbe nem ígatott udvari rendeletek szerint igazgattak a közelebbi évtizedekben¹⁾. A nagy jogot megnek, a köznépeknek, mely eredetileg mind politikai jogokkal felruházott polgárság vala, későbbre, bebeszólása a közügyekbe majdnem általán nem volt. Egy felvergődött osztályocska, minden fontosabb állomást és jogot kizáró bir-

¹⁾ Lásd Dósa E. Erdélyhoni közjogtan 103 1.

tokába kerített; a nevezetes papságokat épen úgy, inint a bureaui hivatalokat. Kérem ezt jól megjegyezni.

A szászok nagyobb részint a szász földön laknak. Köztök lakik még sok oláh. Némely vidéken az egyik, másikon a másik lakik túlnyomó számmal. A szászok száma különben csaknem mindenütt apadt, és mindent összevéve, a szász földön is kevesebb már a szász mint az oláh. Lakni városokban szeretnek, és legfőbbképen kerített városokban. Az erdélyi kerített városok nagyobb részét szászok építették. Mindnyájan polgári osztályhoz tartozók voltak. A ld közölők nemeséget kapott, számokra vagy elveszett, vagy szászföldön, szásznak maradván, haszontalan címet viselt. A szász általán tehetős, szorgalmas, de magánakvaló nép. A Dósa elmés megjegyzése szerint, beszél szászul, ír németül. Sőt szász nyelve is olyan, hogy különböző vidékek szászai egymást szászul meg nem értik. Bármiként is legyen azonban nyelvükkel, bizonyos az, hogy az egy nevezetes kapocs volt köztük és a különböző bécsi kormányok közt.

Szóljunk még néhány szót az oláhokról.

Ezek magokat római utódoknak akarják tartatni. Sajnálom, hogy nem tudtak elég nyomós okokat találni arra, hogy engem meggyőzzenek amaz állításoknak valódiságáról. Szívesen üdvözlém oláh polgártársaimat mint a férfias, practicus, bátor rómaiaknak utódait. Miért is no? Mentői többet gondolkozom azonban azon érveken, melyeket e tekintetben hallottam, annyival inkább meggyőződöm felőle, hogy, amint i'ennebb is már megjegyeztem, ereikben majd mi római vér sem folyhat; de nyelvük — habár az kifejlődve épen nincs, mennyire én tudom — bele tartozik a római nyelvcsaládba. Fajilag, mint hasonlólag megjegyeztem fennebb, valami sarmata (szláv) törzsből eredhetnek. Fog még nyelvökben a szláv atyafiságnak is emléke lenni.

Számukat, úgy vettem észre, ők magok közelebről túlozzák. Erdélyben 1,100,000 körül lehet. Mindenesetre szám-

szerint több, mint Erdélynek különvéve bármely más fajú lakosa; midőn ott körülbelül 7—800,000 magyar és székely, és 200,000-et aligha megütő szász lehet. — Laknak az oláhok nagyobbára a leghegyesebb vidékeken; — azon helyen, mit magoknak a hódoltatok meg nem tartottak. A foglalt földnek havasain csaknem mind oláhok laknak, a nevezetes bányahelyeket kivéve. Úgy látszik egyébaránt, hogy harapódtak. Részint pedig a bánat felől és Havas alföldről is költöztek beljebb. Elszórva lakoztak a szász és magyar földön. A szász földön közügyi jogokat éppen nem élveztek. A magyar földön azok kik nemesek voltak, éppen úgy igen, valamint a magyar nemesek; a kik pedig nem voltak nemesek, úrbéresek voltak, éppen olyan nemű és éppen annyi jogokkal és terhekkel éltek, mennyivel a magyar úrbéres bírt és terhelve volt. Nagyobb-része mindazonáltal politikai jogtalanságban volt; és oláhtól majdnem elválaszthatlan volt az úrbéres fogalma. Ennek egyébaránt kétségenkívül abban keresendő egyik oka, hogy azok meg, kik előjáróbbakká, előkelőbbekké, miveltebbekké, tehetősebbekké váltak közülök, eredetöket, ezelőtt, megtagadták. De furcsa anomalia az, midőn egy fajnak kiemelkedő része megtagadja folytonosan azt, mi alatt marad! Mi lehet az eredmény?... Siralmas elaljasodás a maradványnál. Könnyű átlátni, hogy az oláhoknak 48 előtt úri, sőt középosztályok sem volt. Csaknem mind a vidéken falvakban, néhol a nagy hegyek közt egészen elszigetelve éltek. Kereskedést, ipart majd általán nem űztek a gazdaságon, némely vidék bányászatán, és marhakereskedésen, meg juhászaton kívül. A honorátorok osztálya, régebben — ismétlem mind csak régebről szólók — majdnem merőben hiányzott köztök. A művészetekkel, tudományokkal nem sokat foglalkoztak. Egyetlen nagyob-bacska oskolájok Balázsfalván, igen sok kívánni valót hagyott hátra. Miveltebb osztályok eddigelő papjaik valának. Teljes határozottsággal hallottam azonban állítani, hogy még nem oly rég, nem egy disunitus pap volt, ki olvasni, írni nem

tudott. Vallása a nagyobb résznek, mint állítják 600,000-nek, a görög szertartású. Mint nevezték, az: csak eltúrt vallás volt. A kik az oláhok közül vallást változtattak, egyesültek a catholica vallással, azok a törvény által valamivel a XVIII. század közepe előtt, a bevett vallásuk közé lőnek számítva.

Mindent összevéve könnyen lehet látni, mennyi civódási okot, egybeütközési pontot lehetett az oláhok és többi polgártársaik közt, különösen a magyarok és legkülönöbben a magyar nemesek, az urak és közöttük találni. Hiszen az oláh, mint nemzet, nem volt elismerve, csak a más három. Vallások csak részben volt bevett, részben csak túrtnek nevezett. Az oláh nép, mint faj, politikai és társadalmi tekintetben alantabb állónak volt tekintve; és valósággal is a fejlődés alsóbb fokain állott. Az oláh nép nagy tömege úrbéres; az urak nagyobb részint magyarok. Az oláhok nagyobb részint szegények; a magyarok közt igen sok tehetős. Az oláhok csaknem mind falusi földműves, pásztor-nép, a mely számára bámulat tárgya volt a vidéki kis város. — Ha volt ürügy valaha fellázítani az elnyomott fajt az elnyomó ellen; az üldözött vallást az üldöző ellen; a szegényt a gazdag ellen; az alárendeltet a parancsoló ellen; a közembert az úr ellen; a babonást a felvilágosodott nézetek ellen: úgy azokat kivétel nélkül lehetett alkalmazni az oláhok fellázítására 48-ban; de 48-ban már kivétel nélkül hamissan lehetett azokat felhasználni csak. Mert 48-ban mind azon jogi különbségek megszűnendők valának, melyek nyomhattak. — A viszonyok kísértésnek tették ki az akkori bécsi kormányt és kísértésnek az oláh népet. A kísértet mozgásba hozta amazt, felrázá ezt.

A bécsi kormány aléltságából hamar felocsúdott. Már áprilisen kezdve tevőleges életének jeleit adta. Mint mondám már, határozott ellensége volt a pozsonyi 48-iki törvényeknek és a magyar minisztériumnak. Kereste tehát igen természetesen az eszközöket, melyeket ellenében felhasználhatott. Erdélyben mint olyanok tűntek fel az oláhok és a szászok.

Hihetőleg nem sokat scrupulosuskodva az alkalmazott eszközök minőségét illetően; csaknem bizonyosan tisztában nem lévén az Erdélyben megmozgatott erők természete, egy lehető nép-támadás, egy oláh-lázadás hordereje felől: hozzá nyúlt az eszközhöz, mely kínálkozott.

A bécsi kormány Erdélyben szervező eszközei a szász bureaucratia, a hadikormányzóság, az oláh püspökségek valónak. Mint legfontosabb egyesek működtek Saguna gör. n. e. püspök, Urban katonai parancsnok Naszódon. Meg kell még itt említnem az igazgató tábornokot b. Puchnert, mert sok minden folyt neve alatt; úgy tetszik azonban nekem, hogy ő úgy jutott bele a dolgok vezérlésébe, mint a közmondás szerint: Pilátus a credoba.

Az oláh nagyon kis számú értelmiségnek több tagjai működtek, — addig egészen ösmeretlen egyéniségek; és úgy látszik céljaik, valamint indokaik igen különbözők valának. Lehetek még olyanok is, különösen a dolgok elején, kiket az elnyomottságból jogosultságra jutás, az elaljasodásból kiemelkedés a szabadságnak valódi és nemes érzelve hevített, hozott mozgásba. Voltak azonban, fájdalom, kétségen kívül többen és pedig a vezetők közül is, kik agy-rémekek, vagy nemtelen célok felé törekedtek. Az egyik talán az oláh, románnak mondott fajnak, egy országban, egy egységes kormány alatti egyesítésén ábrándozott; habár azok a magyar szent koronának alattvalói, Havasalföldének vagy Moldová-
nak fiai, avagy Bessarabiának és Dobrudzsának lakói. Talán észre sem vették mily könnyen szándékozzák, ötletük szerint, átalakítani az európai térképet, a kötések által szentesített nemzetközi viszonyokat. Nem sokat aggódtak azon csodálatos viszonyon, melyben ama képzeleti, amaz agyrém állam igazgatása állott volna a szt. István birodalmával, a Habsburg-Lotharingi házzal, a török és a muszka kormánnyal szemben. És nem bámulom, hogy a nagyobbrésznek ilyféle dolgok eszébe nem jutottak; hiszen, a nagyobbrész áradozó ifjú,

fejletlen ember és fej, gyakorlatiatlan politikus volt, az értelmesebb oláhok közt is. — Lehettek olyanok is, kiknek oly nemű dolgok megfordultak agyában, és mint a gordiusi csomót a nagy király, egy hatalmas csapás, egy rendítő és rendező tény által óhajtották volna a zavart tisztába hozni.— És lehettek olyanok is, kik utálatos önhaszon keresésből, gyűlölségből, és mit tudom én még micsoda mindenféle nemtelen indokból, voltak készek, zavart idézni elő, gyilkolni, rabolni, a népet dühre ingerelni, mely mint rohanó lavina: rohanva nőtt és zúgva rontotta össze azt, pillanat alatt, mi útjába került, ha századok műve vala is.

Bármik is valának az indokok, tény az, hogy: a 48-iki bécsi kormány próbálgatások és előkészítések útján, felhasználva erdélyi közegeit, feltétlenül küldhette az oláhságot a 48-iki magyar törvények minden híve, a magyar felelős minisztérium minden törekvése, minden lépése ellen.

Balázsfalva, a csekély helység azon időben, fontos középponttá vált. Onnan terjesztették az eszméket, jelszókat, onnan adták ki az első parancsokat. Egypár exprofessor és pap, kiket pár év előtt helyökből, vétség miatt, püspökjök Lemény elmozdított, a főagitorok valának. „A tanulók, kik husvétra hazabocsáttattak, mint emissariusok osztottak szét; általuk proclamatiokat osztatának ki... ¹⁾ Midőn apr. 30-kán Balázsfalvára visszatértek, egypár ezer emberrel jelentek meg. Hiszen Barnuc (v. Barnuti) püspöke, Lemény, tudtán kívül, gyűlést hirdetett odal És mit ért volna számokra a főkormányzék betiltó rendelete?! A cs. katonaság már ezen legelső gyűlésen is megjelent; tehát tudtával volt a dolog.

Mint épen érintém, a főkormányzék betiltá ama gyűlést; nagy hihetőséggel, mivel a főhatalom törvényes közegeit egészen mellőzve volt hirdetve, háta megett gyűjtve. Hogy azonban méltó kívánságaikat előadhassák az oláhok és felvi-

¹⁾ Kőváry L. Erd. tört. 1848. és 49-ben, 20-dik lap.

lágosodjanak a dolgok állásáról, máj. 15-ikére papi gyűlés lón általa hirdetve Balázsfalvára.

Megjelent azon, mint főkormányzéki biztos, tanácsos Szabó L. is; aztán, Schurter tábornok katonasággal és ágyúval, mellyel tisztelgő lövéseket tétetett; ott volt a két püspök Lemény és Saguna, és egybegyűlt arra a papok helyett vagy 15,000 ember. A tömeg legnagyobb része, önkényt érthetőleg, oláh közember (paraszt) volt.

Magának a gyűlésnek folyamáról nem szólok; le van az írva más helyt¹⁾; én csak azt emelem ki, hogy a nagy tömeg dacára, az meg lón tartva; merte magát nemzeti gyűlésnek nevezni; egy kérelmet készített a máj. 29-ikére hirdetett országgyűlés elé terjesztendő, és ugyanazt ő felsége V. Ferdinand elibe is felterjeszteni határozta; és pedig, mindkét helyre, egy-egy bizottmány által. A király elibe terjesztő bizottmány tagjait negyven, — az országgyűlés előtt megjelelendőt pedig száz száz tagban állapíták meg.

Megemlítem kérvényük kívánalmait is.

1. Kívánták, az oláh nemzet politikai függetlenségét(?!). Azt, hogy az országgyűlésen tulajdon képviselőkkel bírjon. Tulajdon hivatalnokai legyenek az igazgatás minden fokában, is hogy nem oláhoknak, hanem románoknak nevezzék.

2. Érsekségük visszaállítását; évenkinti zsinatot. Sőt, az ezen gyűlést tárgyzó jegyzőkönyv, hivatalos magyar fordítás, ezt tárgyzó szava szerint: „...a nép által kikiáltat o 11 az erdélyi román érsekség közakarattal (!!).“

3. Az úrbéri viszonyok megszüntetését kéri.

4. Ipars zabadtságot kívánnak.

5. Bizonyos kedvezményeket kértek azon pásztor emberekre nézve, kik marhakereskedést folytatnak Oláhország és Erdélyben. (Hogy talál!?!).

¹⁾ Legügyesebb és legterjedelmes tudósítást olvastam arról a hivatalos „Köz-löny“ 4. és 5. számaiban (1848. jun. 11-ikéről és 13-ikáról).— Az „Érd. Híradó“ ezt illető tudósítását lásd: a máj. 28-iki (370-ik) számban.

6. Bányászati javításokat kérnek.

7. Óhajtának szólás- és sajtószabadságot.

8. A nyolcadik pontot azon érdekes zűrzavar miatt, mely fogalmazásából kirí, szóról szóra közlöm: „A román nemzet kéri a személyes szabadságot, senki se fogatbassék el policiai szín alatt, ebez kapcsolólag kér gyűléstartlatási szabadságot, hogy az emberek semmi gyanú alá ne eshesse-nek, ha egybegyűlnek csak, hogy beszéljenek és békeségesen értekezzenek magok között.“

9. Esküdtszéket kémeek szóbeli perfolyammal.

10. Nemzetörséget kérnek.

11. Körlevelöknek 11-dik pontja egy csodálatos biztos-ság kinevezését kéri bizonyos határrendezések végett.

12. A papok számára álladalmi fizetést óhajtának.

13. Tanuló intézetekről szól, melyeket hasonlag állam-költségen akarnának létesíttetni.

14. Köztereviselést óhajtának.

15. Tökéletesen új alkotmányt kívánnak a fennebbie-k után Erdély számára, az igazság, szabadság, egyenlőség és testvériség nevében. (Tehát a francia három jelszó még egy negyedikkel is megtoldva!? Mintha nem nyújtott volna elég nehézséget már ama három is!)

10. Kívánják, hogy az unió kérdését nálók nélkül vita-tás alá ne vegyék. Az róluk nélkülük lenne elhatározva külön-ben; tehát előre is protestálnak az ellen.

Különös zagyvája emez okmány éretlen politikai néze-teknek, meggondolatlan kívánságoknak. Egy helyt a systhema lapjairól leolvasott nagy szavaival találkozunk benne a ki nem főzött politikai eszméknek, míg más helyt, rögtön, a vidéki, az osztályi-érdekek szűk látkörére, faluházi politikájára tá-lalunk abban. És mindezek mellett bizonyos hetyeke önhittséget lehetni benne, mely igényli magának a hatalmat egy jövőt teremteni; a belátást, azt boldoggá tenni; semmiből, vagy jobban viszonyosán kevés, elszöld elemből, míveltséget, füg-

getlen nemzetet alkotni. — Nem fogom állításait egyenként bírálni, csak néhány általános szót fogok és a 16-dik pontról pár megjegyzést mondani.

Ama gyűlés papi-gyűlésnek vala tudtomra hirdetve. Mi helye abban a politikának? És ha csakugyan volt, honnan azon arrogantiája ama gyülekezetnek, hogy az egy nemzet gyűlésének tekinti magát? Egy nemzetet vall be és tüstént annak képviselőjévé is válik? Felül állott-e az Erdély országgyűlésén? Mi biztosíthatott, hogy másodnap a cigányok, harmadnap a zsidók nem fogják magokat hasonló önálló nemzetnek jelenteni ki? Azoknak sorsa nem volt jobb az oláhokénál; kívánalmaik könnyen lehetek volna annyira méltányosok, mint övéik. Jól tudom én azt, hogy a politikában nem lehet mindig csak azt tekinteni, mi érényes, mi nem érényes, és sokszor módosítani kell a dolgokat a szükség parancsolatja szerint, — de, hogy egy gyűlés, mely a jog, az egyenlőség, az emberinem méltósága nevében lép fel, rögtön olyanokat tegyen, kívánjon, mely neki kiváló joga, tulajdona maradjon, ez nem megyen, ez nagy következetlenség. És, választotta, választhatta-e csakugyan a nép tömege ama gyűlésnek tagjait? És ha választotta volna is, lehet-e 15 ezer embernek csak rendesen tanácskozni bár? Lehet-e a „szabadság mezején“ egypár, előre szindarabi pontosságra betanított gyűlésben, egy alkotmányt forgatni fel, megsemmisíteni a történelmet, teremteni egy nemzetet, és a nép százezreinek nevében octroyálni egy leendő alkotmánynak bizonyos fontos vagy csekély vonásait? Micsoda dolog, midőn törvénytelen elemek valamely tárgyról, mint akkor az unióról, határoznak; és megkövetelik, hogy az alkotmányos rendes eljárás éppen úgy legyen, mintahogy ők azt helyesnek látják, mintahogy azt követelik? Ez forradalom. Jogi szempontból absurdum volt a tiltakozás az unió kérdésében.

Meg kell említenem amaz emlékezetes balázsfalvi gyűlésnek még egy határozatát. Jegyzőkönyvének vége felé oda van

dobva, hogy az állandó comité-nek legalább 12 tagja legyen. Ahál tehát legyen állandó comité? Majdnem feledni látszának — vagy talán elpalástolni? — amaz intézményt, mely oly rettentő, oly nem üdvös hatást gyakorolt Erdély akkori viszonyaira. Kissé leebb a comité tagjai vannak közölve: Elnök püspök Saguna, alelnök: Barnutiu Simon 2-dik évbeli jogász Szebenhen. Többi tagok: Füle Mózes, Moga János, Panovits János, Bodila Péter esperesek, Maniu Péter fogalmazó, Dunka Pál fog., Maniu Miklós lelkész, Pumnulu Áron tanár, Papiu Uarianu Sándor Írnok, Butyán János ügyvéd, Jancu Ábrahám ügyvéd, Pipos János írnok, Puskás János jogász, Batrimanu Sándor tan., Vajda Gábor Írnok, Popovits Sabbasz leik., Balecesku Miklós tan., Szuts János írnok, Moldoveanu István, Román Konst. tan., Timasu Vaszil írnok, Mikes Ferenc ügyv., Pents Miklós ügyv., és mások, kik tetszeni fognak magának a comitének. — Ezen comitének székhelyül Szeben jelettetett ki. ¹⁾

Ezután Erdélyben egypár hét minden nagyobbserű politikai esemény nélkül telt el; és eljőve végre amaz annyira várt, oly fontos nap, május 29-dike, melyen a kir. biztos, kormányzó-tábornok b. Puchner a törvényes országgyűlést, Kolozsvárt, megnyitotta.

Hogy az izgatottság, a mámor, azon nemét, jelenségeit meglehessen érteni, mely nemcsak Kolozsvárt de az országnak egy nagy részét is áthevitette: ösmerni kell azon jelenséget, midőn együttérző ezer meg ezer ember, egész vidékek, közös érzelmek hatalma alatt állanak. Kis mássa az oly nemű együtt érzésnek jól adott darab kitűnő helyeinek hatása a közönségre. A hatás nagy lehet, a tetszésnyilvánítás viharos. Itt a színházi közönség helyett százezrek rokonszenvét bírták a szóvivők, a vezetők. A tárgy nem egy idegen mese percig

¹⁾ A balázsfalvi máj. 15-ki gyűlés jegyzőkönyvét lásd hivatalos magyarra fordítás után közölve: Kőváry, Okmánytár az 1848 — 49-ki erdélyi eseményekhez, 17—24 lapokon.

tartó hatása, de mindenkit családi legrejtettebb viszonyáig kísérelő közügy, mely siralmat áraszt, ha balszerencse hordja, jóllétet ha siker koronázza. Az érzelemtől áthatott tömeg pedig: a közügyekben oly egész lélekkel, élni tudó, hamar lángra gyuló magyar és székely volt.

A gyermeked kedély bizonyos nekiadásával, nem tudták képzelni, hogy mit annyin látnak helyesnek, oly nemes indullal óhajtanak, a mi oly természetesen következő jó vala előttük, meg ne történjen, el ne jöjjön. Hittek és reméltek. Az ár elragadta azt, kinek tó vére volt: meleg szavak áradoztak ajkain. El a hideg szívű számító fejet: ábrándozva építé a jövőt. El a vésznek fekete hollóját: már-már bekövetkezettnek tekinté egy szebb jövő napjait. Az általános reménynek bizonyos ömlengő, jóindulatú arckifejezése volt, mivel mindenfelé találkozónk akkorában. Az étiquette feszes szabályai tágultak; azok, kik távol állottak egymáshoz, összesimultak; ellenségeskedések enyésztek el: a közös érzelem összefűzte az embereket, mintha egy családnak fiai volnának.

Izgatottság, általános izgatottság vala, de, ama jóféle nemből, melyet a jóllét érzete és a remény vegyülete alkotott. Oly izgatottság, mely nem bántott, mely inkább mindenkit magához emelni, a boldogságot mindenkire kiárasztani szerette volna. Oly izgatottság vala, melynek jelszava az unió volt, mint oly talizmán, mellyel minden földi jót elérni lehet. Talán soha akkora éljeneket oláh és szász Kolozvárt nem kapának, mekkorával az országgyűlésem egyhangú elfogadása után az uniónak püspök Lemény és szebeni követ Schmidt (mostani főkörmányszéki tanácsos) lőnek fogadva. Mennyire nem gondolták, hogy oly hamar, oly nagyon kiábránduljanak és az ébredés oly keserves legyen! ¹⁾

¹⁾ Klapka emlékirataiban, Czechtől, egy fejezet van következő címmel: az erdélyi hadjárat. Ebben meg van említve a honegységről szóló erdélyi törvénycikk keletkezése, de adatai nagyon rosza. Nagy kár pedig! Az van pl. ama vázlatban, hogy a szebeni követek tiltakoztak a két haza

Az unió egyhangúlag lőn elfogadva az országgyűlés által és a törvényességnek még legkisebb formalitását is megtartva, törvénycikkelybe igtatva. A közegyetértéssel elfogadott unió törvénycikket (erdélyi szokás szerint) ő Felsége V. Ferdinand ebbe terjesztők. A Felség jun. 10-ikén megerősítő azt oly meghagyással, hogy a rendek azt kihirdetvén és a szokott módon hitelesítvén, küldjék vissza legfelsőbb királyi szentesítés végett. — A rendek a megerősített törvényt közgyűlésőkben felolvasták, kihirdették, s az elnök és ítélőmesterek aláírásával és a nemzeti pecsétekkel megerősítvén, jun. 19-kén alázatos fölirat mellett ő Felségének be is mutatták. Erre pedig ő Felsége julius hó 11-kén a törvényt jóváhagyta és királyi levelébe szorul szóra befoglalván, azt szentesítő és a törvé-

gyesülése ellen, és ajánlották, hogy a nemzeti pecsétet tagadják meg ama törvénytől; — miután azonban a többi szászszék pártolta az uniót, ama tiltakozásra nem valának tekintettel. — (Lásd Memoiren von G. Klapka Zweite Aus. III. B. 177.) — A dolog egészen másként áll l A máj. 30-iki, második ülésben, az unió kérdése tárgyalatván, Roth Ilyés, Brassó vidék egyik követe beszédet tartott és ugyanazt jegyzőkönyvbe is igtatta; és abban kijelentette, hogy küldői nevében, a Prngmatica Sanctio fennmaradásával létrehozandó uniót Magyarországgal pártolja. És ezt pártolták: épen legelől állván: Szebenszék követei: Schmidt Konrad és Schneider József; továbbá Segesvár követei, Brassó-vidék másik követe,—Medgyesszék, Besztereevidék, Szászsebeszék, Szerdahelyszék, Újgyházszék követei és Szászvárosszék követe. — (Lásd: az 1848-iki erdélyi országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve 13-ik lapját). — Sőt szebeni követ, Schmidt úr, a fennebbinél is többet tett, mert mint köztudomású tény, az után egybesereglett nagy számú nép kívánatára, mely épen a szászokat és oláhokat élteté, kimenvén a nép közé, ott őt vállokra emelték, és a szebeni követ beszédet mondott az unió mellett. — Hogy azonban visszatérjek Klapka emlékiratainak említett fejezetéhez, sajnálva kell megjegyeznem, hogy az említett nagy tévedés nem áll magára. — Hogy még csak egyetlent emlitsck meg: a nagylaki oláh tábor szétrebbentésének ideje nov. 10-ikére van téve, midőn az többel mint két héttel azelőtt történt: october 23-kán. — Különbzen ama Czccztől származó fejezete Klapka emlékiratainak sok helyt szösz szerint hasonlít ugyancsak Czecznek önálló munkájához amaz erdélyi hadjáratról (Bem's Feldzug in Siebenbiirgen); de úgy tetszik nekem, hogy emez utóbbi nemcsak terjedelmesebb, de több gondal összeállított mii is. — Meg kell

nyék sorába igtatta¹⁾). Mint láthatni a cifra eljárásnak még csak egy részecskeje sem maradt feledve.

még itt említnem, hogy Asboth L. úr egy más versióval áll elő amaz erdélyi országgyűlésről, mely nem kevésbé hibás, mint Czecznek fennebb cáfolt beszéde. Azt mondja, hogy „az ezen országgyűlésre küldendő követek választása alkalmával a szászok grófja, Salmen úr, felszólító a szászokat, hogy követeket ne küldjenek az országgyűlésre. Szebenzék teljesítő a felszólítást és többen mások követték példáját.“ — (Asbóth Laj. Emlékiratai. Második kiadás. TT. köt. Az erdélyi hadjárat története. C-ik lap). — A fennebbieken már meg van emez állítás lényegesebb részének cáfolata. Azokhoz még csak a következőket melléklém: amaz országgyűlésnek maga Salmen F. úr tagja volt mint kir. hivatalos, mint a legelső ülés jegyzőkönyvében látható. És ugyanabban elő van Botolva mind a 11 szász törvényhatóságnak két-két követe (Lásd: az 1848-iki erdélyi országgyűlés jegyző- és irománykönyve 5-ik és 10-ik lapjait). — Nem titkolhatom el itt, általán bámulatomat, hogy egy magyar toliból folyó, 1802-ben második kiadást ért munkában oly leírása van az erdélyi hadjáratnak és viszonyoknak, mely hemzseg a hibától. Ha nem akkor jelent volna meg említett munka, midőn már amaz országgyűlésnek eseményei sok oldalú taglatatok által egészen tisztába valónak hozva, és ha nem vonná magára a figyelmet annak címlapjára nagy betűkkel nyomott: második kiadás, — hihetőleg hallgatással mellőztem volna az egészet. így azonban, habár sajnálattal is, elmondom, hogy rcám amaz egész erdélyi hadjáratról szóló elbeszélés azon benyomást tette, mintha valaki kedélyes beszélgetés, pipa közti terécslés közben hallván eléggé át nem gondolt elbeszélését, elregélését amaz eseményeknek, minden további kritika nélkül adja azokat, annyira híven, miként azok emlékébe benyomultak. — Meg vagyok győződve, hogy A. úr sokkal meggondolóbb katona volt, mint a minő író. — Egyébaránt mind olvasóimat, mind A. urat, mind magamat megkímélem attól, hogy több adatát cáfolgassam.

¹⁾ Az erdélyi unióról szóló cikkelynek törvényes kelete minden kétségen kívülé van téve: az 1861-iki ieb. 1. gyula-fehérvári, ideig, korlátnok B. Kemény Ferenc elnöksége alatt tartott bizalmi férfiakból alkotott értekezlet tanácskozásai: — valamint az 1861-iki évben Pestre hirdetett országgyűlés főrendi tábláján püspök Haynald Lajos nevezetes beszéde, — és szám nélküli ezt tárgyazó hírlapi cikkek által. Ez utóbbiak közül a b. Kemény Zsigmond ezt vitató, a Pesti-Naplóban megjelent cikkei külön lenyomatban is megjelentek. — És mindezek mellett, hogy semmise hiányozzék, 1861-ben Bénijén L.-nál Kolozsvárt megjelent, az egész rövid tartalmú 1848-iki erdélyi országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve. — Az azon országgyűlést tárgyazó eredeti hivatalos iratok, ha

A balázsfalvi gyűlésnek unioellenes kérelme akkor elő sem jött; nem is jöhetett elő. Az országgyűlés tanácskozási rendszerint a királyi előterjesztések (regia propositio-k) azután az országos, azután vidéki és azután még következtek volna magánosok ügyei. Az unió ott volt a királyi leírat pontjai közt (3-dik). Az országgyűlés egybeült és a fejedellemmel együtt törvényesen végzett felette. A balázsfalvi kérvény nem az ország kívánata volt. Az oláhoknak sem, mint külön politikai egységet képező tömegnek, de még úgy se, mint egy millió és nem tudom még mennyi embernek sem lehetett azt szabad meggyőződésből folyó kérelmének tekinteni. Azon kérelem, a legjobb esetben a kérelmesek számára, csakis azon 15 ezernyi tömeg határozatának járna meg; ha t. i. feltesszük, hogy azon nagy tömegnek tagjai egyenként birtak politikai meggyőződéssel, határozott nézeteik voltak az unió természetéről. De csak azért sem jöhetett volna az uniótörvény alkotásakor szóba, mivel azon követségnek, mely megbizva volt a balázsfalvi kérelmet az országgyűlés elébe terjeszteni, kötelessége volt nem csak azt kérni, hogy az országgyűlés mindennek előtt az oláhokkal foglalkozzék, hanem meghagyatott ugyanakkor, hogy az vigye el „a kérést az országgyűlésre és ne legyen más teendője, mint a kérést az illető helyen beadni.“ Volt pedig azon követségnek olyan tagja is, ki országgyűlési-tag vala.

Egyébaránt megjegyzem, hogy ama 48-ki erdélyi országgyűlés jegyző- és iromány-könyvében annak nincsen nyoma, hogy a májusi balázsfalvi gyűlés határozatait, kívánatait, unió elleni tiltakozásait, úgy a mint azok hozva voltak, az országgyűlésnek benyújtották volna, — de a június 20-ki ülés jegyzőkönyvében megállapodása van közölve az országgyűlésnek négy „oláhok részéről“ beadott kérelemre nézve. Eme

nem csalódom, a múlt évben (1861-ben), még Kolozsvárt voltak hibátlan épségben, a főkörmányszéki levéltárban. Nem tudom, ott vannak-c most is. Csoda, ha azokat 1861-ben nem kérték fel Décsbe.

megállapodásokból látszik, hogy azokban különböző oláh kívánságok voltak megpendítve, de hogy azokban az unió ellen nyilatkozat vagy éppen tiltakozás lett volna, az ki nem látszik. — Az országgyűlés hangja különben irányokban síma, biztató, engesztelőkeny ¹⁾.

Ama 48-iki erdélyi országgyűlésnek még volt néhány cikkelye, melyek a legközelebbi teendőket rendezték, vagy után mentek a pozsonyi utolsó országgyűlés végzéseinek, hogy ne legyen hézag a két testvérhon egységében.

A II. cikkely a legközelebbi hongyülésre (Pestre) küldendő követek választását szabta meg.

III. c. a nemzeti fegyveres erőről szólott.

IV. o. az úrbéri viszonyok megszüntéről; a földesúri veszteség kárpótlásáról.

V. c. arról, hogy államadósság lesz az úrbéri veszteség.

VI. c. az úrbéri viszonynak testületek irányábani megszünte következeiről sat.,

VII. c. a közteherviselést mondja ki.

VIII. c. a magyarországi 1848-iki sajtó törvényt (XVIII-ik) érvényesnek nyilatkoztatja Erdélyre is.

IX. c. a bevett vallások teljes jogegyenlőségét állítja fel.

X. c. a közlekedések előmozdításáról.

XI. c. a só-árról.

Az erdélyi országgyűlés bezárta után néhány hétig nem történt semmi váratlan nagy esemény ott. Erdély mindenestől a magyar felelős minisztérium alá ment jogilag. ²⁾ Erdély

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg az 1848-iki erdélyi országgyűlés jegyző- és irománykönyvének 20—30 lapjait. — Rüstow azon adata, hogy az országgyűlés az oláh kívánságokat jóindulattal fogadta, e szerint értelmezendő.— (A balázsfalvi gyűlésről szól Rüstow Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges I. kötet, 67—7011.) — Említett munka minden tévedései mellett is becses mű. — R. többet tud viszonyainkról, mint a rólunk író németek nagyobb része. Vannak azonban nagy hibái is.

²⁾ Már máj. 29-ikről (Insbruckból) keltek azon legfelsőbb kegy. kéziratok, melyek erejénél fogva erdélyi volt kormányzó gr. Teleky József, valamint

számára kormánybiztosnak lőn kinevezve!»). Vay Miklós¹⁾. — A robot még jun. 18-kán megszüntetett.

Mentől kevesebb történt azonban nyíltan, láthatólag, annyiival több folyt kéz alatt. A bécsi kormány illetőleg az, mit én 48-ki bécsi kormánynak neveztem el, teljes határozottsággal ment az általam már fennebb vázolt irányban. Még jun., jul., aug.-ban mindig képes volt nemcsak megtagadni, ha másképen nem menekedhetett a galibákból, Magyarországon és Erdélyben levő eszközeit. Hátsókat pedig tovább fonta hatalmát. Oly ügyesen folytatta eme kettős játékot, hogy nemcsak a nagy közönség, de néha magok a nagy hivatalnokok nem tudták hányadán vannak vele, mik valódi célzatai, mely eszközökre számíthat. Mint már mondtam, erdélyi támaszai a szebeni bureaucratia, a rendes katonaság, az oláhság és a szászság vala.

A magyar minisztérium ezekkel szemben hű követőkre talált az erdélyi magyarságban, valamint székelységben, a törvényhatóságokban és azok tisztségében, az egész erdélyi nemességben, alig egypár fehérhollóként ritka egyéniségen kívül.

Ott több a szám, itt katonásabb a véralkat. Ott határozott terv szerint együtt működő igazgatás, a néptömegben nem sok erély. Itt habozó, épen az átmenet nehézségeit élő kormány, de a tömegben több erély. Ott fanatisált nép; itt kétségbeesett önvédelem. Mindkét felől nemcsak magok mellett lenni állították a jogot, a mint azt majd mindig mindenki szokta, de mindkét felől a Habsburg-Lotharingiház hűségében mondták magokat állani, és jelesen V. Ferdinand tántoríthatlan híveinek állították magokat. — Páratlan zűrzavar!

katonai kormányzó b. Puchner Antal, főherceg István nádornak hatósága alá rendeltettek. (Lásd a „Közlöny“ 1-ső számát, 1848. jun. 8-ról.)

¹⁾ B. Vay Miklós koronaőr „teljhatalmú királyibiztosnak“ Erdély számára jun. 19-kén neveztetett, István f. her. nádor és kir. helyt. által. (Lásd a „Közlöny“ 17-dik számát.)

II.

A vidék.

Magyarországon hamarabb bekövetkezett a zivatar véroőzöne; mint Erdélyben. Nagy-Kikindán már húsvétkor felkelt a nép, öldökölte a magyarságot. Jún. elején már táborozásra került a dolog. 11-ikén Hrabovszky tábornok Karloviczot be akarta venni; ott valódi csata fejlődött ki; és terve még sem sikerült. Magyarország déli részén, azon időn kezdve, folytonosan dühöngött a belháború. Septemberben pedig már maga Jellasic is beütött.

Erdély nemcsak áprilisben, májusban, de augusztusban és septemberben is még nyugalomban volt külsőleg; vagy jobban mondva: Erdélyben még azon hónapokban a növekedő feszültség mellett is nem jutának a belháborúra.

Minden felé sejteni kezdék a vész közeledtét; hiszen maga a pesti országgyűlés mondá ki, hogy az ország veszélyben van. Mindenki készült; senki se tudá, ki vagy mi ellen van, Erdélyben, valódi ok készülni.

A magyarok, különösen a városokon, rendes nemzetőrséget állítottak fel, magok által választott tiszték alatt. Katonai gyakorlatokat tartottak; igyekeztek magokat felszerelni. — Az oláhok közt bizonyos zszibongsnak kezdettek jelei mutatkozni, mely állandó kísérője és előjele leve minden későbbi műveiknek. Folytonosan jöttek-mentek Balázsfalvára, gyűlésekre; sokadoztak és újra elszéledtek. Rendes nemzetőrséget belőlök nem lehetett alkotni: arra igen mive-

letlenek valának, mintsem könnyű szerével betanulhatták volna a katonai gyakorlatokat; igen szegények voltak, hogy el tudják magokat a szükséges kellékekkel látni; igen kevés mívelt, előkellő egyén volt köztük arra, hogy egy szokott nemzetőrségi-tisztikart lettek volna alkotni képesek; — de, valami népfelkelésfélét organisáltak köztök. Egyes tanítókat az oláh határőrök közül kaptak; sőt, még császári szolgálatban levő katona-tiszt is akadt, meg Szebenből jött rendelet nyomán, egy-egy köztük. Ezek későbbi műveleteiknek is állandó kísérői, tanácsadói valának. Puskákat kaptak, de nem nagyon sokat, sok nem is volt, a katonai tárházakból; a legnagyobb rész azonban lándzsával volt felfegyverkezve.

Néhány darab fegyvert a magyarság is kapott itt-ott, sőt Kolozsvár számára Fehérvárról ágyúkat is ígértek, azon időben még, midőn a Szebenben, igazgató osztálya a bécsi kormánynak, nem látta szükségesnek véglegesen szakítani a Kolozsvárt székelő részével a pesti államhatalomnak. — Fegyvert már többet kaptak a magyaroknál az oláhok és legtöbbit az engedelmes, a mindenre kész, de kisé félénk természetű szászok.

Mint mondtam már, Erdélyben később került fegyverre a dolog, mint az Alvidéken, de oly nemű izgatások mellett lehetőség volt, hogy egy-egy helyen kisebbféle kitörés ne legyen.

Yalóban még májusban volt egy kis öszveütközés oláhok és székely rendes katonaság közt. Az öszveütközés színhelye Mihálcfalva volt; nem messze tehát Fehérvártól és közel azon ponthoz, mely az oláh izgatásnak darabig középpontja vala. Azon öszveütközés azonban, kicsi volt és egészen azon színnel birt, mintha valami határrész feletti jogkérdés, falusi egyenetlenség, idézte volna elő. A mihálcfalviak elfoglalák földesuraiknak valami rétjét. A dolog törvény útjára került. A törvény visszaitélte a rétet; a mihálcfalviakat kiparancsolta abból. Az elfoglalók nem tágitottak. Erőhatalmi vissza-

helyezés lón rendelve. A legközelebb állomásozó cs. k. katonaságot küldtek ki, a törvénytörési határozat fogantatásavételére. Az oláhok nagy számban ösvegyültek, fenyegetődöztek, félreverték a harangokat. Próbálták őket kapacitálni. Nem ment. És, csoda-e ha nem ment, midőn annyira voltak már akkor bujtogatva, hogy a katonaságot, mivel történetesen székelyek voltak, nem akarták elösmemi a törvényes hatalom erejének; azt mondták, már akkor, hogy a „székelyek nem a császár katonái.“ A hosszas értekezésnek, szép szerével próbálgatásnak egyszerre véget vetett az, hogy valaki az ellenszegülő oláhok közül, a gabonában elbújva, reá lőtt a székelyekre és egy közvitéz találva rogyott össze. Ugyan ezen percben a parancsnokló őrnagy és az ott levő kapitányra kaszát emelnek. Erre a legénység parancsolat nélkül lőtt. Elesett vagy 14—15 oláh. A többi, lehetett egypár ezer, rémülten szaladt szét. A csend és rend ez alkalommal ott rögtön helyre lón állítva).

Jelzésül annak, hogy mily páratlan fejtelenség kezdett lábra kapni, mily példátlan jobbra balra hajlongással tudta a szebeni kormány intézni ügyeit, szolgáljon következő:

Mint említém már, a balázsfalvi májusi gyűlés határozatai közt egy állandó comité felállítása is volt. A jegyzőkönyvben felállításának indokait nem találok. Különben azt

1) Ezen mihálcfalvi eseményt illetőleg lásd azon nyilatkozatot, melyet Pap Zs. 48-ban képviselő állításai ellenében közrebocsátottak: gr. Teleki József, Wesselényi Miklós, Józsika Miklós, Teleki Dóin okos, Zeyk József, Zeyk Károly, Kemény Domokos, ifj. Bethlen János, Mikes János, Györffy Samu, Lészai Dániel („Köss. hírlapja“ 62. és 63-ik számokban, „Közlöny“ 86. sz. Előbb a „Közl.“-bon jelent meg.) A dolognak legrészletesebb, legpontosabb és éppen hivatalos előadását adja a „Közl.“ 88-dik száma; terjedelmes kivonatát közölvén az erdélyi főkörmányszék és főhaditanácstól közösen kinevezett vegyes bizottmány jegyzőkönyvének, mely a mihálcfalvi amaz eseményeket kinyomozni vala kiküldve. — Nyomozó biztosok voltak: a f. korm. szók részéről gr. Béldi F., b. Kemény István; a kát. korm. részéről: Teutsch száz. — Sándor hadügyész és százados.

mondták, hogy az szükséges a végre, hogy legyen honnan a nemzet a kérvényére adandó válaszokat megtudhassa. Könnyen át lehet látni, mily otromba ürügy. — Ezen comité Szebenből folytonosan bujtogatott. B. Vay annak véget akarván vetni, elhatározta a comitét megsemmisíteni. A parancs nem hatott. Gróf Béldi Ferencz Szebenbe lón küldve, hogy a comité tagjait fogassa el. Béldi Szebenben megjelent aug. 19-kén. A gén. commando fél század gránátost ad rendelkezése alá. A ház, melyben szállásoltak a comité tagjai, körülfogott, de csak Laureanit és Balascheskut (Balacescut¹⁾) sikerült megtalálni és kézre keríteni. — Társaik elmenekültek és folyamodtak a foglyok kibocsáttatásáért b. Puchnerhez. Ez őket b. Vayhoz utasítá. Erre Orláton, Szeben tövében, gyűlést tartottak és abban az oláh határőröket felporozván, mintegy kétezerét hoztak belőlök be Szebenbe azon roham-kérvénynyel, hogy Laureanit és társát bocsássák ki. Ennek következtében Pfersmann tábornok őket kibocsátá a fogságból, Laureanit pedig diadalmenettel vitték aug. 26-ikán Orlátra. — Ugyanott sept. 10-ikén újra gyűlés volt: gyűlése volt azon oláh határőr ezrednek (az elsőnek), melynek székhelye Orlát.²⁾

Orláról azután Balázsfalvára mentek az oláhok, és ott tovább gyűléseztek. Lemény püspököt, mivel az izgatások ellen volt, püspökségéből elmozdítani határozók. (Honnan ama gyűlésnek e jog?!) Az unió ellen újra óvást tettek. Pedig a balázsfalvi gyűlés kérelmeit ő Felső V. Ferdinand elibe

¹⁾ Kőváry csak Laureanit mondja elfogottnak. A sept. 5-iki „Közlöny“ (88-ik sz.) terjedelmes kivonatokat adván azonban a „Sieb. B.“ aug. 20-iki és 26-iki számaiból, melyekben gr. Béldi szebeni működését a comitó ellen, előadja, Balascheskut is elfogottnak mondja. — (Kőváry ezt illető helye: Erd. tört. 1848- és 49-ben, 78-ik l.). — Ugyanezen esetről és hasonlóan terjedelmesen szól: Dió Románén dér österreicherischen Monarchie I. f. 19—20. 11. — Ebben azon nevet, melyet fennebb Balaschesku-nak trék, B e l l a s e s c u-nak találok.

²⁾ Az ezen gyűlésre vonatkozó adatokat lásd D. Rom. d. öst. Monarchie I. f. 21—25. — Ebben annak jegyzőkönyve is közölve van. — Továbbá a sept. 27-iki (76-ik számú) „Közs. Hírl.“ szbcen vidéki tudósításában.

terjesztő küldöttség azon szóbeli választ nyéré, hogy kérelmüknek érdeme az unió törvény szentesítése által nagyobb részben megszűnt. Örvend különben Ő Felsege a küldöttséget biztosíthatni afelől, hogy az illető törvencikk által kívánataik legnagyobb részének elégtételt már is. — Továbbá, ama balázsfalvi gyűlés, a comitét kormány testületnek nyilatkozatá. És megbízta arra, hogy Erdélyt ossza fel prae-fecturakra; rendezze egy Dacoromania alapjait. ¹⁾

íme, már nemcsak lazítás, de valódi önfejű organisáló működés a magyar kormány ellenében.

Ezen viszonyok közt érkezett a minisztérium rendelete a katonai összeírás iránt. — A comitét rendeletet bocsátott, hogy az összeírásra elő ne álljanak. Semmi sem vala könnyebb, mint a különben is felbujtatott népet a katona állítátnál ellenszegülésre bírni. Hiszen már csak az maga megbecsülketlen fogantyút nyújtott az ellenszegülőknek, hogy a magyar minisztérium alkalmazásba venni rendelte az újoncozási törvényt, mielőtt királyi szentesítést nyert volna.²⁾ — Másodszor is ömlött vér, de még mindig nem sok.

Aranyos-Lóna az összeíró bizottmánynak ellentállt. A bizottmány munkálata támogatására Bágyonból, Egerbegy-ről és Tordáról székely huszárokat, sor gyalogságot és nemzetőrséget rendelének. A dolog két napig húzódott: szépszerűit akarták volna az oláhságot megnyerni. Ismét nem lehetett. Ezerekre ment a szomszédfalvakból összecsődült nép. Végre a böszült tömeg kövekkel kezdett dobni; a katonaság lőtt; a tömeg, mint Mihálcfalvánál, szétmegyen. — Ez volt sept. 11-ikén. Sept. 17-ikéről b. Puchnertől rendelet megyen,

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg Kövály: Érd. tört. 1848. és 49-ben 78.1. — Okmánytár 42. 1.

²⁾ Lásd ezt illetőleg pl. a hiv. „Közöny“ 76-ik és 83-ik számait. Amabban az előleges közlést az aug. 23-iki orsz. ülésről; emebben a belügy min. rendeletét (aug. 29-ikéről) az ország minden törvényhatóságaihoz, az újoncozási törvény alkalmazása megkezdéséről.

mely továbbra megtiltja a tényleges segélynyújtást a parancsnoki katonai tisztjeiről a közigazgatás közegeinek.)

Erdélynek éjszaki részében, Naszód vidékén, akkor még alezredes Urbán, rendezte a magyar kormánnyal szemben a felkelést. Sept. 19-ikén, Naszódtól nem messze, táborba szállott. A népet falunként csődíté maga elibe, felesketé a császár hűségére. Kötelezé arra, hogy csak tőle fogadjon el rendeleteket. Hűségben maradások, vagy abban megerősödésök, vagy veszedelem elleni biztosítás kedvéért, kétfejű sasos biztosító leveleket adott ki. Ezt az oláhság pászurának nevezte.

Csakhamar Balázsfalván is ahoz hasonlók történtek. Oda fegyveres gyűlés lón hirdetve. Azon magát a katonai kormány három zászlóalj gyalogsággal s egy század lovassággal képviseltető. A gyűlés folytonossá vált. B. Vay azon gyűlésezés ellen fellépett, betiltá; de azért tovább folyt nemcsak a gyűlés, hanem a naszódihoz hasonló felesketés is. Végre B. Vay maga is Balázsfalvára ment, hogy személyes jelenléte által vigye a dolgot a nyugodt, törvényes kerékvágásba. Hiú kísérlet! Ott már kibékülésnek helye nem lehetett. Az ügyek tulajdonképen nem Kolozsvár és Szeben, nem Vay és Puchner közt állottak, hanem a 48-iki magyar intézmények és a régi fajta osztrák kormány közt. Itt nem lehetett már annyit adni, a mennyi ott elég lett volna, egész az öngyilkosságig. A megsemmisülés vala pedig éppen azon veszedelem, melytől magunkat óni kellett. Azt nem lehetett önként elvállalni, mert az a legrosszabb volt, mi nemzetet érhet. — Ha

¹⁾ Kőváry: Érd. tört. 48—49-ben. 79-ik l. — Ama lónai eseményt illetőleg egy tudósítás van a „Köz.” 112-ik sz.-ban. — Annyiban különbözik saját adataimtól, hogy állítása szerint a katonai parancsnok főhadnagy b. Bánffy János volt; tudtomra Adler százados a Sivkovich gyalog ezredből, ki Tordáról jött csapatával, addig míg Baumgarten százados huszáraival Bágyonból megérkezett; az után: ez utóbbi. Legpontosabb és legerjedelmesebb leírását tudom emez eseménynek a „Kolozsvári Híradó” sept. 17-iki (63-ik) számában.

Vay annyit tudott volna adni, mi kielégítse azokat, kik vele közvetlenül szemben valának, ha annyit ígért volna, mennyit, nem adhatott, — rögtön mások állottak volna elő új kívánatokkal és az előbb kielégítettek új követelésekkel. — Ott, hol rendezett katonai kormány van, mely el van tökéelve: csak is a nyers erőnek engedni vagy parancsolni, — szép szavakkal, pusztá kézzel nem lehet győzni, nem lehet igazgatónak lenni. — Arra, hogy oly viszonyok között ne lehessen célt érni, nem szükség az embernek árulónak lenni, a mivel némelyek Yajt vádolták; mihelyt valaki csak ember és nem bir holmi olyan természet feletti erővel, a mely szerint egy számár álkapocscsal a? ellenség sorait lehetett összerontani, mindjárt meghajolni kellett az események súlya előtt. Megkísérteni és nem sikerülni: mindkettő a véges emberi tehetség szüleménye volt ott.

B. Vay felszólítá az oláhokat szétoszolni Balázsfalváról. Megígérték, de csak azon feltétel alatt, ha az oláh foglyokat szabadon bocsátja és az akkor egybegyűlve levőknek biztosító levelet ad arról, hogy otlétükért feleletre nem vonják. Tudni kell ugyanis, hogy már azelőtt több oláhot fogtak volt el bujtogatásért, sőt a rögtönítélőszék is fel volt állítva a bujtogatók ellen ¹⁾.

B. Vay az elsőt megígéré, a másodikat (a biztosító iratot) sept. 22-kéről megadta. És mi lett az eredmény? A biztosító iratot kinyomatták és mint új kiadású pazsurát használták fel. (Minő eszközökkel lehet buta tömeggel szemben élni!?)

Orrukat az oláhok még magosabban hordák. Éppen nem oszlottak el, sőt Jancu, kinek hasonlólag amnestiát küldött

¹⁾ A Pap Zs. állításai ellen tett nyilatkozatában említett erdélyi uraknak az van, liogy addig (tehát sept. elejéig) csak 6 oláhot fogtak el bujtogatásért. — A rögtönítélőszék pedig, még addig, tudtomra senkit sem végeztetett ki bujtogatás, lázítás miatt. — Rögtönítélőszéki eljárás szerint Baternai, Simonics és Turk Kolozsvárt, Pap Laci M.-Vásárhelyt oct. hó folytán lőnek kivégezve.

Vay sept. 16-ikéről, sereggel ment Balázsfalvára. Onnan sept. 25-ikéről felterjesztést tettek b. Puclmerhez, melyben az unió ellen újra (hányadikszor?) protestáltak. Határozottan felmondák az engedelmességet a magyar kormánynak és magokat egyenesen az osztrák császár és német kormánya alatt állóknak vallják. Proclamálják Erdélyben is érvényesnek az osztrák alkotmányt. Kívánják a májusban választott comité megerősítését. Egy erdélyi hongyülést szorgalmaznak, valamint egy ideiglenes kormányt, mely a népszám aránya szerint álljon oláhokból, magyarokból és szászokból. — Ezenkívül „Populus romanus“ (hát a „senatus“ hol maradt?!) aláírással sept. 27-ikéről nyilatkozatot bocsátottak közre latinul. Abban adja az „Erdélyben lakozó romai nemzet“ tudtára mindenkinék, hogy valamint az erdélyi magyarok és szászok fegyverkeznek és katonai gyakorlatokat tartanak, azonképen tesznek a „romaiak“ is. Felszólítják tehát a társ-nemzeteket és azok közegeit, hogy gátul ebben ne legyenek. Minden megbántást egyenesen utasítanak vissza; de különben ők csak saját oltalmukra ragadnak fegyvert és mindenkivel békében kívánnak élni ¹⁾).

B. Vay az oláhoknak tett ígéretét a foglyok kibocsátásáról is megtartotta. Az elfogott Mikás szabadon bocsáttatván, egyenesen Balázsfalvára ment és teljességgel nem hatott a béke helyreállása érdekében. Végre sept. 28-kán az idomtalan gyűlés eloszlott, de a comité, katonai fedezet alatt Balázsfalván maradt.

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg Kőváry: Érd. tört. 48—49 ben 81-ik 1. — Hasunkig K. okmánytár 76. 1. — Szilágyi Sándor: a magyar forradalom története 194. és t. — Ez utóbbi műben közölve van ama gyűlésezésnek határozat öszvetc, vagy miként a Die Román, dér öster. Monarchie nevezi, jegyzőkönyve. Nagy zavart okozhat azonban az idő meghatározásban, ha nem tudjuk, hogy amaz sept. 10-ikán kezdődött gyűlésnek határozatai sept. 25-ikéről vannak keltezve és a gyűlés még tovább is tartott. — A Die Románén dér österreichschen Monarchie ezt illető adatai majd egészen egyeznek a Sz. S.-éival. (Lásd említett mű I. füz. 30 34. lapjait).

Minden eloszlása mellett is a gyűlésnek Schurter tábornok sept. 29-kén Balászfalvára érkezvén, talált még elég vezetőféle egyéniséget, kik rögtön elfogadták azon tanácsát, hogy az igazgató tábornokhoz Szebenbe egy küldöttséget indítsanak. Ezen küldöttséget b. Puchner october 3-kán fogadta is ¹⁾.

Már ezen időben a nyílt sisakkal fellépés ideje annyira meg vala közelítve, hogy a körül tekintő, tapogatózó szászok is fel mertek lépni. Szeben első szászszékben sept. 29-én gyűlés volt, és abban, valamint az oláhok, ők is felmondták a magyar minisztériumnak az engedelmességet. Kijelenték, hogy rendeleteit, habár a kormányzék útján kapják is azokat, nem fogják követni.

A dolgok párhuzamosan haladtak a Királyhágótól keletre és nyugatra. Ezután már sokkal gyorsabb léptekkel kezdte jobbról és balról azok folyama rohanni és csakhamar egészen nyílt sisakkal állott szemben az egyik és másik fél.

Sept. vége felé a Pesten megjelent szász követek is kezdetek a magyar láthatárról eltűnni. A 19-ki ülésben hatnak lemondása forgott az országos ülésben szóban. — Sept. 28-kán gr. Lamberg a Pestet akkor még Budával egybekötő hajó-hídon gyalázatosan meggyilkoltatott. Oct. 8-kán, a már september 22-ke óta működő honvédelmi-bizottmány a Kossuth elnöksége alatt rendszeresítetett. — Octob. 3-káról bécsi hadügyminiszter gr. Latour rendeletet küld b. Puchnernek, melyben tudósítja, hogy már azután a magyar hadügyminisztérium egy rendeletének se engedelmeskedjen. Tudósítja, hogy a sereg parancsnokok utasítva vannak az összekötötést Jellasicshal megkísérteni, és, ha az sikerül, neki magokat rendelkezése alá adni. Meghagyja továbbá, hogy b. Puchner, támogassa a Jellasicshadműködését, a két, kezei alatt álló oláh gyalog határőr ezredből 3 zászlóaljtal haladéktalanul indítson

¹⁾ Dic Rom. d. Öst. Mon. I. füz. 34—33. II.

ki Nagy-Várad felé: és hogy mindent el kell követni, hogy a nemzetőrség lefegyvereztessék ¹⁾.— ő fge V. Ferdinand aláírásával Récsei mint miniszter ellenjegyzése mellett, ugyanazon napról (oct. 3-káról), kelt egy okmány, mely által elrendeltetik a pesti országgyűlés szétosztalása, az, hogy az ország haditörvények alá menjen; teljhatalmú kir. biztosnak és minden magyar koronatartományokban levő seregek parancsnokának J e l l a s i c h nevezetett ki¹⁾. Fennehb említett fellépése után nem soká folytathatta gr. Latour azt, mit ő Ausztriában a rend helyreállításának nevezett. Oct. 6-kán Bécsben utcai forradalom volt; a hadügyminiszter a felbőszült nép dühének esett áldozatul: — lámpásfára került.

És Erdélyben a párhuzamos ügyek miként fejlettek?... A szászok oct. 2-káról emlékiratot intéztek a császárhoz, melyben kéri, hogy a szász föld külön márk-grófsággá alakíttassák. — Az annyi felől veszélyeztetett magyarságnak támaszt rögtönözni Berzenczei, ki toborzani volt küldve a székely földre, önfejlőleg nemzeti gyűlést hirdet Agyagfalvára oct. 15-re. Ez ellen felszólal Puchner oct. 6-káról. Fel-szólítja a székely határőröket, hogy ott meg ne jelenjenek. Kezeskedik egyszersmind Puchner a helcsend fentartásáról. — Sőt, amaz agyagfalvi gyűlés hirdetése módjában megbotráncozott még a főkormányshék is: nagyon eszelős búzúnék tetszett az úgy a mint rendezve volt. Miután azonban ama gyűlés megtartása kikerülhetlennek látszott, az egésznek vezetését a fő-kormányshék vette kezeibe. És egyezkedés után végre maga Puchner is bele nyugodott abba, hogy minden faluból két fegyvertelen ember jelenhessen meg azon. — Brassótól Déváiig az országút biztosítására már cordont kelle húzni. Urban alezredes fegyveres erővel ment Naszódrról Szász-

¹⁾ Kőváry: Okmánytár 70—80 I.

²⁾ Szilágyi Sándor: Magyar forr. 172 I. és tovább; — Kőváry: Erdély tört. 82 I. és t. lássad.

Régenbe, és ott folytaid az oláhság felesketését; és pedig már ekkor fegyveresen rendelé őket magához. — Riebel József őrnagy is Hátszegen, a gén. commando ismételt rendeletére ugyanezt tette; ámbár itt, még mielőtt tovább menének, kötelességemnek tartom megjegyezni, hogy a Riebel parancsnoksága alatt sokkal kevesebb vérengzés és dúlás volt, mint más hatalmas oláh vidékeken. És, Riebel nem vált oly nagy emberré mint Urbán, im! — Még october elején Saguna püspök Pesten volt, részt vett a tanácskozásokban; 8-káról nyilatkozatot bocsátott az oláh comité tervei ellen. October 12-ke pedig már oly határnapul volt kitűzve Erdélyben, melyen nagy oláh táborok legyenek együtt Hátszegen Riebel,— Szász-Régenben Urbán,— Muzsinánál (Nagy-Enyeden kevéssel felül) Jancu vezérlete alatt és Balázsfalván a comité mellett.

Egy felvert hangyaboly zűrzavara nem lehetett rendetlenebb, kuszáltabb, mint Erdélynek akkori kinézése. A népesség egyik része gyülekezett, rendezkedett, katonáskodott, hogy a katonai kormányval egyesüljen, a magyar nemzetöröket lefegyverezze. A másik része ijedve, menekülni kísértette meg a városokba, hol több volt a magyarság, nagyobb erő felett rendelkezhetett a közigazgatás; nagyobb, rendezettebb nemzetőri osztályok voltak. Mindeközben szívszakadva várták székely testvéreiket, mint megmentőket.

Senki nem gondolt rendes foglalatosságával. A közlakók legnagyobb része földműves volt. Már eljött azonban a vetés ideje, és senki sem vetett. Közeledett a jó szüret: senkinek sem volt arra gondja. A kovácsok nem jámbor ekevasakat kovácsoltak, hanem lándzsát. A kasza nem arra szolgált, hogy füvet vágjanak vele, — hanem az ellent. A falusi előljáróság nem a szolgabíró igazgatói és közcsendi rendeleteit kapta, hanem a rögtönzött katonai hatóságok hatalmas parancsait. A békés, csendes vidéki lak fegyveres oláhoknak, tivomyázó népnek vála tanyájává. Az üresen hagyott úri

udvarba betolongettak. Tele volt a kamara, tele volt a pince előttök, és ők nem volt kitől féljenek. Azok kik oly sokat nélkülöztek, azok kik mindig alárendeltek voltak, egyszerre csak azon helyzetbe jutottak, hogy csak kezüket kelle arra kinyújtani, hogy nekik is legyen bőven; azon hatalmipolcot, melyen földesuraik előttök mindig állottak, üresen, elhagyottan látták; volt földesuraikat pedig mint földönfutókat.

Nem oly eszeket és oly jellemeket megingatott volna a kíséret, minő az erdélyi oláhság nagyobbrésze, de sokkal különbeket is.

Bárminő rendetleneknek és teljesen organisálatlan tömegeknek is tűntek fel első tekintetre az oláh gyülekezetek, fővonásaiban mégis egy, olyan a milyen, előre kigondolt terv szerint csináltak, és bizonyos rendezésnek a magvát rejtették. Az organisatio a comitétól származott; a felsőbb katonai és politikai inspiratio Szebenből jött közikbe. A bonyolódott szálak a bécsi 48-iki kormány kezében fonódtak össze.

Ezen időpontot illetőleg kétségenkívül igen sok olyan adat lappang még, mi napvilágra jöve, sokat derítendi a későbbi történeti munkákat. De már csak azon adatokból következtetve, melyek rendelkezésem alatt állanak, merem állítani, hogy különösen az oláh comité nagy tevékenységet fejtett ki.

A még september elején tartott balázsfalvi gyűlés határozata szerint a comité megkísértette Erdélyt római elnevezések szerint újra osztani fel, új rendet teremteni. 15 praefecturára vala felosztva Erdély. Minden praefecturának egy külön serge, vagy népfelkelése volt, mely légio nevet viselt. A praefecturáknak, valamint a légióknak, parancsnokai a praefectek valának. Minden praefect mellett volt egy alpraefect (vice-praefect). Minden légióban volt legalább 10 osztály; ezek élén tribünök, vagy vice-tribunok állottak. Minden tribün alatt 10 centurio, vagy vice-centurio állott körülbelül ugyanannyi száz emberrel. — Az egész

oláh népfelkelés számát 195,000-re tették. Valóban, ha mindannyian oly vitézek lettek volna, minő vitéz seregnek elnevezéseit negélyezve használták, rettentő erőt képviseltek volna.

Az Enyed vidékén volt praefecturák következők:

A topánfalvi. Magában foglalta az Enyedtől nyugotra és délnyugotra fekvő havasok egy nagy részét. Magát Enyedet is ezen kerületbe számították vala, mint a bányavárosokát is. Határa kelet felől a Maros volt. Ezen praefecturának volt feje Jancu Ábrahám, ifjú ügyvéd, vagy, hogy megadjam az illendő 48-iki címet: „a havasok királya.“ Ez volt társai közt az első. Légioja: légio prima montana nevet kapott. Ebben volt vice praefect, és nem mint sokan hiszik külön praefecturának feje, Prodánu Probu, volt muzsinai oláh pap.

Balázsfalvais egy praefecturának vala főhelye. Ennek nyugati határa a Maros volt. Terjedett Fehérvár vidékétől Maros-Újvárig. Ezen praefecturába 120 falu esett, mint állítva van, 20,000 fegyverfoghatóval. Ennek parancsnoka volt az elhíresedett Ákszöntyá Szévéru') (olv. a nevet magyarul; a nyominték a vez. név második szótagán van).

1) Nagyon nehéz közelebről elmenni az oláhok, a matador oláhok, nevének és azok leírásán. Új neveket vettek fel kényök, kedvök szerint, a római történelemből keresvén olyat, mely igényeiket kielégítse, — és ezen kívül régi neveiket is változtatva igák le. így pl. Ákszöntyá e nagyra tartó nevet vette fel: „Szévéru.“ Prodánu (vagy mikint Erdélyben a magyarok őt nevezik): Prodán, ezen fennhéjjázót: „Probu.“ — Én szívesen úgy imám Ákszöntyá nevét, mint ahogy oláhlul írni kell, mert jól tudom, hogy a családi tulajdonnevek a családok sajátjai. Nem tudtam azonban megállapodni afelől, mikint helyes azt leírni, és fgy kénytelen voltam ahhoz tartózkodni, a mint hangzik. Nem tudtam pedig neve leírásával tisztábjönni, mivel én magam láttam aláírását, mely vala: Axente. Ez, mikint álltal hallottam, azon kiejtésnek, a mint én ama nevet leírtam, megfelel. De ama hivatalos jelentésben, melyet „Dic Românén der österreichischen Monarchie“ közöl, neve következőleg jön elő: „Bericht des J. Auxenz Severn“ sat. És tehát nem Axente, hanem Auxenz? És miért Auxenz? Azért talán, mert az közelebb áll e szóhoz Auxentius?....

Torda is egy praefectura székhelyeül volt kinézve; csak-hogy nem keríthették hatalmokba. Annak parancsnokául (de már a télben) Bálint (vagy amint ők írják Bálinté) Simon, verespataki pap volt kinevezve. És micsoda neve vala ama tordai praefecturának? Miután Torda mellett mindjárt, egy régi római coloniának, egy városnak vannak romjai, melynek neve Salinae volt, a tordai praefecturának neve volt: salinaei praefectura; jóllehet, a Salinae név most általán nincs használatban.

Bármennyire lovagiasan is akarták volna némely vezetők az oláh elemet, mint katonai erőt felhasználni az ellen, mit ők fejtelten, törvénytelen, korona és haza ellen küzdő magyar forradalomnak neveztek, mely csak néhány lázongó fejet számíthat hívének, — voltak mások, kik annak ezen lehető, katonailag méltóságos fellépését lehetlenné tették, kik örökre irtózatossá tették a 48-iki küzdelem emlékeit. Voltak ugyanis, kik még a legvadabb, a legképtelenebb esz-közökhöz is képesek voltak folyamodni, csakhogy a kolozsvári, a magyar kormány ellen felléptessék az oláhságot, vagy általán a parasztságot. — Az egyik csak azt mondotta, hogy a magyarok törvény, haza és korona ellen küzdenek, fel kell tehát ellenök lépni, úgy is csak egy töredéket kell köztök legyúrni. De a másik aféléket emlegetett, hogy a magyarok el vannak tökéelve egészen kipusztítani az oláhot; el akarják venni nyelvét, el vallását. Addig rász dolguk volt; de későbbre sokkal roszabb lesz: mintsem elpusztuljanak kegyetlenül, inkább hadd pusztítsák el ők a magyarokat. — Merték állítani sokan, hogy mindazon szabadságok, melyek 48-ban beköszöntettek, egyenesen a császártól jönnek, ki azokat már rég meg akarta adni, de a magyar urak nem engedték; sőt a magyar urak annyira mentek, hogy trónusát és életét fenyegetik; most fordul tehát a császár hű „roman“jaihoz, és ígéri, a bujtogató szerint, hogy mindazon földet, mindazon vagyont, mindazon kitüntetések, melyek régebben a magya-

rok, az urak, a nemesek hatalmában voltak, mindazokat az oláhoknak adja. Különösen a közös földeket és legkülönösebben a közös erdőket mindenfelé a parasztságnak ígérték a hivatlan osztoztatok. — Ily ijesztések, ily ígéretek még a legmiveltebb köznép eszét is megzavarhatják; hát még a nagyobb-részt a miveltségnek nagyon alatt álló fokán levő oláhokét? És legkülönösebben midőn napfény világos előtte, hogy egy rendes, organisaít, katonai nagy hatalom támogatja őket. Honnan sejtse a nép nagy tömege meg, hogy azon német nagy urak netalán nem azt akarják, nem azt mondják, a mit némely olyanok, kik hozzájuk legközelebb állanak, beszélnek.

Aztán, csak addig lehet nehéz, míg a köznépet neki-zúditják. Ha egyszer a nép nagy tömegekben lázongani kezd; ha megtörik benne a hitet régebbi tekintélyei kányában; ha tényleg fennakad működése a kormányzatnak, a büntető igazságnak: akkor féktelenségnek, fejetlenségnek, gyújtogatásnak, pusztításnak kell lenni. A nemzeti sajátság és a miveltség szerint kétségen kívül jelleme némileg különböző lesz a néplázadásoknak, de mégis nagyon fognak azok egymáshoz hasonlítani.

Minden emberben vannak nemtelen érzelmek, nemtelen vágyak; és, még a legnemesebbek is túlhajtva bünné képesek fájulni. Azokat köteles mindenki féken tartani, vágyait, indulatait mérsékelni. Ha pedig nem tartja féken, vagy önmagának árt, és a közvélemény sulytja, vagy ha másnak árt, az állam bünteti. — Gondoljuk már most magunkat egy míveletlen ember helyzetébe, kit a szellemi, az erkölcsi tökélyesnek eszményi képe, fellengős szabályai, nem vezethetnek; kit a közvélemény hatalma nem sújthat; kit a törvény utói nem érhet, vagy legalább is hiszi, hogy az utól nem éri: vajjon, különösen nagy tömegben egymást kölcsönösen izgatva, iszkítelve, csendben, rendben, békeségben maradhatnak-e? Én tagadom.

Elméletemet a legszélsőbb vonalokig, a túlon-túlíg igazolta a 48-ki oláh lázadás. B. Puchner hiában adott ki rendeletet a pusztítás, a kegyetlenség, a szükség feletti gyilkolás ellen; hiában állított fel ítélőszéket, mely az oly nemű kihágásokat tárgyalja és büntesse '); ő maga, a gén. commando nem volt, nem is lehetett annyi bajban, zavarban semmiféle közigazgatási testületnek, hivatalnak középpontja, mentői hamarabb azután, hogy magukat az oláhok vidékeiken egyedüli uraknak érezték, a legirtózatossabb rablás, gyilkolás, pusztítás következett be. — És, annak nyomaira sehol sem találok, hogy a szebeni főhatalom a fenyegetésnél lényegesen tovább ment, hogy ama vandal tettekben matadorkodókat érdemök szerint sulytotta volna.

Ezer meg ezeren gyűlöngöttek, hogy oct. közepén a megbatározott helyeken lehessenek. Sok embernek sok eleség kellett; elegendő kéznél nem volt. Állítják, hogy megengedve a pusztá requirálás leve. Elmenének azonban az illetők és csináltak olyasmít, mi sokkal több volt requirálásnál. Ihol a rablás kezdete. — A gén. commando le akarta fegyvereztetni a magyarságot. Az oláh comité erre segédkezet nyújtani megrendelte, hogy a magyarokat minden felé fegyverezzék le és a gyanúsokat ítélőszékeik elibe foglyul vigyék. 2) Oct. 13-kán Gyárfás Elek szancsali birtokoson a rendelt műtétet az oláhok, kik őt útközben találták, végre akarták hajtani. De Gyárfás sem fegyverét nem akarta átadni, sem foglyul Balázsfalvára menni. Csetepaté következett és Gyárfást megölék. Micsoda rendeletre, parancsra hivatkozhatnak a tettesek?! Az első oláh gyilkosság 48-ban, vajha utolsó is lesz vala!

1) Lásd: Siebenb. Wochenblatt. 1848 N-ro. 92. — (Nov. 9-kéről.)

2) Lásd: Siebenbürger Bote. 1848. N-ro. 111. (oct. 18.) Ez a balázsfalvi directorinnm rendeletére utal, melyszerint a magyarokat le kell fegyverezni és fedezet alatt Szebenbe kísérni. „Tegnap, folytatja — hét magyart hoztak bé; mivel azonban nem voltak gyanúsak, újra elbocsáták őket.“

Egymást érték ezután az áldozatok. — Mindjárt a legelsőök közé tartozott Dobolyi Zsigmond veresegyházi tehetős birtokos; a régi-féle erdélyi magyar vidéki nemes embernek példányképe; talpig becsületes ember. Az oláhok reá mentek udvarházára; azt mondták, hogy őt és leányait vinni akarják Balázsfalvára. Úgy történt azonban, hogy őt magát felkoncolták; leányai pedig irtózatosan összevagdálva érkeztek Balázsfalvára. — Főmatador volt a Dobolyi családon elkövetett kegyetlenségben egy D e n d r u c nevű oláh, ki későbbben a Bach kormány alatt Veresegyházán falusbíró volt. Ez hosszas időn keresztül viselte a felkoncolt néhai Dobolyinak egy kaputját, minthogy pedig azt legtisztességesebb gúnyájának, ünnepi ruhának tartotta, épen azon kabátban igen sokszor volt falusi ügyekben, a B e z i r k s - A m t előtt. — Egyébaránt ezen Dendrucnak nem utolsó kegyetlensége volt a Dobolyiékon elkövetett.

Tömeges támadás és tömeges mészárlás legerősebb Kis-Enyeden volt oct. 19-kén.— Kis-Enyed Alsó-Fehér megyének azon, a többtől elvált darabjában fekszik,¹⁾ mely Szász-Sebes és Szeben közt esik nagyon közel, valami egy órányira Szerdahely (Reissmarkt) városától. Oly közel van Szebenhez is, hogy midőn a küzdés közben Kis-Enyeden égés volt, az jól látszott Szebenbe is; sőt a jámbor „nyárs polgárok“ megijedtek, mert azt egy közeledő magyar csapat művének vélték¹⁾.

Kis-Enyed a magyarságtól jócskán elszigetelve fekszik, oláh és szász lakta vidéken; maga azonban hatalmas falu volt: nagy volt benne a közbirtokosság, sok volt ott a nemes ember és ezek mind magyarok voltak. Aztán, jó, kerített, köépületek voltak Kis-Enyeden: azok mindmegannyi kis erőségnek valának tekinthetők, ámbár nagyobbszerű építmény, kastély, egyszem volt közöttük. Mindezek mellett annyira biztos

¹⁾ Lásd: Siebenbürg. Bote. 1818. N-ro. 112. (oct. 20-káról.)

helynek képzelték, hogy a szomszéd falvakból is vonultak oda egyesek biztonságot keresni, a mint sokadozni kezdettek azon vidéken az oláhok, a mint a legelső oláhok általi elfogatásoknak, Balázsfalvára kísértetéseknek híre oda jutott.

A rendelet már ki volt adva az oláhoknak a magyarokat lefegyverezni és a gyanúsakat Szebenbe kísémi: de mikint kivinni ezt Kis-Enyeden? ott együtt volt vagy 160 ember. Erre oláh erő kellett nagy... nagy. Tehát: nagy erőt gyűjtöttek oda. Amint állítják majdnem 10,000-nyi lehetett azon oláh népfelkelés, mely már oct. 14-kén kezdve Kis-Enyedet körülrajzá.

A magyarok látva a nagy erőt, egy biztos köéületbe, a Zsigmond Elekébe, vonultak. — Semmi kedvök sem volt magokat megadni ama felbőszült buta tömegnek; nem akarták családjokat, önmagokat reábizni ama nép kényére, mert a legrosszabbat vélték tőlök várhatni; és hogy méltán, megmutatta a tapasztalás. Annyival kevésbé akarták magokat egy felfogások szerint rendetlen lázongó tömegnek megadni, mert tudták, hogy közelükben, K. Ápoldon és Szerdahelyen, rendes katonaság állomásozik; jól tudták, hogy Szeben sincs messze és onnan minden órán várhatják a segítséget.

Annyival helyesebben okoskodhattak így, mert még (oct. 14-kén) Erdélyben semmi nemű háború, tudtokkal lehető, katonai actio, nem volt. Csak későbbi ama rendelet, mely által b. Puchner az ország kormányát megragadja, ostromállapotot hirdet; csak később hagyta jóvá az oláhok katonai működését, csak később lehetett volna világos előttök, hogy az oláhok, százok és gén. commando egy úton járnak; és öök illetékes oldalról értesítve arról nem is lehettek, hogy b. Puchner azt óhajtja, hogy öök fegyvereiket letegyék; hiszen néhány olyan fegyver is volt kezökben, melyeket éppen cs. k. katonai dépótból kaptak b. Puchner rendeletére. Nagyon méltán várhatták tehát, hogy idébb-utóbb meg fog jelenni egy csapat

rendes katona, mely az országos főhatalom nevében őket nemcsak megmenti, de azokat kiket ők lázangó, vad tömegnek okozatosan tartottak, méltó büntetésben részesíti.

A dolog azonban nem úgy történt. Az oláhok követelték a fegyvereket, cs hogy adják meg magokat. A magyarok pedig, mint már említém, a Zsigmond udvarházába vonultak. Azt az oláhok körülfogták, irtózatosan ordítottak. Be akartak menni; a magyarok eltorlaszolták. Szét akarták hányni a gátokat, valódi ostromot próbáltak volna; de a magyarok lőttek és a nagy tömeg tiszteletteljes távolságban fenyegetőzve, ordítva marad.

A Kis-Enyeden levő szerencsétlen magyarok, négy hosszú napot és négy virradni nem tudó irtózatosságot töltöttek el rögtönzött erősségökben. Lehet képzelni azon feszültséget, melyben voltak, azon kimerültséget, mely végre erőt vön mindnyájukon; midőn, a férfiak éjjel nappal fegyverben örködtek; a nők pedig napokon át a kétségbeesés lassú perceit élték. — Egyszer csak oly vidámsággal, minővel a veszendő hajó népe üdvözölheti azon tudósítást, hogy a megmentők érkeznek, hangzott: jön a segítség! Ihol vannak a rendes lovas katonák! — És csakugyan nem tévedtek, Kis-Ápold felől egy lovas osztály tűnt fel, és... el is tűnt.— Gondolom, egy szemlélő csapat volt. — Máskor megborzadva vették észre, hogy miután az oláhok annyi ezren kevesebb mint pár száz ellen sem tudnak boldogulni erővel, a középkori elemeket veszik segítségül: ki akarták a magyarokat perzselni! Szalmát hordtak a ház körül és meggyújtották. Ez lehetett azon tűz, mely Szebenbe 18-kán látszott és melytől ott sokan megrettentek. Ez különben a k. enyedieknek is több ijedtséget okozhatott, mint valódi bajt. A Zsigmond telke épületei cseréppel voltak fedve, igen könnyen nem lehetett azokat felgyújtani. Nagyon közel meg ahhoz nem igen mentek, mert benn puskák valának, készen a ezézés utáni elsülésre. A puska pedig durran és öl.

E közben Szebenben a k. enyediékért ösmerőseik több ízben megkísértettek közben jární. Nagyon természetes volt ez, hiszen tán minden nap friss tudósítást kaptak azon szerencsétlenek szomorú állásáról. Altábórnagy P f e r s m a n n h o z folyamodtak, ugyanahoz ki Laurcanit a fogságból az orláti oláh-népgyűlés követelésre kibocsátó. Azért folyamodtak ehez, mert b. Puchner épen hivatalos kórútban volt, helyettese pedig az említett tábornok vala '). — Pfersmann néhány nap múlva vidám arccal mondja, hogy a k. enyediék dolgát rendbe hozta. — Valóban rendbe mindörökre, ez árnyék világban.

Úgy látszik, hogy, ámbár még csak oct. 16-ka óta lón a gén. commando részéről elösmerve az oláh comité, azzal tette magát érintkezésbe a tábornok; és, kétségen kívül azért hogy az oláh seregeket rendbe tartsa, gyilkolástól, pusztítástól visszariassza, a K.-Enyeden levő magyarokat lefegyverezze, és a netaláni gyanúsakat Szebenbe kísérje: egy biztost küldtek ki, egy oláh tribün képében. Az pedig volt egy tanító a cs. k. katonai árvaházról (vulgo: tránzsamenttől).

Ama biztos tehát kiment K.-Enyedre és ott felszólító a magyarokat, a császár nevét használván, a gén. commandot és a comitét emlegetvén, hogy adják meg magokat. Tegyék le fegyvereiket és széledjenek el; nem lesz egyiköknek is semmi bántódása.

A magyarság a viszonyokat megfontolva szívesen megadta volna magát rendes katonaságnak, mert azon esetben biztosan várta a lovagias bánást, de nagy mértékben vonakodott rendetlen csőcselék tömegnek adni ki fegyverét. — Felmerült azon eszme, hogy vágják ki magokat K.-Apoldra. Ott rendes katonaság van; majd az szárnyai alá veszi

1) Egyébiránt b. Puchner, b. Vayhoz intézett átiratánál fogva tudatta, oct. hó 9-kéről, a kir. biztossal, hogy gyöngéledő egészsége miatt a kormányt letette. — Hogy azonban erre nem sokat lehetett adni, mutatja az, hogy oct. 18-kán egyszerre csak megragadta a kormányzás gyeplőjét. — (A fennebbi adatot illetőleg lásd b. Vay oct. 23-ki hirdetményét a népfelkelésről. — Köv. okmánytár 109-ile 1.)

őket. De mikint rendezni a visszavonulást annyi ily nemű fáradsághoz nem szokott nővel, sok kis gyermekkel, aggokkal és betegekkel, gyalog. Ezért, ámbár a férfiak bíztak volna abban, hogy K.-Apoldra el tudnak jutni, egyezkedni kezdettek; hiszen ama biztos rendes kormány hatalom nevében Ígért bántatlanságot.

Előbb a magyarok csak azon fegyvereket akarták a tribün-küldöttnek kiadni, melyeket, mint említém, épen a gén. commando útján kaptak volt azelőtt. Mindössze tán 17 volt olyan nállok. A béke-biztos saját fegyvereiket is követelte, biztosítván a bántatlanságot. Miután nem sok lehetőség volt a válogatásban, végre abba is belenyugodtak.

Az egyezmény szerint, az udvarnak meghatározott kapuján kilépve, egyenkint tették le a fegyvert. — A défilrozásnak vége leve; minden magyar fegyvertelen. Egy kis nyugalom állott be. Némelyek az idegenek közül, kik menhelyet kerestek Kis-Enyeden, már, a biztos szavaiban bízva, készületeket kezdtek tenni az elmenetelre. Marháik, szerszámaik, szekereik már mind hiányoztak. A helyben lakók is kezdtek eloszlani; laka már mindeniknek fel volt dúlva. Egyszerre hangzik: meneküljetek, ölnek!

Itt következik egy oly vad öldöklési jelenet, melyet jobb lesz elhallgatnom. Minek egyik felől oly most is sajtó sebeket szaggatni fel, melyekre képtelen vagyok balszámot nyújtani? Miért más felől bizonyos erkölcsi törpeséget tüntetni ki a maga utálatos részleteiben, anélkül, hogy abból kiemelni lennék képes? Gyűlölséget nem akarok táplálni. Aztán, megakad a toll, hallgatást parancsol az illem a baromi vadság bizonyos tényeit illetőleg. Azt emelem ki, hogy rövid gyilkolás után 40 és egynéhány családból mintegy 140 ember férfi, nő, agg és gyermek lön lemészárolva. A „Fekete könyv“¹⁾ mintegy 90 meggyilkoltat számlál elő névszerinti. Én csak pár esetet fogok különösen megemlíteni.

¹⁾ A „Fekete könyvet“ illetőleg lásd az előszót.

A lemeszároltak közt valának Dacó János, Farkas Károly és Lajos. Egyik Farkas a kéménybe rejtőzve, megtudott menekülni. Továbbá Bányai S., Hodor K., Zavar K. és családja, Gidófalvi, Balog J., tisztartó. Ez utóbbi megkülönböztetett kegyetlenséggel lőn kivégezve. Egy öreg Pallosné két unokájával erdőkön át megmenekedett: maga beszélte el 7 gyermekének halálát. — Egy guttaütött, ágyban fekvő, magával jötehetlen öreg asszonyt, mint régen a boszorkányokat vala szokás, ágya körül rakott szalmával megégették. — Csoda-e, ha midőn ily irtózatosságok történtek, azokat kikerülni Szalánciné, született Pallos, két gyermekét előbb egy kútba veté, azután maga ugrott utánnok. Hajadon testvére hasonlólag akart tenni. Az udvaron követket gyűjtött szoknyájába, hogy a vízbe hamarabb belefuljon; aztán nekiindult a kútnak. Nem ért odáig: mintha menykő csapta volna meg, összerogyott. Jártak körüle, de senki nem bántotta: hullának tartották. Pedig élt, fel is ébredett; vagy, — ébredés-e az? hiszen meg volt örülve.

Hogy milyen közel áll emez árnyék világban a tragicum a comicumhoz és gyakran mily hamar változtatják egymást, azt következő eset is bizonyítja. — Egy ifjú nemest, egy földbirtokost, a nevet tartozom elhallgatni, leszúrnak. Egy nagy ütés következtében eszméletlenül terül el ifjú neje. Nem halt azonban meg. Magáhozért; hátáról nagy darab helyt le vala súrolva a bőr és ez hihetőleg még siettette a magához térést. A cigány hurubák (kalibák) közt volt, midőn eszméltre jött, ruha nélkül: azt letépték, elvitték; és, egybekötött lábakkal: tetszett őt vad szenvedélyökben, néme-lyeknek a földön megvonszolni. A cigányok közt nem bánták; és nagy lőn öröme, midőn anyja is életben oda jutott. Ott egyébaránt az ifjú nőnek fehér bőre, puha kezei, meg az, hogy úri hölgy, rendkívüli hatást gyakoroltak egy móré gyúlékony idegeire. Kijelenté, hogy neki az ifjú magyar hölgy tetszik és ő elfogja venni. A szabadkozás hiában volt. Nem-

csak hogy az ifjú nőt magát fenyegette a cigány, de azzal ijesztette, hogy anyját megöli; sőt komolynak látszó készüléket tett reá. Az elmúltak után nem vala tanácsos a vad szenvedélyt próbára tenni. A mi morénk tehát megkapta a boldogító „igent.“ Papot szerzett, oláh pópát; ez megtartá az esküvőt. — A nemes magyar hölgy, akarom mondani, az új cigányné, a móré felesége, pár hetet töltött az új háztájban. Akkor sikerült csak a végnélküli pusztítás, rendetlenség, a rendes közlekedés tökéletes fennakadása mellett tudósítani szomorú és nevetséges sorsáról szebeni ösmerőseit. — Azok egyikének közbenjárására egy csapat katonaság küldetett ki K. Enyedre a fehér cigányné után. A katonai erő minden további processus nélkül alkalmat adott az elválásra, Szebenbe menekülésre. — Későbbre ugyan oda került a férjmóré is..... a tömlőcbe. Azon idő politikai alapon nyugvó pusztításaiban, lopásaiban sat. ez valami olyant talált csinálni, miért azon kevesek közé tartozott, kiket nyakoncsíptek. Szebenben volt aztán egészen a Bem ottani megjelenéséig. Akkor ő is az amnestisáltakkal együtt eltávozhatott.

Oly kis történet, mely regénybe is megjárna. Egyébránt nem egyetlen eset, melyben a fehér bőr hatása cigánynóra, éltet, vagy élteket, mentett meg a gyilkolás ama korszakában.')

Hátra van felelni arra, miért ölték tulajdonképen Kis-Enyeden le a magyarságot? vagy legalább: mi adott arra alkalmat?

Az első kérdésre kétségenkívül csakis a morális viszonyok ösmerete útján lehet értelmes, de nem kimentő, feleletet adni. Bizonyos hatalmi túlcspongásnak tekintem azt azok részéről, kik mindig szolgák voltak. Bizonyos részeg-

¹⁾ A kis-enyedi pusztítást illető új adatok legnagyobb részét egy magán levélből meritettem, melyet ifjú B. Kemény István volt szives velem közölni.

ségi, lázas indulat-rohama volt az oláhnak a magyar, a parasztnak az úr, a szegénynek a gazdag, a nem nemesnek a nemes, a condrásnak a posztógúnyás ellen. Kis-Enyeden egy csomó magyart öltek le, köztök nőket, gyermekeket és aggokat. A férfiak közt egy katona sem volt; egy sem vala közülök politikai notahilitás. Mindnyájan válónak mátyrjaivá egy olyan ügynek, melynek apostolai átalán nem válónak.

És mi adott véglegesen okot a gyilkolásra? Azt állítják, hogy a magyarok nem adták he minden fegyverüket. Sőt a „Sieb. Boté“ egy tudósítása szerint a fegyver letétel után, (vagy tán épen annak folyamában?) egy magyar egy oláhot lelőtt. Nagyon egyszerűn veti oda a „Sieb. Boté“: „Erre a románok dühbe jöttek és a magyarokat mind leölték.“ — En nem mondom, hogy még egy magyar se titkolt volna el csak egy pisztolyt is; de ha mindjárt egy olyan, kinek sikerüit fegyvert rejtteni el provócálás nélkül, mint első, lött volna a fegyver letétel után egy oláhot meg, — szabadjon pedig ezt egyenesen kétségbevonnom: — vájjon az feljogosította volna-e az oláhokat, hogy ők mindenkit felkoncoljanak, személyválogatás nélkül? Kétlem. — Egyébaránt az említett „Sieb. Boté“ tudósítása (oct. 20-ikáról K.-Enyedről) cynicus előadása megérdemli az elolvasást.¹⁾

¹⁾ Itt közlöm azt fordítva a „Sieb. Wochenblatt“ 80-ik sz.-ból (1848., oct. 30-ikáról), mivel a „Sieb. Boté“ azon számját, melyben annak meg kellett jelenni (N-ro 113.), nem tudtam megkapni. Egyébaránt, a S. W. mondja, hogy a S. B. után közli ezt.

„Kis-Enyed, oct. 20-ikán. — Már négy nap óta kezdett ezen helység nemessége, szidván a császárt és fenyegetvén lakos társaikat a románokat, jól felfegyverkezve, a várba (Schloss) vonulni.“ (NB. K.-Enyedcn nincs vár). „A románok észrevették szándékukat; elikbcállottak és fegyveröket kérték. Ez összeütközésre adott alkalmat és a fegyverek tüze meggyújtott néhány széna-boglyát és asztagot. — Ezt a szomszéd helységek vészjelnek (Allarmzeichen) vették és oda siettek. A magyarok bezárták a kapukat és az ablakokból az összegyűlt népre kezdének lövöldözni. Négy egyén megöletett, sokan megsebesedtek. Többszöri parlamentírozás után is a magyarok kijelentek, hogy utolsó csepp vérökig fogják magokat

Épen azon napok alatt, míg Kis-Enyeden eme véres tragoedia játszott, oly elhatározó lépések történtek, melyek a politikai és katonai válság pillanatait beköszönteknek mutatják Erdélyben. Már oct. 13-káról adott ki rendeletet a gén. commando minden zászlóalj parancsnokhoz, melyben meghagyja, hogy parancsolatot senkitől mástól el ne fogadjanak, mint tőle magától. ¹⁾ Kétségenkívül gr. Latour osztrák hadügyminiszter oct. 3-ki fennebb már említett rendelete következtében tette. — Oct. 16-kán az oláh comité, román béke-comité (Paciifications Ausschuss dér Románén) név alatt megerősíté.

Az oláh állandó comité, mint fennebb láttuk, már a májusi balázsfalvi oláh gyűlésnek vala határozata. Az azóta folytonosan fennállott, minden rendeletéi dacára b. Vaynak. Működött, sőt nagy tevékenységet fejtett ki, valamint már hasonlólag vala érintve. De semmi törvényes, rendes igazgatási hatóság azt el nem ösmerte, nyílt egybekötötésben vele nem lehetett. Végre october 16-ikán 1328. praes. sz. alatt megerősítettett. Az ezt illető rendeletet, mint állítva van, b. Puchner betegsége miatt, altábornagy Pfersmann írta alá, kinek nevével már többször találkoztunk. Tagjai is meghatározottak pontosabban, mint azt a balázsfalvi gyűlés tette. Azok valának: Balacescu M., Barnutiu S., Laureani

védeni. Nem tartották meg azonban e szavukat (Wort), mert tegnap délután, belefáradva az állatállásba, ellenkező nyilatkozatot tettek, hogy t. i. az aerarium fegyvereit készek letenni. — A románok saját fegyvereik letételét is kívánták. Ebből (?) új civódás fejlődött ki; végre azonban kijelentették, hogy minden fegyvert le fognak tenni; valóban azonban nem egy (manche) pisztolyt tartottak elrejtve, a mit csakhamar be is bizonyítottak, mivel a déflirozásnál egy magyar ifjú egy embert lelőtt. Erre a románok dühbe jöttek és a magyarokat mind leölték.“ — Valóban nem tudom, mi van ezen tudósításban több: elferdítése, vagy utálatos cynismus. A többek közt még csak azon adata sem való, hogy a magyarokat „mind“ leölték volna. Egyesek menekülhettek.

¹⁾ Kővári: Érd. tört. 1848—49-ben. 91.1.

A. Treb., Cipariu Timoth., Mikas Fl. és Brán J. — Katonai részről melléjük adatott őrnagy Riebel Károly.')

A comité oct. IG-kát pecsétjére metszette és az elősmé-
rèssel kettőztette tevékenységét. Nyomon levelezésbe eresz-
kedett a gen. commandoval. Előttem fekszik másolatban
oláhul és német fordításban laistroma azon átiratoknak, reu-
deleteknek, melyeket a gén. commandó az oláh béke-comité-
nak küldött Valóban hosszú sor. Most csak négyet emelek
ki ezek közül. Oct. 21-kéről jóváhagyja a gén. comm. Erdély-
nek azon katonai felosztását praefecturákra és légiókra, mely-
ről már szoltam. ígér számokra fegyvert és lőszert. — Ama
15 légió az összes osztrák birodalom 33-dik hadtestét vala
képezendő. Vezérletét, a szervező tisztok kinevezését magá-
nak tartá meg a gén. commando. — Oct. 23-káról rendeli a
katonai kormány, hogy a balázsfalvi sereg növeltessék. Oct.
25-kén azt adja tudtára, hogy a népfelkelés valamint a cz.
katonaság reyuirlásból tartandó. — Nov. 9-kén pedig az
tudatja, hogy gör. egyesült püspök Lemény János hivatalá-
tól felfüggesztetik és helyébe vicáriusnak Krajnik Simon
neveztetik.

Már kezdettek a szászok is egészen tisztán beszélni.
A „Sieb. Boté.“ oct. 20-ki (112) számában következők van-
nak: „A román comité részéről, a (szász) polgárőrséggel
egyetértve, minden falvába székünknek küldöttek mentek,
hogy azokat a hamar felfegyverzésre és szász polgártársaikkal
együttes működésre szólítsák fel. Ezen felszólításnak a román-
nok mindenütt a legnagyobb készséggel engednek és nyilvá-
nítják, hogy a balázsfalvi határozatokhoz szorosán tartják
magokat.“ Ugyanezen számban tovább: „Csütörtökön, 12-kén,
Pap Sándor nevű oláhnak M. Vásárhelyen előbb kezeit le-
vágták, azután felakasztották.“ (Természetesen, kérdés sem

1) Die Romanen der Öst. Mon. I. f. 47.1. — Megjegyzem, hogy azon Riebel,
ki a comité mellett volt, nem az, ki hátszegi parancsnok vala. — A háts-
zegi parancsnok, mint már látók is, R. József volt.

térhet hozzá, hogy így az igaz legyen.) „Már ide jutott terro-
rismus és tyrannismus a magyar gyilkosoknak. — A kocka
már elgördült, a vér vért kíván, fegyverre tehát románok,
boszuljátok meg testvéretöket, a ki nemzetének igazságos
ügyéhen hullott el mint áldozat.“ Aláírva: „egy román“¹⁾.

Így beszéltek már oct. 20-kán Szebenben az újságok is;
és Kolozsvárt még oct. közepén remélték, hogy azon rende-
lőknek, hogy a cassakat foglalják le és küldjék Kolozsvárra,
sikere lehet. A rendelet oct. 13-kán adatott ki, azt illetőleg,
Kolozsvárt. A pénztárak kiadásából természetesen semmi sem
lett, hanem a helyett b. Puchner oct. 18-káról Erdélyt ost-
romállapotba tette egy rendelete által²⁾.

Mondja ama nevezetes rendeletben, hogy akkor tényleg
Magyarországnak törvényes igazgatósága nincsen. Tá-

1) Azon borzasztó vadsági vád után, melyet eme cikkecske beszél, figyel-
meztem kétszeresen arra, vajjon nem történt-e valami szokatlan, valami
botránkozató esemény a Pap L. kivégeztésénél M. Vásárhelyt. És sem-
mit sem kaptam. A „Kolozs. Híradó“ után a „Közlöny“ 134-dik sz. írja,
hogy Pap Lacit és Zoeller kapitányt, ki mint futár utazott, elfogták. —
A „Közi.“ 141-ik sz., hasonlólag a „Kol. Hir.“ után szó vad Pap L. elítélte-
téséről. — Ugyancsak a „Köz.“-ben, 147-dik sz. egy eredeti maros-széki
tudósításban érintve van kivégeztetése; de semmi rendkívüli sincs arról
mondva. A „Köss. hírl.“ 100-dik sz.-ban pedig egy eredeti, M. Vásárhely
vidéki tudósításban oct. 13-káról ez áll:... „Tennap egy oláh bujtogatót,
... Popa Vasziliát, Vásárhelyt felakasztották, amint illik“... Magában
véve nagyon különös, hírlapi tudósításban: felakasztották, amint illik; de
ha ama rendkívüli kegyetlenség történt volna, csakugyan nem mondhat-
ta volna a tudósító: a mint illik. — A „Kol. Hir.“ 79 és 82-dik számában
szól a P. L. felakasztásáról. Abban sincs semmi nyoma egy a szokottnál
kegyetlenebb eljárásnak. — Ad. Kom. d. österreichischen Mon. mind-
emellet egészen új váddal áll elő! Azt állítja, hogy P. L. a szó valódi
értelmében keresztfára feszítettetett (buchstäblich gekreuzigt.) Honnan
meri emez állítást, eme vádat merltni?... 1802-dik év nyarán M. Vásár-
helyt megfordulván a legmegbízhatóbb, hitelesebb kútfőből merített bizto-
sítás nyomán, határozottan állítom, hogy mind a d. R. d. öst. M., mind
az említett szász lapban ugyanezen dologról jött vad tudósítás alaptal-
an mese.

2) Lásd ezeket illetőleg b. Vaynak erre vonatkozó jelentését. („Köss. Hírl.“
101-dik sz. A 102-dik sz. közli a Puchner kiáltványát oct. 18-káról.)

maszkodva ő felségének, V. Ferdinandnak, azon oct. 3-ki manifestumára, mely Magyarországot mellék-tartományaiival együtt haditörvény alá rendeli, a hadihatóságokra ruháztatván át a főhatalmat, elhatározta Erdély kormányát kezébe venni. Kinyilatkoztatja egyszersmind, hogy minden hatása körében álló eszközöket és erőmódokat felhasznál a közcsend, rend és bátorság fentartására, ama vészteljes napokban. Ezt jogszerű, valamint lelkiösmeretbeli kötelességének tartja. — A kormánybiztosok működését törvénytelennek mondja és mindenkit felszólít, hogy azoknak ne engedelmesséjének. — És végződik: „Éljen alkotmányos császárukba királyunk Ferdinand! Éljenek az ausztriai összes monarchiának testvériséget és békességet akaró hív népei“¹⁾

Ekkor kezdődik egy oly elméleti és ténylegességekre vezető, papiroson valamint a csata mezőn folyó processus, melynek nem sok párja lehet a történet több ezredéves lapjain. Ugyanazon államban, ugyanazon korona alatt az egyik kormányhatóság szembe szállt a másikkal, mindenik a másikat törvénytelennek nyilatkoztatta; ő Felsőségnek V. Ferdinandnak hű katonai kormánya hadat izén ő Felsőge V. Ferdinand hű polgári, közigazgatási kormányának. B. Vay királyi biztos oct. 21-kéről szólal fel b. Puchner oct. 18-ki rendeleté ellen. Mondja, hogy ő híve a királynak; mondja, hogy kineveztetése törvényes; mondja, hogy olyannak ösmerete el őt addig maga a katonai kormány; és mégis, egyszerűen, a nélkül, hogy e részbeni felhatalmazást mutatna elő b. Puchner, az ő és többi kormány-biztosok működését törvénytelennek nyilatkoztatja, meggátolni akarja. Kijelenti azonban, hogy mind ő, mind a többi kor-

¹⁾ Lásd magát az okmányt Kővári: Okmánytár 103 1. és t.; — valamint az erdélyi 48-ki hírlapokban is.

mány-biztosok mint ő Felségének a királynak és hazának törvényes és hív tisztviselői hivatalos működésüket folytatni fogják’).

Különös összeütközés! Egy ország hadi-kormányáa hadat izén a polgári igazgatásnak. A kardos, álgýús katonaság kcztyút dob a tanács-terem zöld asztalaira; és a tollat, kutya-bórt forgató hivatalok elfogadják azt. — Különös a dolognak már kezdete, és valóban bámulatos annak folyama, megadhatja ezt mindenki, bárminő is legyen politikai hitvallása.— A katonai kormány támaszkodhatott csaknem minden az országban levő rendes katonaságra ²⁾; a katonai igazgatás háborítatlan birtokában volt a szebeni kormány, rendelkezhetett többel mint erdély lakóinak fele számával feltétlenül, ha nem is volt legrendkívüliebb mennyiségben ellátva fegyverekkel és hadiszerekkel, bőven volt az raktáraiban; az egész száz föld, a városok nagyobb része, a nevezetesebb erődített pontok és különösen a legnevezetesebb Fehérvár, mely egy maga fontosságban felért a többiek öszvetével, kezeiben; bírt az első kezdet nevezetes sikereivel; — és mégis, mindemellett, a magyar felelős kormány ügye lábra kapott pillanati aléltságából és oly határozott felsőségre emelkedett, mely ellen nélkülözhetlen vala a muszka segítség. Bizton mutatja ez, hogy a győzelemre nem elég a számszerinti nép-többség, nem a katonai gyakorlottság, a tényleges hatalomban létei, hanem még egyéb tényezők is működnek abban. Hogy azonban mik működtek még Erdélyben 48—49-ben, azt én itt nem fogom taglalni. — Visszatérek.

Már azon időben melyig fennebb eljutánk, nyomról nyomra található a leghatározottabb nyilatkozatokra és tényekre, melyek, habár mind ugyanazon felséges személy nevében

¹⁾ Lásd ezen okmányt pl.: Kővári okmánytár 105. 1. és t.

²⁾ Az azon percben szentben álló katonai erőket illetőleg lásd: Berns Feldzug sat. J. Czetz 53. 1. és t.

keltek, habár jobbról és balról a törvényességet igényelték, a különböző felfogást, szándékokat, terveket és egybeütöző célokat nagyon világosan jellegzik. — A már megerősített „romann pacificalo bizottmány“ oct. 19-kéről minden tagja aláírásával egy felszólítást intéz a magyar és székely nemzethez, melynek rövid értelme: a ki nincs mellettünk, az ellenünk. Felszólítják a magyarokat és székelyeket, hogy egyesüljenek velők (az oláhokkal) császár¹⁾, haza, törvény és szabadságért. És mondják tovább: „Vagy ezen egyesülést nem találjátok kivihetőnek? jó, úgy tűzzük ki a harc lobogóját, kezdjük el a véres csatát, mi sem rettegünk tőle, minden erőnkből folytatandjuk minden eszközeinkkel mindaddig, míg vagy győzve, vagy vesztve bevégezzük.“²⁾ Oct. 22-kén b. Puchner kihirdeti, hogy a zászlói alá térő cs. k. katonáknak, (örmestertől lefelé) három holdnapig, büntetlen visszatérhetés van adva³⁾. Ugyancsak oct. 22-kéről tndatja az oláh comitéval, hogy egy honvédelmi bizottmányt (Comité für die Landesvertheidigung) állít fel. Ez össze nem tévesztendő az oláh comitéval. Ennek tagjai voltak katonák, az országos fő-commissariatus, szászok és oláhok.⁴⁾ Mindezekon kívül egy szász vadász csapatot alakítottak, az oláh felkelést rendezték, fegyverezték, táborba vezették. Ezt illetőleg egy tudósítást ide ígatok a „Sieb. Bote“-ból. „Tegnap vonult ezen széknek román népfelkelése a táborba. Két zenebanda kísérte és több tiszt. Ma pedig 4 órakor ment át a városon a román lovas-népfelkelés, vezetve R é z s i n á r r ó l kapitány gr. Alberti által. Ez egyesülendő a szelisyei lovasokkal.... ő exellen. (Puchner) előtt défilizáltak,

1) Megjegyzendő, hogy a magyar államéletben mindig királyt vagy Erdélyben néha fejedelmet szoktak használni. De ha bármit is használtak, ezt: császár, magára soha. — Ezt nagy hihetőséggel, a béke-biztonság tagjai is tudták.

2) Kővári: okmánytár 100 l. és t.

3) Ugyanott: 108. l.

4) Lásd „Sieb. Bote.“ 1848 oct. 27-ki sz. (N-ro. 115).

ki meglegedését fejezte ki az emberek jó és martialis kinézésén¹⁾

Ezenközben a támadó, a tevőleges működést a rendes katonaság is megkezdte és nemcsak az oláhok. Urbán alezredes Szász-Régent már oct. 14-ikén megszállta két zászlóalj katonával és két kis ágyúval. — Oct. 20-ikán Riebel, mint Hunyadmegye császári parancsnoka, megszállotta Dévát. — Gedeon altábornagy pedig oct. 23-ikán indult ki Szebenből a székely erő ellen. Útját előbb Fogarasba vette. Fogarasból pedig oct. 28-ikán indult meg M.-Vásárbely ellen.

Mit tett mindezekkel szemben a kolozsvári kormány?

B. Vay Miklós királyi biztos oct. 23-ikán általános népfelkelést rendel egy emlékezetes hirdetésben. ²⁾ Természetes lépés volt ez az önfenntartásért küzdők részéről. De sok tekintetben későn jött. A magyar föld nemessége megrémülve hagyta el otthonját, és biztosságot a legközelebbi magyar városokban keresett, ba általán képes volt valamely városba bejutni. A magyar parasztok részint semlegesen voltak otthon, kimozdulni képtelenek, részint magok is voltak az oláhok népfelkelési táborában. Nem mondom, hogy még egy magyar parasztot se vitt volna közvetlen rablási vágy, bosszú vagy más nemtelen cél az oláh táborba, de nagyon kevés lehetett ezek száma. Jelentékenyebb volt azoké, kiket az oláh táborban megjelenésre kényszerítettek. Leginkább azzal fenyegették a magyar parasztokat, hogy lerontják házáat. Hogy a miatt elmentek többen az oláh táborba, nagyon könnyen megérthető. Átalánvéve: politikai-jellemet csak ott kell keresni, hol higgadt, önálló, hosszas politikai-tanulmány, eszmélés előzte azt meg; ezt köznépnél nem kell keresni. — A magyarokra nézve tehát igen nagy hatása nem lehetett ama rendeletnek; a székelyek pedig oct. 16-iki agyagfalvi gyűlésekről elindultak mintegy ár: azokat nógatni a jövőre nem

¹⁾ Lásd: „Sieb. Bot.“ 1848-ki 122. sz. (Novemb. 13.)

²⁾ Lásd a hirdetés szövegét: Kővári: okmánytár. 109. 1. és t.

kellett; rendezni kellett volna, ha lehetett volna fellépésüket. Emlékezetesnek mondám mégis amaz oct. 23-iki hirdetését b. Vaynak: érdekes, hangjáért.

Különben b. Vay kormánya megkísértette a székelyek felléptetését oly rendben eszközölni, mely valódi sikert Ígérjen; lehetlenné tette Berzenczei László, — és a viszonyok. Berzenczei úgy látszik azt hitte, hogy annyi ezer, oly vitéz hírben álló embernek, mint a kik képezték az agyagfalvi gyűlést, csak elindulni, csak megjelenni kell az ellennel szemben és szét fogja azt riasztani, vagy teste terhével eltemetni. A Berzenczei nézetének már magában azon előnye volt a másik vélemény felett, hogy szélsőség volt: a szélsőségek nagyonnagy tömegben mindig sok eséllyel bírnak az érvényre jutásra. Határozott túlnyomóságot adott annak az oláhok működésén való bosszankodás és mindenek felett azon haragra lobbanás, melyet az első oláh gyilkolások híre gerjeszt. Réz Farkas ugyanis a magyar földről a székelyek közé menekülvén az oláhok elől, oct. 17-ikén a szószékről beszélte el, mikint ölték meg Gyárfás Eleket, apját, anyját és nővéreit. Erre a sok ezernyi tömeg rivalgani kezdte: „mindnyájan és rögtön indulunk!”¹⁾ A helyett tehát, hogy kellőleg elkészüljenek, és a helyett, hogy csak az menjen, kinek menni helyes volt, mind, rendnélkül, mintegy hempelygő hó-zuhatag, oly sok ezeren, megindultak.²⁾ Nagyon természetes volt az első fellépés kudarca. Hanem, meg kell adni, hogy a székelyek ama vitéségüket kétségbehozó fellépést későbbre merőbe jóvátették: sok vitéz tettel és rendkívüli nekiadással.

¹⁾ Lásd ezt illetőleg a kolozsvári „Ellenőr“ 103-ik sz. (oct. 31-kéről).

²⁾ Lásd az agyagfalvi gyűlés leírását Kővári: Érd. tört. 48—49-ben 92. I. és t. — Jegyzőkönyvét: Kővári: okmánytár 91—99. 11. Elbeszélésemre vonatkozik különösen ama jegyzőkönyv 20-ik pontja. — Ugyanazon gyűlésről hivatalos jelentése elnökének, a minisztériumhoz, olvasható a „Köss. Hir.“ 99-ik számában (oct. 24-ikéről). — Az agyagfalvi gyűlés helyére nézve nagy tévedésben van Rüstow: M.-Vásárhelyre teszi azt. — (Gesch. d. ung. Insur. I. kötet 132.1.)

És az oláhok mikint folytatták az elkezdett munkát?

Puchner intette őket ugyan emberi eljárásra; fenyegette a rablásért, a vérengzésért, a gyújtásért, szigorú ítélőszélni eljárással: a felkelt oláhok nagy tömege mindazt számba sem vette, Puchner nagyobb részint, az egyszerű érvénytelen fenyegetőzésnél maradt. A fegyver letétel és a requirálás egy értelmű volt a kirablással és, hacsak maga számára nem akarta valamelyik oláh főnök megtartani az odahagyott úri lakot, vagy valami rendkívüli szerencse nem védte azt, a felperzseléssel. A Balázsfalvára foglyul indítottak legnagyobb részint a jövő élet küszöbén léptek át: a fedezet a foglyokat agyonverte nagyon sokszor. Sokan eljutottak egyébaránt Bakiz sfal váig; de nem egy irtózatossan össze-visszaverve, béna tagokkal. Ott állandó fogda volt a szemináriumban.

A magyarok, mint már többször említém, menekülni igyekeztek a városokba. De nekik, mint menekülőknék sem vala biztosságok azon városokban, melyeket a szebeni kormány rendes katonái tartottak megszállva, sem a szász városokban. Pl. a fehérvári várból adtak ki foglyokat Balázsfalvára vinni. Szebenbe pedig, az oltalmi bizottmánynak oct. 28-iki határozatánál fogva, már a következő napon kezdve, amint tisztaság kedvéért közbe van szúrva, oct. 29-ikén kezdve, senki sem bocsátott a városba, hacsak nem volt katonai-útlevele (Militär-Pass)!¹⁾ Éhez nem kell kommentár.

Legátalánosabb vala az oláh felkelés Szeben, Fehérvár és Balázsfalva között; valamint e két utóbbinak vidékén: Enyed környékén és a bánya városok körül terjedő havasok közt. Legtöbb vér Alsó-Fehérmegyében folyt, ott volt a dúlás legirtózatossabb, de nem kell gondolni, hogy az külön törvényhatóságokhoz lett volna kötve. A mint a Riebel példája mutatja, legtöbbet tán attól függött minősége, mennyisége, ki volt az oláhok parancsnoka.

¹⁾ Ama rendelet szövegét lásd: Kővári: Okmánytár 113. 1.

Nagy volt a dúlás, a vérengzés Küküllő és Felső-Fehérmegyékben és volt kisebb nagyobb mértékben más törvényhatóságokban is. F. Fehér tisztsége nagy részét felkoncolták. Csak néhány héttel az előtt lemondott¹⁾ főbíráját,²⁾ a közszolgálatban megvénült, mintegy 70 éves aggott Matókot, kegyetlenül ölék meg. És még sokkal kegyetlenebbül Mátok főbíró társát és akkor is főbíró, Miskét. Ennek, mielőtt kivégezték volna, kisütötték szemeit; ekkor erdeje felé fordították és kérdezték, látja-e azt. — Íme, baromi kegyetlenség communisticus árnyalattal.

Kocsárdon (Aranyosszék) az idegen oláhok mintegy 60 embert öltek le. És pedig oly kegyetlenül, hogy a ház-hijjára (padjára) menekült három tagja az oda való jegyzőnek, hogy kikerüljék ama vandalismust, mit szemök előtt a többi magyarokon elkövettek, felakasztották magokat.

Gerend-Keresztúron (Tordamegye), az oláh táborban, az egész környékből összegyűjtött mintegy 200 magyar nemes öletett meg rendre.³⁾

Különös volt az, hogy a szeheni kormány, minden rendtelenségei és vérengzéseai mellett is az oláh felkelőknek, még olyan helyen is belelegyítette őket a magyarok lefegyverzésébe, hol bőséges rendes csapatokkal rendelkezett. Azt ugyan nem tudom, hogy midőn a Szebenben levő kevés magyarságot lefegyverezték (oct. 18-ikán), rézsinári vagy szelistyei oláhokhoz folyamodtak volna; de már Fehérvár városa lefegyverzését, ámbár ama városra tátongva néztek le a vár hatalmas ágyú-telepei, már Fehérváret, mondom, az oláhok fellépése által eszközölték. Mintha rösteltek volna magok közvetlenül fellépni.

¹⁾ Lásd „Koss. Hír.“ 110. sz. Ebben ugyan már a főbíró „alispánnak“ van nevezve; Mátok helyett pedig, bizonyosan hibából, Morok áll.

²⁾ Tudni kell, hogy Erdélyben a főbíró nagyobb hivatalnok volt az alispánnál, és az mindjárt a főispán után állott.

³⁾ Fennebbi adatok a „Fekete-könyvben“ vannak.

E dolog következőleg történt. — Az oláhok már oct. 19-ikén és 20-ikán gyűlögöttek Fehérvár körüi. Táborba, vagy a mint ők fejezték ki magokat ama mozgalmas időben, elnevezésüket a németből rontván, „lágerbe“ szálltak a városon kívüli térben Borbánd felé és a várostól nyugotra eső szőlők irányában. Ott némileg rendeztettek; fegyvereket is kaptak és annál jelentékenyebb mennyiségben lőszert. Megjegyzendő, hogy Puchnernek amaz Erdélyt ostromállapotba helyező, mondhatnám hadizenő rendelete, csak oct. 18-ikán kelt, a mint már sokszor is volt ismételve, a rendes és a postai közlekedés pedig azon egész vidéken fennakadt; vasút sem volt: most sincs; de most van Szeben és Fehérvár közt távirda vonal: akkor az sem volt. — 21-ikén reggel még szürkületben, a mint némelyek elbeszéli, miután jelt adott volna erre a várból egy ágyúlövés, benyomultak az oláhok a városba. A városnak azon részei, melyeket elleptek, rögtön meggyült. Mint állítják, csak azért gyújtották meg, hogy lásanak. A fehérváriak a dolgot nem vették tréfára. A nemzetőrök riadót vertek. És ha nem is gyült össze egy hézagtalan sor: Fehérvár városa nemzetőrsége két században, két századosával élén csakugyan kiállott a nagy piacra (most egy része sétány.) Az oláh, betört tömeg, egyenesen nekik tart. Mint állítják, darabig nem tudták mit tartsanak felölök, mert szakadatlanul ordították: „pácse! pácse!“ (béke.) Nemsoká tartott a bizonytalanság. Az ki legelői jött az oláhok közül, egyenesen az egyik századosnak tartott, felé nyújtott kézzel. Azt gondolta az, kezét akar neki adni. Midőn azonban hozzá ért... torkon ragadta. A százados sem rest: lelövi. Erre minden további rendelet nélkül sortüzet ad százada, és utána a másik is. Nehány oláh halva és sebesülve maradt a piacon; a többi vad futásban kirohant a városból. De azon rövid idő alatt, míg a városban voltak, azt nemcsak több helyen felgyújtották, de rabolni, sőt gyilkolni is kezdtek annak szélén.

Ezen kis siker nagyon felbátorította a fehérvári, tűzben soha sem volt nemzetőrséget; a megkezdett rablás, gyújtás pedig előlke tüntette a fenyegető veszély nagyságát. Midőn az oláhok 9 óra tájban visszatérni akartak Fehérvár városa elfoglalását újra megkísérteni, az egész nemzetőrséget látták magok előtt, mely szurony-szegezve riasztotta őket vissza.

Voltak olyanok, kik csakhamar átlátva, hogy a város egyfelől az oláhoktól fenyegetve, másfelől az erős várral és annak fedezetével szemben, az ágyúk közvetlen szájában, magát két század nemzetőrrel tartani képtelen, várparancsnok Horákhhoz folyamodónak oltalomért, és felszólalva az oláhok ellen. Értekeződés fejlődött ki, mely megállapodásra vezetett. Az Írásba foglalt egyezmény szerint a város meghódol azon hatalomnak, melynek hiveül magát a várparancsnok vallja, sárga-fekete zászlót tűz ki; nemzetőrségit felosztja; fegyvereit a várba beszolgáltatja. Ezekkel szemben Ilorák biztosította a város részére a vár oltalmát teljes hatalma szerint; és megígérte, hogy a városba oláh népfelkelést be nem bocsát sat¹⁾.

Fehérvár magát megadván pusztításnak nem vala kitéve. Az oláhok csak körülötte táboroztak, de nem benne. '—Azon tábor, mely 21-kén akarta a várost lefegyverezni, vagy feldúlni, vagy mi, — még egy hétig tanyázott a város tövében, anélkül, hogy valami nagy esemény lett volna, akkor újra felriadt a város, hogy jönnek az oláhok prédálni. Nagyon sok könnyen hívőre talált a szegény Erdélyben akkor ama hír! Nem történt pedig akkor ott semmi fontos ²⁾.

1) Kissé különbözőleg adja elő Kővári ez esetet „Erdély tört.-ben 48—49-bcn mint van az fennebbi soraimban, melynek nagyobb részét szives magán közlés után Írtam. — (Köv. Érd. tört. 48-ban, 97. 1. lásd.) — És, mint csaknem mindég, azon korban a szász adatok, nagy mértékben téves a „Sieb. Wochenblatt“ e részbeni tudósítása. (Lásd: S. W. 1848. N-ro. 88-oct. 30-káról).

2) Lásd a „Honvéd“ 1849-ki jan. 15-ki számát. (N-ro 16).

És most egyikéhez érkeztünk a legnagyobb pusztításoknak, melyek a 48-ki erdélyi mozgalmakat megfertőztették. Akár ha azt tekintem mennyi vér folyt; akár lia azt, mekkora értelmiség esett áldozatul; akár ha azt, mennyi vagyon lőn elrabolva, elégetve, semmivé téve: a zalathnai pusztítást az erdélyi 1848-iki pusztítások közt a legnevezetesebbek sorába kell helyeznem. És pedig minő várost ért az! Minő ártatlanul, mondhatnám tudtokon kívül lettek lakói politikai mártyroelcká!

Zalathna egy begyek közé zárt kis bányaváros volt. Széke volt különféle bányász cs. k. hivataloknak és egy fiscalis (korona) uradalom igazgatóságának. Mint ilyenben viszonyosán igen nagy volt a cs. k. bányahivatalnokok és a honoratorok száma. És, ahogy az az erdélyi bányáknál lenni szokott volt, a hivatalnokok egy nagy része nem magyar, sőt nem is mind a magyar korona alattvalója. Ezekon kívül laktak Zalathnán magyar földes urak, polgárok és oláh köznép. Bányái nevezetesen voltak, lakói mondhatni egészen a bányáknak és bányákból éltek. Minthogy azonban bányái közt igen híresek, nagyon jók voltak: általán nagyon tehetősek valónak. Kamarai vagyon épületekben, bányászokészületekben, készletekben nagyon sok volt ott.

Átalánvéve: mindazok, kik kizárólag egy szaknak emberei, keveset foglalkozhatnak a politikával; ha csak maga a szakma, melyre magokat szentelték, nem éppen a politika. Átalánvéve: a politikai életnek legerősebb gyökérszálai a szántóvető, a földmivelő emberekben szoktak kifejlődni. Mint mondám Zalathnát majd kizárólagosan szakfoglalkozás, a bányászat tartotta mozgásban. És, nagy volt ott a birodalom minden részéből egybegyűlt szakemberek, hivatalnokok száma; kik nem is ösmerték részben az erdélyi viszonyokat, és kik oly mértékben nem foglalkoztak a politikával, mintahogy az ausztriai bányászatnál az nem vala szokás; és mintahogy az Ausztriai-birodalom cs. k. hivatalnokai azt tenni mindközön-ségesen nem szokták. — Mint mondám: Zalathna lakossága,

nagy hegyei által a világtól mintegy elzárva bányászatából és bányászatának élt; az ott volt nagy cs. k. hivatalnok-sereg hivatalából és hivatalos előléptetésének szentelte életét; nem sokat törődtek a politikával; és mégis: úgy hozta magával a sors kereke, hogy Zalathna egy politikai ügy áldozataul esett. Sokak előtt lakóinak megfejthetlennel kellett mindörökre e kérdésnek maradni: miért éri őket e csapás? Annyival keservesebb lehetne a nagy tömegnek sorsa, mert nem tudhatta miért szenved, miért vérzik el. — Csodálatosak a végzet utai!

Zalathnán nemzetőrség vala rendezve. Hogy azonban minő jámbor, tekintély-elösmerő módon volt az életbe hozva, mutatja, hogy annak parancsnoka egy cs. kir. hivatalnok, és pedig a Zalathnán levő legnagyobb hivatalnok: bánya-administrator Nemegeyi János. Számok összesen felmehetett 280—90-re. Mindemellett a zalathnaiak, kik általán nem voltak katonák és nem nagyon katonások, sem jól fegyverezve, sem jól begyakorolva, az oláh havasok között elhagyatva, igen rosszul érezték magokat. Jártak benne, hogy rendes katonaságot kapjanak őrségül, de nem tudták kieszközölni; hanem, legalább fegyvert adtak számukra a fehérvári várból.

Már eljött vala ideje, hogy a sokszor emlegetett rendeletet a magyarok lefegyverzéséről és a gyanúsak elfogásáról, az oláh népfelkelés Zalathnára is alkalmazza.

Oct. 22-kén már tudták Zalathnán, hogy Fehérvár városát az oláhok megtámadták. Még sürgősebbnek tűnt fel a szükség magokat biztosítani. Ezért azon nap délutánján a parancsnok, Nemegeyi, népgyűlést tartott, tanácskozni a teendőkről. A határozat volt: ők nem akarnak háborút folytatni, annyival kevésbé, mert nem is katonák. Rendes katonaságnak készek magokat alávetni, de csőcselék néppel, oláh felkeléssel szemben, utolsó csepp vérükig fogják magokat oltalmazni; mert azok bármit is ígérjenek, képtelenek rendet tartani, és, időbb-utóbb, rablásra, gyújtogatásra, gyilkolásra kerül a dolog alattok. — Szegények, mintha előre érezték volna a jövőt.

Ugyanaz nap már elterjedt volt a hír, hogy az oláhok jönnek. És a hír való volt; minden felölről közelítettek Zalathna felé; összesen sok ezer móc¹⁾).

Erre a nők és gyermekek a templomba költöztek; a férfiak az éjét fegyverben, őrzéssel töltötték; az oláhok pedig a városon kívül portyáztak és irtózatosan ordítottak.

Ügy látszik, hogy a nemzetőrség legkevésbé sem tudta katonai rend és terv szerint őrizni és biztosítani a várost. Egy esetet említek meg, mely a nemzetőr, a polgár-katonásdit, bármily komoly volt is a feladat, jellegzi. — Estve (22-kén) egy őrző, mintegy 9 óra tájban, a városon kívül, Petrosán felé, egy hídnál, találkozott egy lándzsás oláh csapatral. A kétféle csapat beszédbe ereszkedik. Egy puská, zalathnai részről, vigyázatlanságból elsül. Erre az oláhok elfutnak, kiabálván, hogy tanácsos Nemegeyi és kohónagy Reinbold reájok lött. Petrosánban a zajra a harangokat félreverik. E közben az őrző képző nemzetőrcsapat is megrettenve visszavonul; jelentést teszen a történekről Nemegeyinel. Az administrator erre jónak látja magához hivatni Dobrát, Ángyéit, Pipost és Nemeget, oly zalathnai előkelő oláhokat, kik az azon napi tanácskozásban kijelenték, hogy habár magyaroknak nem is tartják magokat, de a várost velük együtt utolsó csepp vérökig védik, bár honnan jöjjön is a támadás. Ezeket megbizza Nemegeyi: menjenek le Petrosányra; világosítsák fel a történeket. — A válasz mit visszahoztak vala: „az oláhok nem tűrhetik többé az ijesztgetést; másnap reggel 8—9 órakor el fognak jöni; akkor

¹⁾ A móc szót 48 előtt nem használták. Azokat, kiket mócoknak neveztek 48-ban, azelőtt mokányoknak hívták. Ezek voltak az Enyedtől meg Fehérvártól nyugotra eső havasok lakói. Oly forma elnevezés volt, mint pl. palóc, vagy barkó. — Egyébaránt megjegyezhetem, hogy igen is őserem gyermek korom óta ezen szót: h ó c. Ezt mindig oláhra hallottam alkalmazni, de mindig csak úgy, mint becsmérő, mint kisebbitő, mint szitkozódó kifejezést. — Majdnem fölöslegesnek látom megjegyezni, hogy sérteni éppen nem szándékom; csak egy tényt constatirozok.

mindenki tegye le fegyverét.“ — Minó nyílt szívű, naiv, de katonai képzettség és határozottság nélküli hadfolytatás. De, hiában nem voltak kész katonák a zalathnaiak: úgy látszik mégis lehetett tőlük félni: mégis le kelle azokat fegyverezni.

Másnap reggel tehát (oct. 23-kán), az oláhok ezrei egyszerre a város szélén teremnek; amint azt megizenték vala. Éppen a templomban voltak a zalathnaiak, midőn egyszerre terjedt el az irtózatos: „jőnek!“

A városi őrség nem vala elég rendszeren organisalva arra, hogy képes legyen az oláhság előnyomulását megakadályoztatni. A nélkül hogy csak egy lövés is történt volna, az oláhok mindenfelől betódultak a városba. Egyszermind némely előkelő zalathnai oláhok által felszólították a városiakat, hogy tegyék le a fegyvert.

Ezután következik egy oly zavaros jelenet, melyet tisztábbahozni lehetlenség. Általános zűrzavar következett; a zűrzavar pedig épen azon helyzet, melyben semmi rend. — Alkudozni kezd Nemegyei és néhány társa az oláhokkal; de egyszermind minden külön oláh csapat külön kezd feltételeket szabni és feltételeket vitatni az előtte levőkkel. Egy oly nemű zug-alkunak maradt meg pl. határozott emléke, melynek utolsó pontja vala: adjanak az oláhoknak öt hordó bort. — A sokféle alkudozók némelyike már-már hitte, hogy -békésen eligazítják a dolgot. Néhol fehér kendők kezdenek már lobogni; itt-ott kiabálják már az oláhok, mint Fehérvárt: „pácse! pácse!“ (béke). Nemegyei és társai megkísértik, habár már nagyon is későn, egy együttes egyezmény szerint jární el. Fegyverüket már készek lettek volna általán letenni a zalathnaiak, de az oláhok fenn akarták magoknak tartani, hogy a hol tetszik, a fegyverek végett házmotozást is tartsanak. Ezt nem akarták megadni. De a félreértések és külön egyességek folyamában már némelyek kezdik fegyvereiket letenni. Most: a város egyszerre több helyt felgyúl; (mint

Fehérvárt). Jobbról és balról egyes lövések. A nemzetőrség sor-tüzet ad.¹⁾ Az oláhság riadva, eszeveszetten szalad ki a városból; de a lángok óriásilag emelkednek: az oláh fut, de Zalathna veszve van.

Veszve volt már Zalathna akkor, midőn nem valónak képesek meggátolni azt, hogy a sok ezerre menő népfelkelés, ama rendetlen nép, ama felzaklatott, neki bősített oláhság, mely, mint 48-ban nem egy helyt bizonyító, hajlandó vala a rablásra, dühében majdnem tudtán kívül gyújtott és felbőszültségében könnyen vetemedett a gyilkolásra, ellepte a város utcáit, betódult a lakokba. Avagy micsoda emberi erő lett volna képes azokat, ott, annyin, akkor, csendben, rendben tartani? Valóban nem tudok olyat. A város egy pillanat alatt 15—20 helyen égett.²⁾ A lángok hatalmasan terjedtek.

1) Ezen zavart helyzetet illetőleg pár adatot megemlítek: zalathnai segédlelkész Szabó János, szemtanú, állítása szerint a nemzetőrség tüzét megelőzte az, hogy László István hadnagyra egy oláh reá lőtt és öt lánán megsebzé. (Lásd: „Honvéd“ 1848-iki jau. 17-iki [18-ik] számot.) — Ezzel szemben a „Sieb. B.“ 1848-iki 117-ik száma (nov. 1-sőjéről) úgy írja le a dolgot, mintha Nemegyei cselbe csalta volna az oláhokat, és szavát nem tartva, lőtett volna előbb. — Alig érdemes ama tudósítás arra, hogy ennyit mondjunk róla: a morális viszonyokat tekintve véve következtetésünk: az lehetlenség. — Ugyanezt meg kerekén állítja Jancu jelentése, saját miveleteiről tudósításában 48—49-et illetőleg. (Lásd: die Románén d. őst. Mon. irchie). — Maga Jancu nem volt ott. — Hogy Nemegyei rendkívüli nagy ok nélkül tüzet parancsolt volna, ismétlem: lehetlenség.

2) Meg kell itt említenem újra a „Sieb. B.“ tudósítását, mely nem átalja a dolognak azon szint adni, mintha a Nemegyei által vezényelt sor tüze által a nemzetőrségnek, ama ravasz reászedésnél fogva, szerinte, elkecserevedve, az oláhok két magyar házat meggyújtottak volna; erre a magyarok viszonzásul az oláh templomot, a fisc. malmot, több oláhnak házat és aerarialis épületeket gyújtottak meg gránátokkal. — (Sieb. B. 1848. N-ro 117. (nov. 1-sőjéről.) — Minő beszéd! A papiros rengeteget eltűr; hordja ezt is; bolond a ki mindent elhisz. Tehát gránáttal gyújtottak a magyarok? és ez bizonyos?... Könnyen elhihetném, hogy gyújtottak, ha az nem lett volna számokra épen oly kiáltó veszedelem, valódi öngyilkosság. Hiszen az okozta a legnagyobb rendetlenséget; az

A hely szűk; a forróság kiállhatlan; a rendetlenség, zűrzavar végtelen; a lárma, a zaj, az alaktalan remegés, félelem iszonyú. Szegény Zalathna!

A még kevéssel azelőtt csendes lakok, beltartalmukat az utcára, piacra, útra kiönték. A családok nagyjai, aprajai, — örege, ifja, — férfiai, nője, — ép, béna vagy beteg, hajléktalanul. Az udvarra, az utcára került az egyik gazdagsága, a másik ínsége. A fejetlenség, a nyomorúság egy keserves percét szülte az egyenlőségnek. A nélkül, hogy valaki parancsolta volna, a nélkül, hogy előre összebeszéltek volna, futottak ki a városból, rohantak Fehérvárnak. Némelyik, ki rég félt az oláhoktól, magán hordva vitte vagyona tetemes részét, más, tehetős, mondhatni semmivel, gyalog iramodott útnak. Oct. végén volt az év és némelyik a zavarban feledé, vagy képtelen volt meleg gúnyát vinni. — A ki csak egyszer látta az ijedelem kétségbeejtő torz vonásait ezerekre átalán nehezeden, — a ki csak egyszer látott rend nélkül száguldó mindennemű fuvarokat összetornyosulni, mindenkit letaposással fenyegetni és még sem haladhatni: az érteni fogja minő rendetlen, minő ijesztő volt a zalathnaiak utolsó kivonulása a szerencsétlen bányavárosból.

Mint mondom, egyenesen Fehérvárnak tartottak; Fehérvártól várták a segítséget. És, mi lett volna annál természetesebb, mint hogy a sok cs. k. hivatalnok, kik a zalathnai társasági-élet vezérei, ott legnagyobb emberek voltak, a menekülést a csász. kir. vártól, annak hatalmas várfalaitól, tátongó ágyúitól, rendezett katonai parancsnokságától, bőven

kergette ki a városból. Elhihetném, hogy gyújtottuk, ha képzelhetném, hogy volt reá idő, alkalom; ha nem egyébbel lettek volna mind elfoglalva. — Aztán, ha nem csalódom, nem a magyarok voltak azok, kik lándzsára kötött szalmával jelentek meg a városban!... Mind hiában: a vérengzés, a pusztítás kezdőinek, mint kiraboltaknak, mint legyilkoltaknak is a magyaroknak kelle lenni, ama tudósítás szerint; az aerarialis veszteséget is a magyarok nyakába kellett hártani: — és, mind ez meg van kísértve ama tudósításban.

elég erős őrségétől várták. És mi volt annál természetesebb, mint hogy, miután semmi nagyobb bűn súlya, semmi nevezetes vád sem terhelte öntudatok szerint a félreeső bánya-várost, azt gondolják mindnyájan, hogy egy amolyan Hóra¹⁾ féle néplázadás támadott városuk ellen. Hogy oly magos összegre rúgó, könnyen szétdőlható fiscalis vagyont ótalom nélkül hagytak: a nagy többség azt sem tudta sehogy, hogy miért történik, megérteni.

A menekülők tehát Fehérvár felé vonultak. Az oláh népfelkelés utánnok nyomula. — Már Petrosánnál reátalált a futva menekülők serege, az azon oldalon álló oláhokra két tűz közé voltak tehát szorítva. Úgy látszik azonban, hogy magok az oláhok sem tudták tisztán, mit csináljanak és mit csinálnak. Vaktában engedtek a pillanat hatalmának, vagy, a bor által még fokozott szenvedélyüknek.

Az oláhok, a nélkül hogy valamerről komoly támadást intéztek volna a futókra, engedek őket Petrosánnál is utat nyitni. Tovább haladtak. Ezzel nem volt áthágva a baj. Az út hosszú helyen keresztül vezetett még magos, meredek hegyek közt, egy keskeny, kanyargós völgyben. Az oláhok mind merészebben nyomultak a menekvőkre. A futók előhaladása lassú, akadozó, és mégis fáradtságos, mert rendetlen. Az öregek, a nők, a gyermekek kezdenek kimerülni. Átalánossá válik a lehangoltság. Fenes és Galac helységek közt Dr. Knöpfler és Bartha bánya-ülnök a velök szemben levő oláh főnökökkel alkudoznak és megalkusznak; ámbár, Nemegyeci és Császár bányatorvényszéki elnök, kik mint elsők vettek volt addig részt minden dologban, hátrább maradván, az alkudozásban nem vehetőnek részt.

A megállapodási pontok következők vadának: a futók leteszik fegyvereiket, de bántatlanul fognak Fehérvárra

¹⁾ Hóra nevet die Kom. d. öst. Monarchie Chora-nak írja. Miért? ...Én mindig Hornnak, — Hora-világnak hallottam gyermekkoromban hírét, soha Ókorának, soka Chora-világnak.

kísértetni. Az oláhok a gyalogláshoz nem szokott, vagy más gyengeség miatt annak fáradsalmait hordozni képtelen öregek, betegek, gyermekek, asszonyok tovább szállítására 20 szekert állítanak elő. — Ezen pontok közül egyiket sem tárták meg.

Alig érkezett meg két szekér és pakkolták azokra a lerakott fegyvereket, hangzott a parancsoló: indulj! Hiában való volt minden ellentmondás: tovább kelle menni, mikint jöttek.

Ezek alatt megeredt az eső, — közelgett egy híves, nedves, szeles őszi éjszaka. Éji állást rendelték foglalni az oláh vezetők-Preszákán alól. Magok gyepre telepedtek; átázott, sáros törökbúza (kukorica) földön juta helyök a magokat megadottaknak.

Lehet képzelni, minő nyomorultul töltötték emez utolsó éjszakát. Átázva, átfázva, mondhatni sárba terelve, nagyon kevés meleggúnyával ellátva, elalélva, egészen kifáradva. Valóban mindig és minden oly octoberi éjszaka keserves volna. Mind ezt azonban könnyen tudták volna túrni a társaság erősebbjei, de minden anyagi szenvedésnél inkább fájt a szellemi. Magokat ugyanis nemcsak bajban, nyomorban látták: de kezdett a megmenekülhetésnek minden reménye, lehetősége semmivé válni, füstbe menni. Ez volt a szenvedés főforrása.

Az oláhok, az idő és fáradság súlya elhordozásához szokottak, kellőleg öltözködve, jól felborozva és felpálinkázva, vígan töltötték éjüket a gyepen. Arról kezdének tanácskozni, oly hangosan és oly közel, hogy ezt a zalathnaiak jól hallották: mit csináljanak a foglyokkal? Balázsfalvára kísérvék-e, vagy — agyonverjék?!!

Borban úszó jó kedvük tivornyává fajult. Lám, mily keveset gondoltak a szerencsétlen menekülők szomorú sorsával!

Darab idő múlva indulni akarának. És pedig, kiválaszták az oláh és szász előkelő foglyokat, — azok is voltak a zalathnaiak közt, — és a magyaroknak rendelék, hogy men-

jenek előre. Azonban oly zagyva és oly részeg nép, mint ott már akkor az oláhság volt, képtelen rendet tartani: a magyar és a többi menekülők csakhamar megint összevegyültek.

E közben az oláhság némely tagjait meglepte a fosztási vágy: egyeseknél vagyont és drágaságokat sejtettek meg. Kezdek a menekülőket, foglyaikat, kikutatni, kirabolni. Különösen a nőket a legszemtelenebbül kutatták át-meg-át. És épen a fogoly nők egyikénél ezer darab aranyat találnak. Mondtam, hogy a zalathnaiak közt sok tehetős volt. Amaz ezer arany a csöcselék előtt Dárius kincse vala. Kié legyen? Becsületes (!?) megszerzésében többen pályáztak: többen tartottak hozzá jogot. A nyert ragadomány osztályában összeverekednek.

Még csak ez kellett a különben is felhevített, felingerelt oláh kedélyek féktelenné tételére. A verekedésből csak úgy, minden további ok nélkül, öldöklés vált egyszerre: közösen mészárolták a foglyokat!

Itt következik egy oly nemű vér-fürdő, minőt már K. Enyedről ösmerünk. Hagyjuk a feledékenység fátyolát borulni rajta. Hiszen ha azt fellebbentenők, a vadságnak találkoznánk száz-meg-száz alakban undorító képével; iszonyt gerjeszthetnénk, de: mire lenne az jó? — Csak egyetlen-egy család három tagja esetét említem meg itt kiválólag; egyetlen adat képét adja az egésznek. — Nemegeyi parancsnokot egy lövés halva teríté le; felesége lándzsa sebzés miatt rogyott eszméletlenül földre. Nem halt meg; magához tér; valami hideget érez arcán: kis fia koponyájának egy darabkája volt arcán. — Csakugyan anya és gyermek meggyógyultak. — De mint mondom., elhagyom az egyes vérengzések felemlítéseit. Átalán jegyzem meg, hogy a lemészároltak száma mintegy 600. ¹⁾ Zalathnai volt segéd-lelkész Szabó J. a me-

¹⁾ A „Fekete-könyv“ 640-re teszi. Ezen számot fogadja el Kővári is. A „Sieb. Boté“ már többször említett, kevésbé lelkiösméretes tudósítása a felkoncoltak számát 4—500 közt mondja. Ennél tehát mindenesetre több.

nekülők összes számát mintegy 700-ra teszi; a Fehérvárra megérkezettéket 121-re.

Már említettem volt, hogy a zalathnaiakban kik szenvedtek politikai martyr-halált tudtokon kívül; lássuk most őket kissé részletezve. — A „Sieb. Boté“ oláh tudósítóinak a zalathnai koncolást illetőleg egy nagyon jellemző kifejezések van, és ebben, meg kell azt vallanom, teljesen hitelt érdemlőknek, teljesen körülmény-ösmerőseknek és egyeneseknek találtam. Ama nyilatkozat: a böszültség hevében mindazt felkoncolták, kik „német ruhát“ hordottak. Csak egy kis változtatást teszek rajta, és nem fogom számokra a dolgot általa rontani: mindazt, ki „német gúnyában“ vala, le akarták sokan vágni; de egyes menekültek megmaradtak. — Ama német gúnya alatt pedig érteni kell a civilisált világnak, az úgynevezett francia divatnak rendes öltözékét, megkülönböztetésül mindazoktól, kik báránybőr kucsmát tesznek fejökre, condrát vesznek hátokra, harisnyát húznak lábokra, vagy egyszerű katrincával fedik magokat és bocskorban járnak. ¹⁾

Volt ama legyilkoltak közt magyar, német, szász, sőt oláh is; volt úr és közrendű; volt gazdag és szegény; volt sok hivatalnok és magánzók; nemesek és nemnemesek; voltak idegenek, bányászok, mesteremberek sat., és nem volt tekintet ott korra és nemre. A „Fekete könyv“ mintegy-ötven cs. k. bányász és fiscalis hivatalnokot számlál elő a leöltek közül névszerint. Azokon kívül igen sok egyszerű polgárt, mesterembert, lelkészt, orvost, patikást, kereskedőt sat. És mindezek közönségesen, mint a nagy politika áldozatai estek el!

Legyen szabad az 1848-ban oct. 24-ének reggelén elvették közül megemlíteni névszerint következőket: Nemgyei J. bánya-administrator,—Császár Zs. bánya-törvényszéki

¹⁾ Oláhok öltözékének darabjai.

elnök, — Bartha Gy., — Debreceni F. ugyanott ülnökök, Imreh M. ugyanott titkár, — Újvári Á. urad. igazgató,— Antos Gy. kam. ispán, — Nessenfeld F. és Téglás, az erdőszettől; — a főhuta (kohó) hivataltól: Reinbold A., Mihálovics J. kohónagyok; — a bánya-építészeti hivataltól: Roth F. építőmester; — Román A. tanár,— Salánki F. ev. reform, pap,— Sponár F. orgonista és zenemester, — Eismann J. patikás és segédje Kain Gy.; — posta expeditorok: Lukács és Gáspár. — A nők közül: cs. k. bányatorvos Decani, bányatanácsos Császár, építőmester Roth feleségeik; — özv. Déhánitsné, özv. Ilollóné, özv. Konczné, bánya-tan. Pecher özv., és cs. k. bányatorvos Urbán özvegye; az utóbbi öt közül egyik sem volt ifjabb 60 évesnél, a két idősebb 80 körül volt sat. sat. sat.

Vessünk most még egy egy pillanatot a kevés megszabadultra és az égve maradt Zalatbnára.

Mint mondtam, százan valamivel felül megérkeztek Fehérvárra. Átalános vala a felháborodás, mellyel tudósításait fogadták, őket magokat igyekeztek a szükségességekkel ellátni; és, kik azelőtt néhány nappal magok tehetősek voltak, jótékonyságból, adakozás útján, családi és baráti egybeköttetések nyomán valónak képesek csak testüket a hidegtől oltalmazni, hajlék alá jutni, hol szenvedéseiket kipihenhessék, a számos sebesültek magokat kigyógyíthassák, — és a könyörü-
lőkre szorultak, hogy az éhségtől meneküljenek.

Zalathna bányavárosban pedig dúlt a természet és dúlt az ember. Leégett a város legnagyobb része; ebben 4 templom, az iskola; a fiscusnak több nagyszerű építménye, nagyszerű bánya-épületek. Az oláhok pedig mindezalatt raboltak, dorbézoltak és gyilkoltak. Ugyanis, nem próbáltak a „németgúnyát“ hordók mindnyájan futással menekülni, sokan helyben bújtak el. Olyanok is lehettek, kik egy vagy más ok által feltartóztatva, képtelenek valónak az oly siető rendet-

lenségben elrohanókhoz csatlakozni. Ezeket a pusztuló városban érte el végök. — Az oláhok pedig mindeközben annyira belevadultak, belebőszültek a rablásba, gyilkolásba, ivásba, hogy teljes anarchia állott be. — Mint e tekintetben újra egész hitelességüekre, a „Sieb. B.“ tudósítóra hivatkozom. Ezek szerint midőn némelyek, megsokalva a dolgot, rendet akartak csinálni, a mások nem akartak engedelmeskedni; oly veszedék állott be, mely verekedésre és egymás elleni küzdésre vezetett. Végre az oda érkező Jancunak és Balinténak sikerült oct. 25-kén ¹⁾ a rendet némileg helyreállítani.

Egy ilyen pusztítás a túlan-túlat is meghaladta. A gén. commando oct. 30-kán inti az oláh comitét újra, hogy ne kegyetlenkedjenek. Felszólítja, hogy jelentést küldjenek be a zalathnai dolog folyamáról; és általán igyekezzék (trachten) Erdély déli részében rendet tartani a comité. Felső-fehért is oda értve, — amint csodásán veti utána az előttem fekvő már említett laistrom. — Későbbre pedig, amint említi Kővári, 1851-ben, Nahlik auditor által nyomozást tétetett a kormány, azt illetőleg. — Sőt, oly nagy volt a pusztítás, a vérengzés, hogy, a mint látszik, maga Jancu megirtózott tőle. Egy beszélgetést idéz a „Fekete könyv“, melyben Jancu mondja, hogy az ő akaratával többet nem ölnek, olyas dolgokat nem csinálnak. Erre felpattant B** az oláhoknak egyik nevezetes vezetője 48-ban, megkülönböztetett vadságáról sokszor emlegetett férfi, — és őt gyávanak szidta; sajnálta hogy olyan ember köztük az első; és ennél még vadabbul is beszélt. — Tény az, hogy bármennyire is akarta legyen a gén. commando akadályozni a pusztításokat, vérengzéseket, — és

¹⁾ Megjegyezhetem, hogy itt egy napi különbség van a „Sieb. B.“ tudósítása és Jancunak már többször említett jelentése közt. — A „Sieb. B.“ tudósításának kelete: „Zalathna ^{13/25} 1848.“ és már benne van, hogy Jancu és Bálinté rendet csináltak. — A Jancu jelentése szerint pedig ő maga és Bálinté csak oct. 26-kán mentek Zalathnára. — Bizonyosan ez utóbbi téved.

habár voltak oláh vezérek, kik másként szerették volna a dolgot: a rablás, vérengzés tovább folyt.¹⁾

Zalathna veszedelmét a Hegyalja elpusztítása nyomban követé.

A kies Erdélynek egy szép völgye, a Maros tere. És annak is legszebb, legdúsabb részei közé tartozik azon darab, mely, mintegy Enyedtől, (Miriszlótól), Fehérvárig terjed. Enyedtől lefelé menve ama völgy rögtön kitágul Gáldnál. Egy pár mértföldnyi kanyarulatot téve nyugotra a sziklás hegyek tövéig, Fehérváron valamivel alól megint a Maros partjára szorul. Egynéhány négyszög mértföld lenne az így képzett félkör tere, de annak nevezetes részét elfoglalja azon egészen magára a tér közepében álló hegy és egypár kinyúlása, melynek neve Bilak. Érdekes hely ez. A Bilaknak aljában, éjszakelet felől fekszik, a Maros jobb partján, Sz.Imre, a csekély falu, mely örök hírűvé Hunyadinak ott vívott győzedelme által lett. A Bilak déli aljától alig félórara van a hajdan fejlődmi Fehérvár, hatalmas várával, püspöki residentiájával. És a természet is dúsán áldotta meg eme vidéket. Maga a Bilak oly változatos növényzetű, oly virányos, hogy, a monda szerint, a hely a hajdani római telepeknek fű vészkerájára utal. A körülötte elnyúló félhold alakú tér gazdag gabona földeket nyújt; az ezt szegélyező hegyek közé bekanyargó regényes völgyek pedig a legjobb gyümölcsöket termik; és a térbe szélesesen ki-kinyúló hegybütök és be-behajló málok (hegyöblök) ama kitűnő fűrtöket érlelik, melyek a Hegyalja híres borát adják.

¹⁾ A zalathnai pusztítást illető adatok nagy részét vettem a „Fekete könyv”-ből; magán, hiteles elbeszélésből; meg, Szabó János zalathnai segédlelkész a „Honvéd”-ben megjelent cikkeiből. (Lásd: „H.” 1849. Nro 18, 19 és 20. Ez utóbbi számban laistroma van a legvilokoltaknak.) — A „Sieb. B.” általam többször emlegetett tudósítása van 1848-ki 117. sz.-ban (nov. 1-ről). Ezen tudósítást aláírták: Joan Popovits, pap, — Michali Simon, klerikus, — Sebastian Popovics, klerikus. — Kővári: Érd. tört. 48—49-ben, szól ama pusztításról 101 és 102 11.

Természetes volna, már csak az Isten áldásai miatt is, ha ama Tövistől Fehérvárig a Bilak előtt és hátamegett elnyúló tért helységek és számos úri lakok borítnák. Hogy azonban elösmérhessük azon polcot, melyre a Hegyalja igényt tarthatott, meg kell gondolnunk, hogy a hajdan oly fényes, fejedelmi, az országnak politikai középpontú szolgáló Fehérvárnak közvetlen közelében feküdt. A hegyalji helységek vidékükhöz számították az egykori fővárost, Fehérvárt. — Meg kell gondolni, hogy másik felől közel voltak a szellemi, a tudományos középpontú szolgáló enyedi anya-oskolához (kollegiumhoz). És, nem kell elfeledni, hogy amaz emlékezetes vidék számos nemessége, zömét képző az első vármegye, Alsó-Fehérmegye, nemességének. Az első vármegyének mert a (hajdani) főváros környéke; mert legnépesebb; mert majdnem legnagyobb, még most is; mert főispánja első volt, nála állott a magyar nemzeti pecsét; és mindenek felett az utóbbi időkben, mert politikai vezérei az országgyűlésen is vezérek valónak.

Kecses, gazdag, és mindörökre emlékezetes ama félhold vidék, melyen Krakkó, Igen, Benedek, Bocárd, Borbánd, Sárd sat. helységek fekszenek. Eme békés helységeknek 48-ban pusztulni kellett: így vala megírva a végzet könyvében.

A Hegyalján a közlakók (parasztk) legnagyobbbrésze oláh volt; az úr, a főbbek, majd kivétel nélkül magyar. Száma emez utóbbiaknak is jelentékeny vala, de az oláhok sokkal többen voltak. Aztán, mindjárt nyugoti oldalánál a Hegyaljának, kezdődött azon Zalathna, Abrudbánya és Zarándvármegye felé vonuló hegység, mely csaknem kizárólag oláhság hazája. Keleti oldala mellett pedig rögtön ott volt a nevezetes oláh-középpont: Balázsfalva.

Ily viszonyok közt lehet képzelni, hogy fennyen hordozta orrát, elbizakodott volt a hegyalji, különben is nyakas oláh-

ság; ellenben lehangolt és a veszélynek torkában azon vidék magyarsága.

A lefegyverzési parancs és a rendelet a gyanúsokat elfogni, mint más helyre, a Hegyaljára is eljutott. — Már 19-én mindenfelé gyűlögöttek az oláhok. Ekkor mentek legelőbb Fehérvár alá. Úgy látszik, a vidék legnevezetesebb városával akarták a dolgot kezdeni. Példaadás végett? Vagy tán azért, hogy a vár ágyúí fedezete alatt biztos siker kísérhesse a kezdők első vállalatát?....

Hogy Fehérvárt mi történt, már látók.

Fehérvár példája csakugyan döntőleg hatott a vidéken. M. Igenben, Sárdon, B. Bocárdon, Krakóban és Benedekben letették a magyarok a fegyvert a fehérvári fegyverletétel után.¹⁾ Ebben rejlett pusztulások. Ha mindnyájan egyesültek volna és megtartják fegyvereiket, könnyen átvághatták volna magokat Enyedre.

Megjegyzendő egyébaránt, hogy fegyvereiket külön-külön tették le. Úgy látszik, már nehéz volt a közlekedés akkor is a száguldó oláh csapatok miatt. Az egyesülést pedig csakugyan nem gondolták oly életszükségnek: hogy a dolgok oly szélsőségekre mennek, oly közel Fehérvárhoz, még nem is álmodták.

Hiszen némely helységnek saját külön egyezkedése volt az oláhokkal. így lépett M. I g e n magyarsága az oláhokkal, mikint magát az írott egyezmény kifejezi, a helybeli és a vidéki oláhság kívánatára, azon kötelezettségre, hogy az oda való, magyarok épen úgy valamint az oláhok, leteszik a fegyvereiket, hogy egymásnak költsönösen ne árthassanak. A letett fegyverek pedig meghatározott helyen, közös őrizet alatt valának tartandók. ²⁾ — Benedek mezővárosból a zavarok kezdetével a magyarok közül többen futni akartak. A helység oláh lakói azonban megmarasztották őket. Biztosítot-

¹⁾ Lásd: „Honvéd“ 1849. jan. 15-ik (16. sz.)

²⁾ A m. igeniek oct. 21-iki egyezményüknek szövegét közli a „Fek.-könyv.“

ták nemcsak arról, hogy nem fogják bántani magok, de arról is, hogy idegen megtámadás ellen oltalmazni fogják.¹⁾ Az elsőt lehet, hogy meg is tették volna, ha idegen, háborúságot élesztő elemek, nem jutottak volna közikbe. Az Ígéret második része túl sok lett volna tőlök. A dolog folyama szerint sem az egyiket, sem a másikat nem tartották meg.

Az oláhok kevés ideig voltak megnyugtathatók a lefegyverzéssel. Már oct. 23-ikán egy csomó merényt követtek el a magyarok ellen. Pl. Baranyai K.-t Borbándon megölték. A férfiakat a Hegyalján kezdték befogni és Krakkóba gyűjteni. Nem volt már fegyverök, képtelenek valának ellentállani.

Krakkó mellett két napig egy réten szabad ég alatt tartották az oda gyűjtött fogoly magyarokat; azután egy pincébe zárták. Ebben töltötték el éltök utolsó néhány napját.

E közben az Enyeden levők, megtudván a hegyaljaiak és különösen a Krakkóba gyűjtött magyar foglyok nyomorait sorsát, — félvén attól, hogy olyan véget érnek, mint azon időben annyi magyar földbirtokos már ért: készüléket tesznek egy csapással megmenteni azon rokonokat. Természetes lett volna ez ügy is, ha maga Enyed is szorongatott helyzetben lett volna, hiszen: a nyomorulttal megosztani az utolsó falatot, keresztényi erény. Enyed azonban ekkor a muzsinai és csombord-szt. királyi csatározások után, közvetlen, nem is volt fenyegetve. Aztán tetemes katonai-erő volt oda egybegyűjtve; t. i. tetemes oláh-felkelés ellen; jó katonai rendet, ügyes élmezést hoztak be a vezetők és képesek voltak az energiát és a hitet csüggedetlen épességben tartani fenn. — Enyedről tehát, egy kis katonai expedíciót rendeztek a Krakkóban levő foglyok megszabadítására.

Az oláhok kémkedés útján azon vállalatnak készültét megtudták. Annak kijelölt napjára, előkészület képpen, a még

¹⁾ A „Fek.-könyv“, öz. S. B. sz. V. A. kérelmében.

addig netalán szabadon hagyott magyar nőket és gyermekeket is elfogják.

Az, a mint látszik, igen nyilvánosan terveit megszabási kísérletből pedig semmi sem lett. Roppant köd volt a vállalatra kitűzött napon, mely gátolt bármely tervszerű, rendszeres műveletet. Annyira, hogy a csapatok Enyedről kimentek; megközelítették Krakkót; az oláh fegyveresek és köztök élénk tüzelés fejlődött ki; tulajdonképen azonban, mind vaktában löttek: az eredmény lett, hogy kárt a lövések nem tettek. — Miután a tüzelés sikeretlenségéről az enyedi vezetők meggyőződtek, — valamint a felől, hogy oly homályos időben rohamot nem lehet megkísérteni, visszavonultak.

Alig menekedtek meg az oláhok a támadás veszélyeitől, — a rettegés okozta izgatottságnak kicsapongásába süllyedve, vagy valami magosabb intésre, — önfejlőttől vagy kinek parancsából? — nem tudom; de tudom azt, hogy lemészárlani kezdék a fogoly férfiakat. Az idő már este felé volt, — oct. végén, ködös' nappal, hamar esteledik; fogoly sok volt; a gyilkolást nem végezheték el nap-világnál: gyertya-fénynél végezték be.

Az ezen alkalommal lemészároltak számát a „Fekete könyv“ mintegy 200-ra teszi. Ezek közül pedig 117-et névszerint, vagy legalább is az állapot meghatározásával jelöl meg. Az ott felhozott nevek közül következőket említem meg: Pusztai, Kővári, Nagy, Jakots, Vásárhelyi, Sülösd, Király, Horváth, Szilvás, Dévai, Fülöp, Botos, Hidas, Arany, Kőmives, Kádár, Tibéri, Ajtai, Tímár, Beregszászi, Monyok, Ács, Sütő, Jesensky, Selmecsi, Tamás sat.

Ez történt szombaton oct. 28-kán.

A krakkói nagy mészárlás mintegy jel volt arra, hogy a nagyba gyilkolás más helyt is kezdetét vegye a Hegyalján.

Említettem volt fennebb, hogy Benedek mezőváros magyar lakóit az oláhok megmarasztották; és ígérték, hogy

nemcsak nem bántják, de védni is fogják. Mindemellett egy éjszaka a magyarokat elfogták. (Ha nem csalódom oct. 28-ról 29-re.) És, nem sokat teketóriáztak, nem sokat vesztegették az időt: az éjszakára következő reggel kivitték őket a helységről, és annak tövében leölték.

A „Fekete könyv“ szerint itt pusztultak a következők: két Fried, két Hunyadi, Miklósi, Sipos, két Borza, öt Seres, két Nagy, két Nyakas, bárom Ince, Babos, fia és veje, Zavar, Pál, Raksányi, két Krizbai, Kis, két Németi, Koncói és két fia, két Székely, Magyar, László, három Lengyel, Béla és fia, Orbán, Szemerjai, Magyar, Madaras, két Halmágyi, Szarvad!, Murza, 10 zsidó és néhány más ¹⁾.

Oct. 29-ikén ölték le a m. igeneket is. Hiában kötötték az egyezményt az oláhokkal, az meg nem mentette. Fegyverök nem volt, magokat nem védelmezték: annyilag annyival könnyebb munka volt az öldöklést végrehajtani; és erkölcsileg?

Az Igenben pusztultaknak nem szolgálhatok névlistájával.

Boros-Bocsárdon is nagy öldöklés volt. Ott ölték meg kikeresett kegyetlenséggel Péterfy Lászlót, ki hosszas időn keresztül a nagy-enyedi főtanodában a történelem tanára volt. — Ugyanakkor vele pusztultak: három Kardos, két Ács, egyiknek felesége is és egy pár gyermeke, két Kövér, Szakács, Józsa, két Vida cs egyiknek felesége is, — György Eszter két gyermekével, Kis feleségestől és ezeken kívül mintegy negyven személy. ²⁾

Voltak olyanok, kik kikerülhetvén az első oláh fogdosásokat, menekülni akartak. Ilyen volt pl. Benedek József. — B. szüretre ment vala jószágába Sárdra. Ott látván a dolgok veszedelmes fordulatát, nem érezte magát biztonság-

¹⁾ A „Fekete-könyv“ öz. S. B. kérelemlevelében.

²⁾ „Fekete-könyv“ öz. P. L. sz. B. E. kéreletlevelében.

bán: Fehérvárra menekült feleségével együtt. Mindjárt oda érkeztek után való nap ott riadás volt; hangzott: jönnek az oláhok. A mily szökve jöttek, épen oly illanva vonultak vissza. Együtt voltak Benedek f. kiró és Szöllösi szolgabíró. Még csak haza sem érhettek: elfogák őket; az oláh táborba vitték, és S á r d mellett megölték. — A Benedekkel, az elős-inert becsületességű, jámbor emberrel együtt pusztultak, következők: Szöllösi, sz. bíró, Bot, Fülöp, Gombuc, Hegyi, Homoki, két Ince, Imbrefi és neje, négy Kádár, Kalocsai, két Kovács, két Sándor, négy Sárdi, három Pálfi, köztök kettő nő, Torockai, Jakabfi, Abocs, Baranyai sat. sat.)

Oly általános volt azon a vidéken a magyarságnak, az uraságoknak legyilkolása, hogy valóban természetesnek látsz-liatik, ha némelyek hitték, hogy ama politikai mütét a magyarok kiirtására van irányozva. És nagyon jellemzőnek tartom, hogy a kegyetlenségi feszengésnek egy fennhéj-jazó percében, meghagyták életét az oláhok a m. igeni ref. papnak, hogy legyen valaki „hírmondó.“

Kár volt azzal gondolni. Herostratusi nevök híre az ott pusztítóknak fenn fog maradni, míg magyar lesz azon földön. Tényeikben maradandó emléket állítottak magoknak. Hiszen, nemcsak kivégezték az embereket, de keresetten kegyetlen és undorítólag játszi, elménckedő halál-nemeket alkalmaztak. Azokat én szándékosan mellőzém; fájdalom, még sem fognak feledékenységbbe merülni. Aztán, a lehető legvandalabb módon dúltak, pusztítottak, perzseltek. — Azt pedig mindemellett sem valónak képesek eszközölni, hogy azon vidék magyarsá-gát egyáltalában kiirtsák, ha netalán az egyik vagy másik vezető fejében szükségesnek látszott is az. Sőt, akarom hinni, a Hegyaljára is alkalmazni lehet a nagy költőnek annyiszor emlegetett szép szavait: meg van most is, „megfogyva bár, de. törve nem.“

1) „Fekete-könyv“ öz. 15, I. kérelemlevclében.

Mint a fennebbiekből látszik, gyermekek és nők is pusztultak el itt is; meg kell azonban adni azon olábságnak, mely a Hegyalját elpusztította és mely a közhiedelem szerint Sendruc¹⁾ oláh főnök parancsnoksága alá tartozott, hogy azok nagyobb része megmenekedett. — Nagyon sokat közülök bekísértek Fehérvárra; úri asszonyságokat gyalog, gyermekeiket karon vive, vagy kézen vezetve. Pl. gyalog kísérték be főbíró Benedek, sz. bíró Szöllösi feleségeiket. — Ott azonban őket szabadon bocsátották és megrendelték, hogy menjenek haza.

Valóban nehezen érhetne volna ennél kellemetlenebb parancs. Tehát oda menjenek éppen, hol hajdon jó társaságban, kedveseik közt kényelemben éltek, mint úrnők? Oda, hol minden égés harnítottfal, minden bútor darab, minden hiány az eltelt jó napokra, vesztésegeik megmérhetlenségére emlékeztette szünetlenül? Oda, hol az egymást sietve váltó táborok, még .ha azok nem népfelkelés, de rendes fegyelemhez szokott katonák, az életet mégis nehézzé, sőt kellemetlenné tették volna, különösen nőknek? Oda, hol régebben mint} úrnők parancsoltak, és most régi szolgálóknak szolgálivá váltak; habár a szolgálóból egyszerre parancsolóvá váló, gyakran lesz insolenssé is?!...

És, minő iróniája a sorsnak, többekkel megtörtént, hogy miután a legszomorúbb, kétségbeejtőbb néhány hetet töltötték családi hajlékok romjai közt, engedőimet nyertek a humanus Warden er tábornoktól Enyedre menni; igen, Enyedre, biztonságba. Azt gondolták legalább szegények, hogy ott biztonságban lesznek: ott érte őket 1849. jan. 8-dika!...

Térjünk vissza october végére.

A „Fék. k.“ véleménye szerint Enyed, Fehérvár, Balázsfalva vidékén pár hét alatt többet megöltek 2,500 magyar

1) A „Fék. k.“ állítása szerint Sendruc jónak látta későbbre magát Schándruck-nak írni. — Az oláh nevek leírásával, miként mondtam, nehéz tisztába jönni.

embernél. A megölettek legnagyobb része nemes földbirtokos, a közönséges meghatározás szerint „úr“ vala, mívelt, posztógúnyás ember.

Azon idő csaknem minden helységének külön szomorú de regényes sorsa van; majd minden megmenekültöt egy isteni kéz, egy csoda mentett meg; majd minden családnak sorsa egy különös szomorú történet.

Legyen szabad ezt illető egypár adattal szolgálnom.

Diód nagy falu, mindjárt Tövisen felül. Ösmeretes kitűnő gyümölcsseiről, jó boráról, vendégjárta udvarairól. Ott a köznép (paraszság) csaknem kivétel nélkül oláh, de a nemesek magyarok, és több csinos udvar ékítette a különben is kellemes fekvést. Azon diódi urak, kik oct. közepén otthon voltak, borzadva vették réndre híret a k. enyedi, zalathnai sat. gyilkolásoknak. Kimozdulni nehéz, bizonytalan vala; — ugylátszik, hogy a félelem mégis dermészttette; aztán, a biztosság visszaállását is remélték: helyt maradtak, semmit sem tettek. Tettek azonban velük. Először elfogatta őket mind, mintegy 24 személyt, egy diódi oláh, ki magáról azt állítá, hogy ő kapitány. (Ez hihetőleg azon napokra (20—21.) esik, midőn az általános lefegyverzést azon vidéken alkalmazásba vették.) A fogság kínos volt, de csak pár napot tartott: szabadon bocsáták. Oct. 28-kán azonban a közel fekvő Csáklya lakói megjelentek és a diódi magyarokat újra elfogták. Mindnyájokát, mint foglyokat, kísérték be a fehérvári oláh táborba. Megtelepíték a vár sáncaiba; — igen: a vár sáncaiba! Ott töltének szabad ég alatt, kopasz földön, kenyér és víz mellett két napot. Sőt kenyeret is oly keveset kaptak, hogy van reá adat, hogy a rendes katonaság közlegényei megosztották profontjokat a megszánt nyomorgó foglyokkal. — örjeik oláhok maradtak. Ezek előtt megjelenik, mint bizonyosra állítják, egy szász eredetű egykori patikás segéd, ki azonban a 48-ki vérengzések alatt nagyon híres nevet vívott ki, és a P r o d a n nevében rendelkezik, oly nagy han-

gon, hogy a foglyok jól hallották: „mindenki jól kifenje lándzsáját, mert más nap a magyarok érdemlett büntetésben részesítendőek.“ Úgy-e nagyon emberi bánás volt?!

Módját találták azonban, magán egybekötöttes útján cs. k. tábornok és várparancsnok Horák pártfogását kért ki. A várparancsnok azzal biztatta, hogy mindössze is csak néhány férfit fognak közülök rendes katonaság fedezete alatt Szebenbe küldeni, az oláhoktól tehát közvetlenül nincs mit félniök. Azt akarta, mint látszik, velök tenni, mit b. Puchner rendelt. A dolog azonban nem így történt; a várparancsnok tábornokot kijátszodták, vagy félreértették, vagy neki egyenesen nem engedelmeskedtek, — vagy mi? — Megjelenik, ugyanis, újra az említett egykori patikás segéd a foglyok előtt és közülök kettőt Kis Gergelyt és Gál Lászlót elindítja. Nem mint rendelve volt Szebenbe, hanem.... Balászfalvára; és nem is rendes katonai kíséret mellett, hanem oláh lándzsások fedezete alatt. Említém már, hogy a Balászfalvára kísérés lándzsás oláh fedezet alatt mily sokszor volt egyjelentőségű az agyonveretéssel. így történt most is. Akaratja ellen Horák tábornoknak — vagy mi? — a két magyar foglyot, csak nagyon keveset kísérgetve, Váradja mellett a kísérők agyonverték¹⁾

A diódiak közül egy pár, a vár sáncból, végrehajtási ítélet nélkül rögtönző lándzsások hatalmába esett tehát; — Jablonczay a vár falai közül lőn kiadva, és.... lemészároltatott.

Jablonczay József szolgabíró, a hogy sok másokat, bekísérték Fehérvárra, mint foglyot. Ezt öreg anyja megtudván, a városból, hol volt, felment a várba fia ügyén segíteni. Megtalálta fiát a cs. le. katonai őrtanyán. Az anya fijáért kért, esdeklelt: majd semmi sikerrel. Másnap reggel, egy pár szép lovat fogatván be szekérébe (kocsijába) az

¹⁾ „Fekete-könyv“ az őz. K. kérelemlevelében.

elfogott Jablonczay atyja, Sámuel, hasonlólag a várba tart; más úton akarta megkísérteni fia megszabadítását. Még csak a vár kapuig, a szőlők felőli kapuig (Neu-Thor) haladott, midőn fiával találkozott. Fia vasban volt; csak fél lábán csizma, mivel a békó annyira szorította másik lábát, hogy azt kikerülni, inkább csizmáját húzta le; rendes katonaság fedezete alatt jött a várból kifelé. A várkapuban oláhoknak adatott által, kik közt volt egy B. nevű tribün. Azért adták szolgabíró Jablonczait ki, mint állítják, hogy vigyék Balázs-falvára, hogy az ott rögtönzött ítélőszék számadoltassa bizonyos pénzekre nézve, mint hivatalnokot. Ugyanis ezt illető kérelmek mentek vala be ahoz. Soha J. Balászfalvára nem ért. Mindjárt a vár tövében leszállították szekeréről az öreg J.-t.; feltelepedtek az oláhok arra. Az öreg Jablonczait is fogolynak tekintvén, mindkettőt a szekér saraglyájához kötötték. Egy körutat tettek velők J. járása falvaiban; minden faluban egy sor, lehetőleg illetlen, lehetőleg fájdalmas kegyetlenséget követtek el mindkettőn. A dolognak pedig nem leve olyan hamar vége: Czelnán vagy Krakóban megháltak; másnap az embertelenséget folytatták. Végre a gáldi-fogadó mellett kiszámított embertelen és illemtelen kegyetlenségek közt mindkettőt kivégezek.¹⁾

Mint már mondtam, minden falu lakosságának sorsa egy regényes, egy szomorú történet azon siralmas korszakban. Hozhatnék fel adatot még, a fennebbiekhöz hasonló, többeket, de szükség felettinek tartom. Az említettek, azt hiszem, elegendők, hogy a pusztítás nagyságát, — a fosztás, dúlás átalánosságát, — a vérengzés iszonyait jellegezzék. Még csak egy jelentékenyebb meszárlást említek meg. Ez M. Újvárt vala az Á k s z é n t y á praefecturájában.

M. Újvárra nagobbára a vidékből mintegy 90 magyar nemest gyűjtöttek össze. Volt egyóbaránt azok között olyan

¹⁾ IQ. B. K. J. szívességéből egy magán levél nyomán.

is, ki egyszerűen sőt vásárolni ment volt M.Újvárra. Mint foglyokat, ezeket is Balázsfalvára kellett volna küldeni. El is indították őket, de nem messze mentek velők. Alig hogy kiértek a faluból, megállítják a foglyokat, egy oláh pap imádkoztatja; aztán sorra föbe ütik mindeniket és testét a Marosba dobják. — Bár minő rövid processus is ez, igen hosszú volt arra, hogy napvilágnál lehetett volna elvégezni; az utolsókat itt is, valamint Krakkóban, gyertyafénynél végezték ki.

Ezen fejezet végezetéül még csak néhány szót szólok a kipusztított udvarokról (nemesi lakokról).

Enyed, Balázsfalva vidékén nagyon sok nemesi lakot nemcsak kiprédáltak, hanem fel is perzseltek. Azoknál és azok körüli rendszeren semmi sem maradt; még csak a kerítés sem; csupán a kormos falak jelölék az egykori épület vázzát. Sok volt azonban olyan is, mely megmaradt elégetetlenül: némelyiket megmentette az, hogy egyik vagy másik oláh vezér benne ütötte fel tanyáját, vagy épen egyenesen maga számára akarta megtartani; mást megmentett, ritkaságképen, valakinek egyenes gondozása; egyet-egyét a puszta félelem a visszatérő igazságszolgáltatástól; némelyeket a feledékenység, vagy az, hogy saját lakaitak veszélyeztette volna a folgyujtás. De csaknem mindeniket kirabolták.

Ha kérdezné valaki: mit pusztítottak tulajdonképen el? felelném: mindent elraboltak, vagy semmivé tettek. Miután azonban azt nagyon nehéz elmondani, hogy mi lehetett egy udvar-házban, melynek kényelme, gazdagsága, ritkaságai, tán több ember-kor szorgalma eredménye, családi vagyon, avitcalis ritkaság vala; könnyebben tudok tán a pusztításról helyes képet adni, ha azt adom elő, mi hiányzott, midőn visszatért az egykori földesúr, vagy örököse.

A legelsők voltak, a mit még félig-meddig lopva sajátítottak el, a marhák. Azután következtek a könnyen elvihető felkelhető, mint gabona, bútor, ágy-nemű sat. A pince fel-

türése, vagy magában képezett nagy-napot és napokat, vagy bizonyos kívülről jövő impulsus útján történt. Ezután járt be boldog és boldogtalan az udvarba heteken, holdnapokon keresztül, és mindenik kereste: mi az, minek ő onnan még hasznát vehetné? ha kapott olyat, elvitte. A végén, midőn visszatért a gazda, hiányzott még a sövény kerítés is, néhol fel voltak szaggatva a padozat (padimentum) deszkái; le voltak szedve az ablak-rámák, ajtók. Ha vagy egy ablak meg is volt: nem volt rajta üveg; ha vagy egy ajtó megtalálható vala: be volt vágva, ki volt vetve sarkaiból; a veréb berepült az ablakon és két-három szobán végig csiripolva azon ajtón ment ki, mely neki inkább tetszett. A vasneműeket különös gonddal hordták el az oláhok. A falban levő vas kötéseket, a grádics köveket összetartó vas-kapcsokat is kiásták; úgy kell lenni, hogy lándzsáikhoz volt azokra szükségök.

A pincében hiányzottak a hordók, vagy ott voltak beütött dongával, kongó fenékkal. Sok helyt folyt el annyi bor, hogy hosszas időn keresztül sár volt a pincében.

Ha még valami netalán megmaradt, össze volt rongálva, szaggatva, vagy undort gerjesztőleg piszkos volt. Az egyik darabon a reá csapott puska-csőnek látszának kerek nyomai; a másikon vér foltok valának kivehetők. Sok helyt még a kutak sem valának használhatók, mert testeket vetének bele. Így pl. Kis-Enycden, Girbón a Szentpáli udvarban sat. — Az egész házban és háztájban piszok, szemét bőven, használható eszköz, házi állat semmi.

Különös gonddal és előszerettel kutatták fel és semmisítették meg a leveles ládák tartalmát. Hihetőleg azt gondolták, hogy abban rejlik ereje az uraknak. Lehet, hogy főcél benne vala mindössze is, megsemmisíteni azon sokféle pénz kölcsönzésekről, munkára előlegezett összegekről szóló okmányokat, melyek a parasztokat terhelők egykori földesuraikkal szemben. Az sem lehetlen, hogy egyik vagy másik vezetőnek

különösen óhajtanáénak tetszett, ama bármely socialistának becsületére való cél: tökéletesen szakítani a múlttal; elmet-szeni mindazon fonal szálakat, melyek a régihez köthetnek, melyek az élet, a fejlődés folytonosságát parancsolólag követelik. Bármelyike ezeknek volt az indok, vagy habár ezekből összezavart felfogás, annyi bizonyos, hogy tüzetesen igyekeztek megsemmisíteni a régi leveleket. Elégették, összezaggatták, a függő pecséteket letépték, — a szép, a több százados, a történelmi okmányul szolgáló pergamenteket sárba tapodták. Csoinbordon láttam egy régi okmányt, melynek hiányzott pecsétje, közepén pedig tisztán látszott egy sáros boeskor nyoma; a pusztítás után visszatérő tulajdonos az udvar piszkából kereste azt és több másokat össze. — És bizonyos az, hogy nagy kárt tettek ama vandál pusztításokkal a régi történetnek. Csak az enyedi főtanoda és a Kemény nemzetség elpusztított levéltárait említem. Az elsőbre későbbre visszaterve, itt pár szót szólok az utóbbiról.

A Kemény nemzetség fejedelmi ágának családi levéltára Csombordon volt. Csombordon az ifj. b. Kemény István udvarát, hol a levelek állottak, úgy kirabolták, hogy mint tőle magától hallottam, midőn visszajött, semmi sem volt házánál (sok minden elhordanivaló volt pedig ott), — semmi sem volt tehát a ház körüli, mint egy rősz szán-talp és egy csodálatosan megmaradt agár, mely ugráncsoló örömmel fogadta, régi gazdáját. A csombordi udvarban pusztult ama levéltár is. Illetőleg: az udvar sarából, a szobákban elszórva heverő félig szaggatott, pecsételtől megfosztott irományokból sikerült vagy két ládányit egybegyűjteni. 48 előtt 14 tele láda volt. — Magam láttam, minő szomorú képpel állott ez előtt pár évvel kitűnő történészünk Szabó Károly, a régi levéltár összehányt maradványa előtt. Figyelmes tekintetet vet reá és kihúzza a tömkelegből Hunyady Jánosnak egy levelét; egy kissé keresgél és Hunyadynak egy másik levelére akad. Mi minden veszetett el az egészben?! Sok minden, nagyon

érdekesnek kellett ott lenni, de hogy mi volt, senki sem tudja; még eddig laistroma sincs tudva az elpusztultaknak.

Jól tudom, hogy ama levéltár ezelőtt 40—50 évvel aggodó figyelemmel vala őrizve. A későbbi kor kevés figyelemre méltatta; senki nem tanulmányozta, senki nem ösmerte. Eljött 48, és akkor a csombordi addigi úrbéres, pipát gyűjthetett a kutyabőrös nemes levelekkel vagy donatiokkal. Most szíve fáj az elpusztult okmányok után a történésznek.

Ily változó a világ rende.

De nagyon sok időt töltöttünk a vidéken, térjünk magára Enyedre.

III.

Nagy-Enyed 1848 végén.

Arra, hogy beleképzelhessük magunkat abba, mi Nagy-Enyeden, az örökre emlékezetes 1848-ban és 1849-ben történt, szükség viszonyaira gondolnunk.

N.-Enyed egy szabadalmazott kis város vala. II. Ilákóczi György emelte a nemes városok sorába. Lakója 48-ban nem volt több csak mintegy 5,000. A város nem volt valami gazdag, nem volt valami nevezetes ipari vagy kereskedelmi középont. Sőt, szegénynek kell azt mondanom, ha a pénz teszi a vagyont; de elég vagyonosnak, ha tehetősnek azt nevezem, a kinek meg van a mire fő szüksége van. Egész Erdélyben olyan formán volt: koplaló ember majd senki, de pénz majd semmi. Enyed lakói, a városszélén éldegélő néhány oláhot kivéve, majd mind magyar-ajkúak valának; a legnagyobb rész református; ez a kis város észjárásának, szokásainak némi puritanus színezetet is kölcsönzött.

Mind nem ez volt azonban, mi Enyedet nevezetessé és elenték eny ponttá tette, az volt pedig kicsinysége dacára; Enyeden nem a város vala a fő, a középont, hanem a főiskola (kollégium) és a vármegye.

Mint tudatik: az enyedi főtanoda a leggazdagabb nevelő és tanító protestáns intézet a kettős magyarházában; és, Enyed főhelye, igazgatási középontja nemes Alsó-Fehér megyének.

Különös szint kölcsönöz egy nagy tanító intézet egy kis városnak. Enyed pedig kis város, kollégyoma meg nagy intézet vala. Nem volt ez ugyan éppen universitás, de sokkal több volt mint közönséges gymnasium. Tagjai 9 éven át hallgatták az előkészítő cs 6 évig a felsőbb tudományokat. A felsőbb osztályok (diákok) három tanfolyamot végeztek: bölcsészetit, jogit és papit. A felsőbb osztályokban utoljára 7 tanár tanított; és, a tanárok száma növekedőben volt. Az összes tanulók száma néha ezeren is felül emelkedett.

Maga a kollégyoin Enyeden bizonyos földesúri előjogokhoz, egészen a legújabb időkig igényt tartott. Tanárai igen jól voltak fizetve; gyakran igen tekintélyes, nagyon tudós emberek valának: könnyen meg lehet érteni, miért voltak az enyedi társadalmi világnak mindig a crème-jében. A tanárokon kívül a város értelmiségének egy nevezetes része volt még, szorosabb vagy tágabb, anyagi vagy csak szellemi láncokkal a kollégyomhoz fűzve. A legnagyobb részre kiterjedt azon hatás, melyet gyakorolt a polgárságra, a tanulók osztálya az által, hogy pénzt hoztak ott forgalomba. Egyes tanulókat tekintve az kevés volt; valóban, számítván, hihetlen és nevetséges kevésre fogna az kiütni; de összesen mégis jelentékeny összeget képezett.

Egyszóval: Enyeden a kollégyom volt a leggazdagabb. (3 volt a legnagyobb enyedi birtokos; neki voltak legjobb szüllei, az ő házai voltak a legnagyobbak; egész utca van, mely a piacról menve a város végéig jobbról és balról egészen a kollégyomé, a legszélső egypár csekély házat kivéve; jövedelme legnagyobb része, közvetlen vagy közvetve Enyeden kelt el; miatta idegen pénz is vándorolt a városba: természetesen, már csak az anyagi viszonyok miatt is, közép-pontnak kellett lenni Enyeden a kollégyomnak. — És, hát még ha a szellemi viszonyokat tekintjük?!

Sokan nagyon kevésbe veszik a szellemi befolyásokat. Nincs igazok. Figyelmezen csak bárki: akár micsoda emberi

társaságban a tökély, a szellemi felsőség az, mely rövidebb vagy hosszabb lüktetések után az uralmat magához ragadja; mindenféle a lelki-pattanosság, az erély, az a mi igazgat. Ha ezeket helyeseknek ösmerik el olvasóim, akkor gondoljanak arra, hogy Enyeden a tanári kar rendesen a tudományos tekintetben első notabilitásaiból alakult Erdélynek; hogy, nagyon gyakran, igen tiszta és tisztelt jellemekek valónak; oly önálló fejek, melyek néha kitüntetik a protestáns tudósokat. Gondoljanak arra, hogy Enyed a reformátusok püspökének is székhelye volt, és így némileg középpontja főiskolájánál és főpapjánál fogva az erdélyi helvét hitvallásunknak. Gondoljanak arra, hogy éppen mivel Erdély első tanintézete vala, melyben oly páratlan tanár vezetése alatt minő az itj. Zeyk Miklós vala, az ifjak valóban megszokták tanulni, gondolni, saját eszöket használni,— és, hogy még csak egy tanárt emeljek ki a kitünők közüi, oly nagy tudománya, oly lángeszű férfi, minő Szász Károly volt, vala képes a tudományadataiba életet lehelleni, — Enyedre tódultak a tanítványok a kis ország minden részeiből. íme a szellemi fontosság, mely Enyedet díszítette. És mivel köztudomású vala, hogy: Enyeden keveset mulatni, de sokat kell tanulni, — éppen azok keresték fel kiváló előszeretettel lecke termeit, kikben meg volt a hajlam az önálló munkára. Természetes, hogy oly ifjak az enyedi társaságban, mely maga sem vala nagyon gazdag, és éppen nem vala ösgögös, mely teljes tisztelettel hajolt meg a kollégium és tudomány előtt, sőt, a melyben bizonyos puritanus egyenlősítő hajlam volt észrevehető, szívesen látott vendégek valónak.

Erdély főtanodái között Enyeden volt a legnagyobb öszhangzás a város és az oskola közt. És, mint mondom: az enyedi kollégium a városnak is középpontja vala.

De nemcsak a kollégium tette nevezetessé Enyedet, hanem a politikai élet is. Enyed, mint fel is hozám, Alsó-Fehérnek politikai középpontja. Alsó-Fehér pedig az első

megyének volt előismerve. Utóbbi időben nem annyira azon csekély előjogokért, melyek főispánját illeték, mint inkább azért, hogy vezetői az erdélyi oppositio legnevezetesebb tagjai valónak; követeit a politikai vezérek közül választó: megye gyűlésein a legtöbb szép beszéd vala hallható; és igen sokszor, hogy ne mondjam rendesen, azok voltak irányadók az erdélyi magyar és székely törvényhatóságok magatartását illetőleg. Átalán, olyan forma szerepet vitt Erdélyben Alsó-Fehér, minőt Magyarország a 48 előtti időben Zala.

Voltak egyes vészmadarak, kik az alsó-fehéri oppositiot, ott túlnyomó pártot, — voltak a kik a kollégium szellemét forradalminak akarták megbélyegezni. Ezek közt lehetnek olyanok, kik tévedtek magok; sőt bizonyosan sokan voltak olyanok. De merem állítani, hogy a kik magok nem csatlódtak, azoknál legnagyobb részint sokkal rosszabb kútfőből eredett ama vád a tudatlanságnál. Merem állítani, hogy forradalminak csak az nevezheti az alsó-fehéri oppositio tényeit, ki forradalminak meri nevezni, a magyar alkotmányhoz és szent koronájához tántoríthatlan ragaszkodást, a *pragmatica sanction* és más főtörvényeinken kezdve a legcsekélyebbig le. És forradalminak csak az keresztelheti helyesen a kollégium szellemét, ki forradalomnak azt tekinti, ha az emberek mernek gondolni, eszmélni, önerőn munkálni; az, a ki forradalomnak tekinti, midőn a betűk között az értelmet keresik; csak az, ki forradalomnak nevezi, ha a dolgok száraz, önmagában érthetlen formáin, külsőségein felül azoknak szellemét kutatják.

Mind az alsó-fehéri oppositio, mind a kollégium egészen törvényekhez ragaszkodó, békés szellemű volt. Valóban, ott épen semmi rokonszenvre sem számíthatott a rendetlenség-szító, a tekintély bemázoló, a felforgató. Megye és tantézet nem rontani, de gyarapítani, — nem semmíteni, de teremteni törekedett: ezen szellem pedig lehető ellentétben van a valódi felforgató, a forradalmi szellemmel.

Kétséget nem szenved azonban, hogy az előhaladás, a javítás, a reform szelleme dús gyökereket vertek volt Enyeden és vidékén. Ha eszökágában sem volt a forradalom, de nem hunytak szemet azon veszélyek előtt, melyek a Metternich kormánya alatt szabadságunkat időről-időre fenyegették. A megye igenis küzdött azon kormányi rendszabályok ellen, melyek simán megkerülni, megsemmisíteni törekedtek Erdély alkotmányát. Az oppositio zászlóján már 41 óta olyan jelszók valának olvashatók, melyeket akkor sokan nagyon távolban levőknek hirdettek, és melyek vajmi hirtelen és részben készületlen leptek meg. Az alsó-fehéri oppositio nem hibás abban; annak már régóta volt zászlójára írva az unió, az úrbéri viszonyokból örökváltság utjáni teljes kibontakozás, köztehverviselés, az ösiség helyes átalakítása, javított közlekedési eszközök sat. És mindezen legüdvösebb irányú javításokat senkinek sem jutott eszébe különben, mint a rendes törvényes úton létesíteni.

Lehet képzelni, hogy egy kis város, mely annyira a reform hatalmában vala; mely politizált mint politikai közép-pont, elmélkedő és ábrándos volt, mint egy tudományos intézet befolyása miatt természetes, szabadelvű, majdnem puritán vala hiténél fogva; hol oly nagy tömeg vala, a különben kétségen kívül értelmes gondolkozó ifjúság, de mely, éppen mivel ifjú, annyira hajlandó egy szebb, egy jobb, egy nemesebb kor bekövetkeztét hinni, már csak azért, mert az szebb, az jobb, az nemesebb; — lehet képzelni, hogy Enyed mily lelkesedéssel fogadta liirét az 18^{47/48}-ki pozsonyi országgyűlés törvényes vívmányainak. A nagy tömeg egész nekiadással hitt; teljes leikéből meg volt győződve, hogy már minden el van érve. Az avatottabbak csekélyebb száma sok nehézséget látott, de nagyon sok mindent tartott kivihetőnek, fentarthatónak, vagy megszerezhetőnek.

A magyar emberek közt általán sok van olyan, kit a közügyek menete érdekel, — ki azt figyelemmel kíséri;

egy nevezetes politikai előnye a magyarnak a német felett. Nem hiszem azonban, hogy egykönnyen lehetett volna Magyarországnak bármely pontján találni kisebb tömeget, mely nagyobb érdekeltséggel kísérte volna a dolgok menetét, több figyelemmel kutatta azok összefüggését és nagyobb megelégedést érzett volna amaz új vívmányok felett, melyeknek lényeges része volt, hogy az addig elnyomott osztályok is kiemeltettek a megaláztatás helyzetéből, mint azok, kik az 1848-ik év elejét Enyeden töltötték.

Magok a hatóságoknak mindig engedelmeskedtek; magok semmi nevezetes dolgot úgy mint város, mint néptömeg, lendíteni meg sem kísértették: igen sok józan eszök volt arra, hogy ne lássák, miszerint a dolog dereka más helyt dől el; nekik feladatuk a már bevégzett jogviszonyokban vezetőiket híven követni, értelmesen gyámolítani; érdekes volt azonban látni, mily lelkesedve kísérték a közügyek folyamának minden mozzanatát: mikint olvasták a hírlapokat, hogy figyelmeztek valaki szemtanúnak elbeszélésére, — mikint vitatták meg társaságaikban a tények horderejét, a vívmányok becsét és mindemellett is mennyire hallgattak szavára azoknak, kiket régebből mint becsületes, eszes embereket tanultak ösinemi és egyszersmind olyakat, kik különösebb tanulmányok tárgyává tették a politikát. Nappal politizáltak, este, igen gyakran, kiválasztott nevezetességeiket fáklyás-zenével tisztelték meg.

Mindez a legnagyobb rendben történt: nem volt abban helye a rakoncátlankodásnak; minden megállapodott a rokonszenv nyilatkozatoknál: ellenszenvöket nem akarták éreztetni; vagy, a közös hit, a közös remény azon perceiben talán nem is valának ellenszenveik.

Jól emlékszem reá — magam is ott voltam, mint akkor enyedi tanuló, — hogy a gyönyörű tavasznak egyik szép estéjén, a többek közt, fáklyás-zenésmenet vonult végig Enyednek főutcáján, a Magyar-utcán. Sok mindenféle ember

volt a menetben, a mely, Enyedhez képest nagy tömeg vala. Valaki, nem tudom kicsoda, semmiházi, menet közben bedobja egy kapitánynak ablakát, kinek szállása előtt vonult el a tömeg. Annyi ember közt semmirekellő mindig akad. A mint ezt észreveszik a fályakordók, méltatlankodva, a történt iránti ellenszenvök kifejezésével, a betört ablak elibe gyűltek és engedelemkérésképen éljenekkel üdvözölték az idegen ajkú kapitányt, ki a dolgot elérte, az éljeneket megköszönte, és az ablakbetörést rosznéven nem vette.

1848-ban mart. 30-kán Alsó-Fehérmegyének gyűlése volt. Már egész tájékozottan valának ott az új viszonyok taglalva; törvényes úton az első fontos nyilatkozatot tette e megye a legújabb vívmányok és az unió mellett; és Alsó-Fehérnek magatartása vala az, mint annyiszor másszor, mely a többi magyar és a székely törvényhatóságok magatartásának irányt adott. Már abban constatirozva lón, hogy a rohanva haladó események árjában a dolgok folyamát a kézből ki nem szalasztani, annyit kivívni a mennyit szükség, de a törvényesség terén tántoríthatlanul megmaradván, szükséges a főkormányzót felszólítani, hogy törvényadta jogával élvén, önhatalmilag hirdessen, lehető rövid határidőt szabva ki, országgyűlést.

Azért volt Alsó-Fehér oly hamar tájékozva, mert politikai vezére, b. Kemény Dénes, közvetlenül gyűlése előtt érkezett Enyedre Bécsből, Pozsonyból, Pestről; és azért volt végzéseiben oly határozott és törvényes, mivel vezetőinek minden lépteit a tántoríthatlan törvényesség és egyszersmind a habozást nem ösmerő határozottság jellemzé.

Megemlíthetem itt, hogy b. Kemény Dénes már 47-nek végén fenn volt Pesten; későbbre, az országgyűlés megnyilván, Pozsonyba ment és onnan Bécsbe is. Egy „Érdekegység” című munkájának kiadatásában járt előbb, melynek mostanig is alig egypár darabkája látott világot. Felhozom ezért arról, hogy abban mint az államok valódi ereje az „érdekegység” van kitüntetve. Ennélfogva ajánlva van minden olyan

viszonyok megváltoztatása, melyek szakadást képesek az államban, a polgárok tömegében előidézni. Ajánlva van tehát: az úrbéri viszonyoknak örökváltság útján végleges megszüntetése és elenyésztetése; közterehviseles; unió. Ezek mellett a közgazdászati-, ipari-út van olyannak tüntetve fel, melyen a valódi előhaladásnak támpontjait lehet számunkra feltalálni. Egy földhitelbank felállítása rendkívül szükségesnek van rajzolva és terv van létesítésére adva, valamint az országos úton rendre történő örökváltság eszközésére ¹⁾. — Mindezen eszméket Alsó-Fehér karai és rendei 1848 előtt már igen sokszor hallották emlegetni, a zöld asztal mellett. — Munkája kiadatásán kívül célja vala b. Kemény Dénesnek, mint a pozsonyi országgyűlés felsőházi tagjának, szóra hozni ott az unió ügyét, és személyes egybeköttetés nyomán, erősíteni ügye állását. — Az események elrohantak mellette és ő visszajött, hogy utoljára vezesse Alsó-Fehérmege tanácskozássait; utoljára mondja el ott lelke mélyéből jövő meggyőződését, hosszas és érett megfontolás gyümölcsét. A 48-ki év végtelen rohama őt, annyi más nemes lények között megtörte, szétzúzta.

Térjünk a dologra.

A tavasz és a nyár folytán semmi nevezetesebb, különös érdekű tárgy Enyeden nem történt. Ott is nemzetőrséget alakítottak, mint más helyt. Ott is gyakorolták magokat a katonai ösmeretekben, képzettségben, mint más helyt. Ott is, már a nyáron kezdve, nemzetőri őrzérek cirkáltak körül a várost, különösen éjjel, mint azon vidéken más helyt.

A nemzetőrség állott rendes gyalogságból, egynéhány vadászból és egynéhány lovasból. A vadász csapat csaknem mind tanulókból állott, tanulóársaimból; nagyobb részint mivel emberek valának, kik tudták mit és miért csinálnak.

¹⁾ Azon „Érdekegység“ című kéziratnak megjelent egy részecskéje 1861-ben, Demjén László bizományiban Kolozsvárt „Honegység“ cím alatt.

Bem alatt a későbbi hadjáratban résztvettek és nagyobb részint a csata-piacon hősi halált haltak. Viszonyosan sokan estek el közülük Piski mellett, az emlékezetes híd férfias, vitéz oltalmában. Béke nyugodjon és az emlék virasszon poraik felett! — A lovas csapat főleg vidéki nemesekből állott.

Volt a nemzetőrség soraiban egy pár egyén, kik hivatva voltak a későbbi hadjáratokban kitűnő szerepet játszani. Szabadjon itt megemlítnem, mint olyant, Incédi Samut, kinek kezei alatt fejlett az ösmeretes 11-ik zászlóalj oly kitűnővé.

A nemzetőri parancsnok ifj. b. Kemény István volt. Későbbre ugyan ő Alsó-Fehérnek főispánjává neveztetett, miután az addigi főispán b- Bánffy Miklós azon hivatalát letette.¹⁾

Még a tavasz folytán érkezett egy zászlóalj székely határőr is Enyedre, magának a városnak és vidékének biztonságát a mozogni kezdő oláhokkal szemben fenntartani. Már ezen székelyek voltak, kik a fennebb említett mihálcfalvi executiot teljesedésbe vitték (máj. legutolsó és jun. legelső napjaiban). — Ezen székely zászlóaljat későbbre kivitték a rácok ellen, alsó Magyarországra.²⁾

Mindezenközben mind a vármegye, mind a nemes város organisálták magokat úgy, mint az utolsó országgyűlés javításai és újításai azt igényelték.

A vármegyéken szavazati és szólási, meg, választási, általán politikai joggal régebben csak a nemesség bírt. Annak ideje lejárt és azt a törvény is kimondta. Miután azonban nemes és paraszt, mindnyájan, kik lakói voltak a nagy vár-

¹⁾ Ifj. b. Kemény István főispánná jún. 19-kén neveztetett, nádor főher. István mint királyi helytartó által. — (Közli a „Közöny“ jún. 24-diki (15-dik) száma, és pedig azon tévedéssel, hogy abban ifj. b. Kemény István helyett ifj. b. K. János áll.)

²⁾ Elindultak Enyedről júl. 19-kén, mentek Tordán át Kolozsvár felé, N.-Váradnak. (Lásd a „Kossuth Hírl.“-ja 20-ik és 28 ik számaiban a kolozsvári és enyedi tudósítást.)

megyének, annyi ezerén, egy megyei tanácskozásnak, sőt bármely tanácskozásnak is tagjai nem lehettek: egy körülbelül 170 tagból álló megyei bizottmány lón felállítva, melynek feladata volt ideiglenesen igazgatni a megyét, épen úgy, mint addig a nemesség igazgatta, mindaddig, míg a törvény rendezni fogja véglegesen a megyék belkormányát. Igen természetesen ama megyei bizottmányban képviselve volt az addigi jogosítatlan osztály is, és csak úgy voltak benne magyarok, valamint oláhok; csakhogy, nagyon helyesen, senkit azért, mert régebben úrbéres volt, vagy csak azért, mert oláh, be nem tettek ama bizottmányba: azt keresték ki alkalmas a megye igazgatására, ki értelmes és egyszersmind egészen megbízható ember. Nagyon rendén levőnek találom, hogy ezeket szemügyben tartván, a nagyobb rész a régi nemesi osztályból volt. Egyébaránt, meg kívánom itt jegyezni még azt, hogy Alsó-Fehérben oláh nemes tetemes számmal volt, és hogy azok épen csak úgy befolyhattak a megye igazgatásába régebben is, mint bármelyik legnagyobb úr. Mindenütt így volt ez a magyar földön.

Új főispánja alatt legelső gyűlése Alsó-Fekérmegyének N. Enyeden, a megye székhelyén, júl. 20-ikán és 21-ikén volt. Nem jött azonban abban semmi fontosabb tárgy határozatba. Legérdekesebb momentuma a főispán jelentése a megye állapotáról. — Ugyanezen gyűlésből a megye köszönetét mond a kormánynak új főispánjáért. ¹⁾

Az oláhokkal sem a város, sem a megye semmi különös ellenkezésbe nem jött. — Az igaz, hogy mikint fennebb elmondtam, Mihálcfalvánál néhányat lelőttek a székelyek; de hiszen ott a székely határőrük az igazságszolgáltatásnak végrehajtó eszközei valának: ők nem az oláhokra, ők az ellenszegülőkre, sőt őket magokat megtámadókra lőttek. Az is igaz, hogy egynéhány oláhot Enyedre vittek

¹⁾ Ezeket illetőleg lásd pl. a hivatalos „Közlöny“ 67-ik (aug. 15-ki) számát.

fogva, mint bujtotatót, mint vagyon- és személybiztosság ellen vétőket; de az is igaz, hogy jöllehet későbbre a rögtönítélőszék ki vala hirdetve, és jöllehet szorosan véve, nem egyre lehetett volna annak szabályait alkalmazni: Enyeden inkább elnézők voltak, mint túlszigorúk; senkit a rögtönítélőszéken a tavasz és nyár folytában, sőt általán Enyed pusztulásáig ott el nem ítétek, tehát ki sem végeztek. Egy pár oláhot rendes törvényszéki eljárás szerint, ha nem csalódom, Szamos-Újvárra, az országos főfogházba, küldtek csak. — Szomorú dolog különben, midőn már az igazságszolgáltatást egyik vagy másik osztály, vagy nyelvisséggel szemben nem lehet teljes függetlenségben alkalmazni; és midőn, ha az igazság büntető keze egy vagy más egyénre nehezedik, mondhatni, engedelmet kérve merészségéért és külön mentegetődzve kell az igazság őreinek megjeleni. Itt én, némileg, helyettük beszélék.

Egyébaránt a mi itt Enyedre nézve legközelebből érdekes, abból áll, hogy: Enyeden helyben senkit nem kínoztak, mint elfogott oláhot, senkit a rögtönítélőszék el nem ítélt; Enyedről, sem mint városról, sem mint megyei főhelyről, semmi külön visszatorló expeditio az oláhok ellen nem ment. Enyed az egész vidéken senkit sem bántott, senkivel ellenségeskedésben nem élt; a város hatósága, a polgárok csak olyan csendesen, békésen viselték magukat, mint a vármegyei hatóság. — Volt ugyan a nyár folytában Abrudbányára és vidékére kiküldve egy vizsgáló biztosság, de az a főkonmánszék megbízásából járt el. És, ez ugyan egynéhány embert elfogatott, köztök a későbbre oly híressé vált Balinte-ot, ki rövid fogságát Enyeden töltötte, — de általán ama bizottmány nagyon kevés eredménnyel működhetett, — maga Bálinté kibocsátatott. ¹⁾

¹⁾ Az „Ellenőr“ nyomán szól amaz Abrudbányán működött vizsgáló bizottmányról a „Kossuth Hírlapja“ 17-ik száma, (júl. 20-káról.)

Tehát: vagy hibás értesülés vagy rágalmozási hajlam támaszthatta Enyed ellen azon vádat, mi sokszor vala ismételve, hogy: Enyed sorsát kegyetlenségei vonták magok után. *) Erdélyben, mint már többször mondtam is, a nyár folytán és az ősz legelején még nem került a belháborúra, a nagyban gyilkolásra, a dolog; és Enyed, mint épen felhozám, semmi közvetlen okot nem adott netaláni visszatorlásra; mindamellett sem vélte magát biztosságban lenni. Nagyon közel fekszik Enyed az oláh havasokhoz, nem messze Balázsfalvától; körül volt hálózva az oláh machinatio szálai által. Aztán, helyesen sejték az enyediek, hogy a Balázsfalván 48-ban irányadók bizonyos tekintetben vetélytárust látnak Enyedben Balázsfalvával szemben; és gyaníták, hogy az ugyancsak 48-iki szebeni katonai szász-oláh kormány egész hatalmának súlyát, sőt kesei'úségét kész a kis várossal éreztetni, mely a kolozsvári kormányhoz lélekkel és testtel ragaszkodott; és gyaníták, hogy tán még nevezetesebb politikai és társadalmi középpontnak tartják az ellenszegülő magyarokra nézve, mint a minő valósággal volt. Ennélfogva sokan már jó előre féltek a szomorú sorstól, mely későbbre csakugyan bekövetkezett: minden módon akarták volna magokat az ellen biztosítani. És, annyival inkább szívökön hordák sokan Enyed megmen-tését, mert látták, hogy Enyed csakugyan egy fontos pont; fontos, különösen politikai, tudományos és társadalmi tekintetben.

Miután tehát a nyár folyamában az egy darabig Enyeden állomásozott székely határőr zászlóalj felsőbb rendelet következtében a magyar alvidékre ment ki, harcolni a rácokkal; ifj. b. Kemény István, főispán, folyamodott országos főkormánybiztos b. Vayhoz a végett, hogy Enyed számára rendes katonaságot kapjon, mint őrszerget. B. Vay pedig

1) így állván a dolog, visszautasítandó pl. a „Sieb. B.“ 1848-diki 122-dik (nov. 13-ki) számának ama beszéde, mintha N.-Enyed, vidéke oláhságával kihívólag és kegyetlenül bánt volna.

b. Puchnerhez folyamodott, és még ekkor a dolgok nem állottak oly szakadási ponton, Enyedre rendes katonaság lón rendelve. — Előbb csak egy század gyalog, főh. Károly Ferdinand nevet viselő oláh ezredből, százados Kovák parancsnoksága alatt, ki maga magyar ember volt. — Sőt, oct. 19-ikén, igenis, mondom, 1848-ban october 19-ikén, b. Puchner rendeletéből Enyed megoltalmazása végett (?) még más két százada az említett főh. Károly Ferdinand ezrednek érkezett ugyan oda Leitner és Leshan századosok alatt, és ezek közt az első, mint mindhárom százados közt az idősebb, a katonai parancsnokságot átvette. ¹⁾ Úgy látszik azonban nekem, hogy ezen csapatok mozgásaiban főtekintet nem annyira Enyedre volt, mint arra, hogy ama rendes csapatok kimozdítottassanak Kolozsvárról; közelebb jöjjenek Szebenhez és Fehérvárhoz, és ez által a magyar kormány körmei közötti kivétessenek, a szebeni kormány számára pedig meg legyenek mentve. Hiszen alig valának néhány nap Enyeden ama csapatok, alig vettek egy csekély katonai actioban részt, már érkezett a parancs a katonai főkormánytól, hogy Enyedet rögtön hagyják oda. És, oda is hagyták. De erről lejjebb.

Került még ezeken kívül Enyedre, annak biztosítása végett, egy pár idegen csapat, még mielőtt valami katonai actio történt volna ott. így a jeles Baumgarten százados parancsnoksága alatt mintegy 50 székely huszár határőr érkezett bágyoni állomásából Enyedre oct. 21-ikén. (Ez volt azon lovas csapat, mely Aranyos-Lónán az oláhság ellen szerepelt sept. 11-ikén és 12-ikén, midőn azok az újoncokat megtagadták.) Ugyanezekkel érkezett mintegy 120 tordai nemzetőr. És, még 18-ikán érkezett vala 300 aranyos-széki nemzetőr is. ²⁾

¹⁾ Lásd: Der Satellit 1851. apr. 10-ki és 19-ki számokat (Xro 31. és 32.)

²⁾ Lásd ezeket illetőleg egy Enyedről oct. 23-káról keltezett tudósítását a „Kok Híradónak“, melyet a „Közlöny“ 144-ik száma közöl.

Mint láttuk, Erdélyben az oláh pusztítás, az öldöklés october közepe táján kezdődött. Enyeden épen a gál-napi sokadalom napján terjedt el annak borzasztó híre. Nagyon sokan voltak a vidéki magyarságból, kik e miatt bennszorultak. Más családok és egyesek, a szerencse különös csillaga által vezéreltetve, be tudtak menekedni a körül levő falukból Enyedre. A menekvők oct. közepén kezdve folyton szállongottak. — Az enyediék, — meg kell ezt nekik adni, — a menekvőket szívesen, felebaráti készséggel fogadták; a mennyire telt, minden szükségeseikkel ellátták. Lehetett azonban tartani attól, hogy miután a vidéktől, a közlekedés fennakadása miatt, el valónak választva, vásárokat nem lehetett tartani, ezen kétes helyzet pedig több időt tarthatott: lehetett tartani attól, hogy élelemszerekben szükség fog előállni. Segítettek azonban magokon. Egy élelmezési bizottmány lón felállítva, melynek erélyes intézkedései nyomán, teljes katonai rend állott be az élelmiszerek kiszolgáltatásában és beszerzésében. De, élelmezés címe alatt nem raboltak, mint annyian mások. — íme, Enyed egészen olyan szint kezdett magára öltetni, mintha egy ostromlott hely lett volna. Igenis olyant, mintha ostromlott város lett volna, melyet azonban a bennlevők egész nekiadással, egész lélekkel oltalmaznak.

Voltak Enyeden néhányan, kik elméleti katonai ösmerttel bírtak, — voltak mások, kik némi gyakorlati katonai képességet szerzének magoknak, — és valónak olyanok, kiknél elvitázhatlan volt a katonai talentom: mindnyájan egy kézre dolgoztak, arra: hogy a városból egy erős, vagy legalább tartható pontot csináljanak és fenntartsák a katonasághoz szokatlan, és azzal netalán ellenszenvezők bátorságát, lelkirugalmasságát.

Enyed nem katonai erős pont; nem kell arra katonának lenni, hogy ezt az ember átlássa, megértse. Egy keskeny völgyben, annak épen a Maros szélesebb völgyébe való kanyarodásánál fekszik, egy kis hegy (örhegy) tövében. A várostól

éjszakra mindenütt a telkekig lenyúlólag szellők és gyümölcsösök vannak, melyek egészen a távolabb kezdődő erdőig nyúlnak. Délre Enyedtől, azzal magával párhuzamosan, egy liegy-él vonul végig; az, mely a Maros terét elválasztja az enyedi patak kis völgyétől. Ezen hegy-él egy hosszú déli oldalt képez, a Maros terére lefutót, mely hasonlóan szőlőkkel, gyümölcsösökkel van borítva. És, a várostól délre fekvő szőlők és gyümölcsösök is keskeny, dúsan virító völgyecskékben, egész a nagy erdőig nyúlnak, melyek igen közel a város délnyugati szegletétől kezdődnek. — Látnivaló, hogy ily fekvés mellett annál nagyobb figyelmet és rendet kellett az örökösben fenntartani, nehogy éjszokról vagy délről az ellen egészen észrevétlenül lopózkodhassék a városnak, mondhatni, szélső telkéig. Nem is hiányzott e tekintetben a gond. Éjjel és nappal cirkáltak igen számosán, katonairend szerint felállított, egymással egybekötésben levő őrk. Időről-időre távolabb helyeket is megvizsgáltak a lovasok, látni: nincsen-e valamerről fenyegető veszély. Sőt a városnak pár utcáján, vagy az úton, a mint a városból azok kijönnek, némi sáncolatokat és torlaszokat is csináltak. Ezekről némelyek sokat vártak; annyival is inkább, mert két kis (egy fontos) vaságyút öntettek magoknak az enyediek Russzbergen, és azok már megérkeztek vala; köztudomású dolog pedig, hogy az ágyúnak legnagyobb hatása van, ha töltések fedik. Hogy a katonai szolgálatot könnyebben végezhesék^ hogy ne legyen a városban semmittevő dologtalan ember, a mely osztály háborús időben nem egyébre való, mint vész hírt terjeszteni; az Enyedre menekült férfiakat, mint nemzetőröket, vagy mint munkásokat, az erődítéseknek használták.

Az Enyeden levők legnagyobb része, még azok is, kik egészen bele akarták magokat tenni a viszonyok hatalmába, nem voltak katonák: készek valának szembemenni a szuronyal is, ha nélkülözhetlen, de nem éreztek vonzalmat a harci élethez, nem óhajtották a puskapor szagot. Néha egy

vagy más hajmeresztő, vagy ijesztő hírre bizonyos pillanati félenkség, csüggettség lepte meg a nagyobb részt. Nem is csoda: a csendes földművelők, az egyszerű polgárok, a kereskedők, a mesteremberek, katonailag sem kellőleg begyakorolva, sem felfegyverkezve, veszélynek kitett családjaiktól környezve, nem képezhették volna Caesarnak rendületlen légióit. — A parancsnokló százados maga, a főber. K. Ferdinand ezred három keze alatt levő századának számát összesen is csak mintegy 260-ra teszi; nagyon gyenge századok voltak tehát azok. Székely huszár határőr sem sok volt. Az enyedi nemzetőrök száma, megtoldva a menekült férfiakkal és a segéd szomszéd vidékiekkel, összesen sem nagyon sokkal haladta az ezeret. Ezzel szemben az oláhok ezer meg ezernyi tömegekben rajzották körüli a várost. Egyik tábor Muzsinán alakult, az enyedi patak völgyében, igen közel magához Enyedhez; egy második és harmadik Szt. Király és Csombord mellett vett állomást pár ezer lépésre a város szélétől. M. Újvár és Nagy-Lak közt, valamint Balázsfalván és több helyt, a havasokon táborok alakultak. — És addig is, míg Enyednek közvetlen közelében ütötték volna fel ama táborok tanyáikat, már a Balázsfalva vidéki sokadozás nagyon közelről ijesztette a békés kis várost.

October közepén kezdve, mindennap irtózatossá váló tudósítások érkeztek a vidéken maradt, a menekülni képtelen magyarságról; éjelenként több felé látszott a gyújtásoknak, az égő udvaroknak kísérteties fénye; a setétben mint futó tűz vonult hegytetőről hegytetőre a lárma-fáknak (szalmával körültekert magas póznáknak) világa, melyeket minden semmi vak lármára, a hasonlólag gyakorlatlan és rendkívül rendetlen oláhok sorra gyújtottak meg; nagyon gyakran hallszott a magokat gyakorló légionáriusoknak dobja két három felől is a városba; és mindezeknek mondhatni állandó kíséretül és a dolognak olyan szint kölcsönözve, mintha az ember vad indiánok között lenne, hol az elüvöltött harci rival-

gások után következik a skalpirozás: az oláh táborokból mondhatni folytonosan hallszott be az ordítózás Enyedre.— Látnivaló, mily közel kellett lenni azoknak a városhoz.

Teljességgel nem lehet csodálni, ha mindezek bizonyos feszült izgatottságban tárták Enyedet állandókéig, mely nem mindenkinél vala képes a nyugodtságnak helyet adni és néha, és egyeseknél határozott remegésbe mént át.

Többször megtörtént, hogy a körül portyászó őrzérek valami csekély ok miatt, melyet az élénk képzelődés fenyegető veszélynek festett, megtértek, anélkül, hogy rendeltetésük helyére jutottak volna. Néha oknélküli és zavart okozó lövöldözéshez fogtak. Egypárszor általános riadás volt a városban: „jőnek az oláhok!” Olyankor, különösen a gyermekek, a vagyon és a nők miatt, majdnem lehetlen volt rendet tartani. Mindenki sietett családját, vagyonát a biztosabbnak vélt helyekre menteni. Némelyek a vármegyeháza felé tartottak; mások a reform, templomába és általán azon kis várba, amint máig is nevezik, mely a templomot már századok óta köríti; voltak kik inkább a kollégiumba költöztek. ¹⁾ A kollégiumban ugyanis a nyár óta tanítás nem volt; a tanulókat haza bocsátók; és, azok közül a kisebbek cellengtek, a nagyobbak fegyvert fogtak. — Az ijedelemnek ama zavaros perceiben is voltak azonban, kiknek esze és szíve helyt maradott. Ezek higgadt lélekjelenlétének kevés idő alatt mindig sikerült az egyensúlyt veszett kedély-hangulatot, a bizalmat, a szolgálati pontosságot, a reményt, a veszedelemnek kitett városban helyreállítani.

Oct. 23-ika egy nevezetes nap készült lenni.

Prodanu Probu, a muzsinai oláhtábor parancsnoka és vice-praelect, felszólította Enyed városát írásban, hogy

¹⁾ Oct. 17-kén este volt az első oláh-riadás. 19-kén este, mondhatnám éjszaka, volt egy másik. („Közlöny“ 144-ik számában a már említett „Kol. Hír.“-ból átvett tudósításban.)

magát adja meg.¹⁾ Fenyegtetett, hogy ott követ kövön nem hagy, ha felszólításának nem engednek. Oct. 20-kán Balázsfalváról is érkezik felszólítás Enyed városához, hogy magát megadja.²⁾ Egyszersmind kém által értesülést vészén az enyedi parancsnokság, hogy az oláhok három felől akarják a várost megtámadni: nyugotról a muzsinai tábor népe, — délkeletről és éjszakkelletről pedig a sz. királyi és csombordi táborok harcosai.

Haditanácsot tartottak erre Enyeden. És meghatározták, hogy: miután Enyed oly rosszul oltalmazható, és mintsem orruk előtt lássák egyesülni a különböző oláh-sergeket, inkább magok fogják azokat egyenként felkeresni, és, ha lehet, rendetlen népeiket szétszórni. A muzsinai tábor volt a legfenyegetőbb; ez ellen volt expeditio rendezve oct. 23-kán.

A tanácsban valamint a terv kivitelében részesek voltak az akkor Enyeden volt főher. K. Ferdinand ezred tisztjei és legénysége. — Az expeditioban a katonai parancsnokságot Leitner százados vitte, és jelen volt azon Alsó-Fehérmegye főispánja is, ifj. b. Kemény István.

Novák százados a Maros mellé lőn rendelve a csombordi és szentkirályi révek őrzése végett. Nehogy a várost keletről megtámadják, míg a városi erő maga nyugotra (Muzsina felé) támadott.

Az expeditioban részt vettek egy század sorgyalogság, három század nemzetőr (mintegy 6—700 ember) és a nemzetőr vadászok.

Leshan százados századával a patak mentén vonult fel. Fel-Enyed helységét kikutatta. A vadász kis csapat, a

¹⁾ Ezen felszólítást fel-enyedi pap Töröktől küldte be (oct. 19-kén); és alá valairva: „P. P. praefectus legionis montanae secundae.“ („Közi.“ 144. sz. a „Kol. Hir.“-ból. Ezen aláírás nem talál azon általam fennebb közölt adattal, hogy P. P. „vice praefect“ volt. Alkalmasint emez aláírást bizonyos nagyozolási viszketeg dicalta, melyet jól ösmerhetünk, kik 48-ra emlékszünk. Hiszen sokan magok számára a divatos méltóságokat csak amúgy foglalták el.

²⁾ „Közlöny“ 144-ik sz. a „Kol. Hir.“-ból.

szélső jobb szárnyat képezve, a Bükköslapossa felől, Enyedtől éjszakra, nyomultak Muzsina felé. A többi nemzetőrök az országhatáron vonultak odább Fel-Euyed és Muzsinának. A cél volt a muzsinai tábornak egyszerre két oldalról támadni meg.

Semmi sem leve belőle. Észrevették az oláhok a katonai erő közeledését. Tán csatát adtak? Nem, hanem sok ezereken, mint a hangyabolyban a hangyák midőn baj van, kezdtek futkosni, és ordítóva szaladtak, a hátok megett, közel hozzájuk, levő erdőségbe.

Lődözés ugyan fejlődött ki; de a nagy távolság miatt aligha értett valakinek. Ekközben az enyediak előre nyomultak egész Muzsináig. Ott a főispán b. K. I. a nemzetőrséghez beszédet tartott, kiemelve, hogy nagyon csúf lenne, ha az elhagyott falut, melyben csak asszonyok, gyermekek és aggok valának, bántanák. Nehéz volt azonban a katonai szigorhoz nem szokott népet tökéletes rendben tartani. Annyival is inkább, mert Muzsinán egy tordai magyart kaptak elfogva. A falunak egy része, minden rendtartási törekvés mellett is, meggyült, és elégett.

Az enyediak visszavonultak anélkül, hogy csatában lettek volna: pusztá megjelenésükre szétment a muzsinai tábor; ez mindenesetre nyereség volt. Egyébaránt, egy amolyan népfelkelési oláh tábor, aminő egyszerre szétmegyen, éppen oly hirtelen és véletlenül képes újra egyesülni. Csak ideig-óráig való biztosságot vala képes emez expeditio nyújtani tehát; de azt nyújtott.

Midőn Enyedre visszaértek a Muzsina felé működő csapatok, már várta ott a rendes csapatok parancsnokát rendelet a katonai kormányzóságnak: Enyedet rögtön elhagyni; Fehérvárra menni!

Erre Lcitner százados kijelenti, hogy ő megyen. Annyival inkább sietett, mert Enyedre minden órán lehetett várni magyar csapatokat; azon esetben pedig nem tartotta biztosítottnak az elmevetést.

A magyar csapatokat nem a székelyektől várták akkor, ámbar az agyagfalvi gyűlésen meg vala határozva, hogy mindnyájan jönnek, kimenteni a szorongatott magyarságát a magyar földnek; és már ki is indultak volt. Ekkor segítséget Kolozsvárról vártak Enyedre, hova, kormánybiztos Zeyk József, épen annak kieszközlésére ment vala be. Ennek következtében, mint mondtam, minden órán lehetett már a segédcsapatokat várni Enyeden.

A mint Enyeden az iránytadó körben megtudták a Leitner századoshoz érkezett parancsot és ennek folytán a rendes katonaság készülődését elmenni, ott hagyván a várost jobbról és balról fenyegető sok ezer oláh közepette, ez nagy méltatlankodást és megdöbbenést okozott. Fel lőn szólítva Leitner, hogy ha csakugyan megyen, legalább addig maradjon, míg Enyedhez közelíteni fognak a Kolozsvárról jövő csapatok; és biztosítva lőn, hogy előre lesz értesítve ama csapatok érkezéséről. Végre reábirható volt Leitner arra, hogy két századot rögtön útnak indítva Fehérvár felé, Novák századost utasítja addig Enyeden maradni, míg a segéd-csapatok közelíteni fognak. De viszont Leitner szavát vette a főispánnak, hogy pogygyászok, melyet szekerek hiányában nem valának képesek magokkal mind elvinni, pár nap múlva hibátlanul utánuk fog küldetni.

Hogy hogy-nem történt azonban, az annyira fegyelemhez szokott ausztriai ármádának egy részecskéje parancsnokának határozott rendelete ellen tett. Legalább rövid idővel a főher. K. Ferdinánd ezred két századának eltávozása után, Leitner és Novák századosok a főispánhoz mentek, jelentvén, hogy a Novák százada is, parancsolatuk ellen, bujtogatás következtében, felkerekedett és a többiek után útnak indult. Említettem volt, hogy a K. Ferdinánd ezred oláhokból állott nagyobb részint.

Azon percben csak két századosa amaz ezrednek és illető pakkjok volt Enyeden, és ott cs. k. rendes katona nem

volt. Mindemellett háborítatlanul engedték elmenni. Sőt, az adott szóhoz híven, harmadnap a katonai pogygyász is hibátlanul utánuk lőn küldve.

Roszzul mondom egyébaránt, hogy ama percben már Enyed egészen rendes cs. k. katonaság nélkül állott: ott maradt Baumgarten néhány székely ezredbeli határőr huszárral; és ott maradt Horváth, tiszt a Max chevaux-legers-ktől. Ez utóbbi csapat nélkül, nem tudom a sors micsoda vezérlete szerint volt épen akkor Enyeden, szülőföldén; 1 ezután^ pedig, a háromszín-zászlónak állandó híve maradván, hősi halált halt a piskii hídnál. ')

October 23-ikán egy más katonai actio is volt az oláhok ellen, ugyancsak Enyed közelében.

22-ikén kiindult Kolozsvárról 380 gyalog honvéd és 110 Mátyás huszár⁴⁾ b. Bánffy János gyalogsági és gr. Bethlen Gergely huszár századosok parancsnoksága alatt Torda felé. Hivatások vala a Kolozsvár és M. Vásárhely között fennakadt közlekedést helyrcállítani. Tordáról azonban nem M. Vásárhely felé tartottak, hanem a nyomorgatott Enyed felé. Önféjüleg tették-e ezt, remélve az utólagos jóváhagyást? vagy talán kormánybiztos Zeyk Józsefnek figyelmeztetése, vagy más, után küldött parancs nyomán?...

Más nap tehát, útjokat Enyed felé folytatták. Miután azonban egy oláh népfelkelési tábor volt Nagy-Lak mellett, közel a Maros balpartjához, egy kitérést tettek a felé.

1) A muzsinai expeditiora vonatkozó adatokat találtam Leitnemek a „Satelit”-ben megjelent, általam már említett két cikkében (1851. Nro 31. és 32-ben). Továbbá többféle irományokban, melyeket i(j. b. K. I. vala szives velem közölni; nemkülönben több szemtanúnak közléseiben.

2) Ez volt azon huszárezred, melyet tetszett némelyeknek Kossuth-huszárnak elkeresztelni, ámbár neve határozottan meg vala adva a magyar kormánytól. Hiában! voltak némelyek, kik fényesebbnek tartották a Mátyás névnél e nevet: Kossuth! —Ama gyalogság pedig a 11-ik zászlóaljnak vala része, mely még akkor nem vala sem teljes, sem begyakorolt. Első százada aug. 5-kén tévé le esküjét. (Ezen legutóbbi adatot illetőleg lásd „Kossuth Hir.” 39-ik számot.)

Gr. Bethlen Gergely huszáraival gázlón hamarabb ment át a vizen, mint a gyalogok oda érhetek volna, és katonáival neki ugratott a megfélemlített oláh tömegnek. Csata nem volt; az oláhok itt épen oly rendetlenségben és épen oly egyszerre mentek szét, mint Muzsina mellett. Rosszabb volt azonban helyzetök Nagy-Laknál, mint ott: a tér tágasabb volt; a hátmegett nem vala erdő; a megtámadok gyors lábú lovasok valának.

A huszárok utolérték az eszeveszetten szaladókat és annyit vágtak közülök le, mennyit csak birtelenében győztek. A gyalogok ebben nem vehettek részt.

Rendkívül nevetségesnek tartom azon harci jelentéseket, midőn két szemben küzdő sereg közül mindenik a maga veszteségét egy-két embernek mondja, az ellenét pedig nagyon jelentékenynek. A dolognak azonban említett menete könnyen megérthetővé teszi, hogy ott a magyarok részéről semmi veszteség sem volt, az oláhok részéről pedig igen tetemes. Illetőleg a magyarok közül sebet kapott egy Kis nevű Mátyás huszár, és karján a gr. Toldy család utolsó ifjú. sarja, a már néhai Lajos. Az oláhok vesztesége 200 vagy annál is több volt. ¹⁾

A főszerepet vitték ezen műtétben gr. Bethlen Gergely és huszárai. Ennek következtében gr. Bethlen G. századosból

¹⁾ B. Vay M. királyi biztos jelentésében az oláhok vesztesége 200-ra van téve; más, szavabevehető emberek vélekedése szerint, ennél is több. Nem fogok a szám pontos kikutatásába, mert meg vagyok győződve, hogy az lehetlenség. Nekem nevetségesnek tetszik, midőn nagy és különösen rendetlen viszonyok közt vívott csaták áldozatait utolsó emberig tudni akarják rögtön. Mindenik fél saját veszteségéről lenne képes csak pontos adatokat adni; és azt sem rögtön. Tudatik azonban, hogy a vezérek saját veszteségeiket csaknem mindig kevesítik, az ellenét nevelik. Ott pedig, hol egy rendezetlen sereg megyen szét, annak veszteségét senki pontosan meghatározni nem képes. — Meg vagyok győződve róla, hogy nagyon sok ütközetnek a vesztesége, habár teljes határozottsággal, és egyformán, mert egymásra támaszkodva, mondják is el a történelem tekintélyei, csak nagyjában igazak.

örnagynak mozdíthatott elő, és bajtársaival együtt jegyzőkönyvi dicséretében részesült a pesti országgyűlésnek.¹⁾

A nagy-laki táborni ily könnyű szerével szétbontván az újonc magyar honvédek, útjokat N. Enyed felé folytatták. Oda értek oct. 24-ikén.²⁾

Miután látták, hogy az oláhokkal oly könnyen el lehet bánni, mindjárt következő napra (oct. 25-ikére) egy támadást rendeztek az Enyeden volt parancsnokok a csombordi szőlők alatt és a Szent-Király helység felett álló két oláh tábor ellen. — Magok meg akartak menekedni a közelről fenyegető ezer meg ezer lándzsás és közikbe osztott puskások terhetől; ezektől pedig megszabadulván, céljuk vala a Hegyalja vésznek kitett magyarságának segítségére menni.

Ezen katonai vállalat terve következő volt.

B. Bánffy János százados, honvédeivel átmegy a Maroson Apahidánál szekereken, és csendesen közeledik a Todoráu tribün keze alatt álló, csombordi tábor felé. — A szekereknek onnan (Apahidától) rögtön Szt. Királyhoz kellett menni a Maros jobb partján, hogy az oda rendelt nemzetőröket (enyediek és aranyosszékiek voltak) átszállítsák. Ezeknek a Szt. Király felett levő táborra kellett rohanni. — A lovasok Szt. Királyon alól, közel Tompaházához mentek át a Maroson gázolva, Baumgarten százados vezetése alatt. Ennek feladata volt a Szt. Király felett álló táborni oldalban rohanni. — Mindhárom támadásnak egyszerre kellett volna történni. A jelnek pedig erre a Szt. Királyon áttörő nemzetőrök tüzeinek kellett volna lenni, mint a kiknek utoljára lehetett csak, az

1) Czecc: B'a Feldzug in Sicb. 41 l. — „Közlöny“ 144-ik szám.

2) Azon szétbontást illető adatokat lásd: b. Vay M. k. biztos jelentésében (Szilágyi Sándor: A magyar forr. tört. 124—125 11.); „Ellenőr“ (hírlap)

1848- ki nov. 3-ki (105-ik) számban; — Kóváry L.: Érd. tört. 1848. és

1849- ben, 100-ik lapon teszen róla említést; — Czecc: B's Feldzug in Sieb. 401. Ez utóbbi az elesett oláhok számát mintegy 100-ra teszi. Minő ingadozás! Egyébaránt ez a szám kétségenkívül igen kicsi. — Fennebb említett adatokon kívül szemtanúnak is hallottam elbeszélését.

elrendezés szerint, kijelölt támadási pontjokra érni. A dolognak folyamában azonban egy nagy hiba esett, melynélfogva az egészen egybevágólag nem ment; a véletlen azonban nagy mértékben helyrehozta azon hibát, mely nagyon leszállíthatta volna eredményét ezen katonai vállalatnak.

A dolog következőleg folyt le.

B. Bánffy János honvédeivel hibátlanul átment a Maroson, valamint Baumgarten is lovasaival. Mindkét csapat a terv szerinti támadási pont felé csendesen nyomult előre. A szekerek azonban nem érkeztek meg a kellő időben Szentkirály előtt, átvitelére az ott várakozó nemzetőröknek.

Szerencséjére az expeditionak, és, szerencsétlenségére az oláhoknak, nagy köd volt, mely hosszas időn keresztül elfedte a magyarok mozdulatait. Ha az nincs, könnyen meglehet, hogy a nap eredményei nagyon leolvadtak volna. — Így mind a b. Bánffy János, mind a Baumgarten csapatai, csendben haladva, igen megközelítették a két oláh tábornok; már nemcsak az ordítózás hallszott, de a beszéd is. — Az oláhok észrevették végre a közeledő magyar katonaságot. A vezetők rendbe akarták szedni a népfelkelés harcosait. Sorba kezdték állítani a légionáriusokat és biztatták őket, hogy oly szilárdul álljanak „mint a fal.“ Nagyon is ingó szilárdság vala azonban az övék.

A sz. királyi táborhoz közeledő huszárság annyira megközelítette már az oláhtábornok, hogy vezetője lehetetlennek látá nem támadni. Élesen csengett át a ködön Baumgarten százados vezényszava „attaque!“¹⁾ A roham lödőzésére és zajára a felső, a csombordi szőlők alatt levő oláhtábornok is megrohanták a honvédek. Következik mindkét helyen nem egy-egy csata, de eszeveszett szétfutás az oláhok, tüzes üldözés a

¹⁾ Megjegyezhetem, hogy a magyar seregeknél, különösen a táborozások kezdetén, nem egyszer valának használna a már megszokott idegen vezényszavak, mindamellett, hogy a nemzetőrségnél és az njon alakuló honvéd zászlóaljknál átalán a magyarokat alkalmazóik.

magyarok részéről, melyben igen sok oláh pusztult el. Különösen a huszárok, mint a kik könnyebben érték utol a szétmenőket, sokat vágtak le.

Végre az enyedi és aranyosszéki nemzetőrök is átjutottak a Maroson, de azok az üldözésben igen kevés részt vehettek.

Az üldözés közben Sz. Királynak néhány háza meggyült és leégett. — Az egész csataféle ennyiből állott.

A két oláhtábor népségét igen különbözőleg határozzák meg. A legkisebb szám, mely e tekintetben előttem nyomatékkai bír, 6,000 körül jár; a magyar adatok nagyobbrésze a két tábor összes népét 12,000 körül mondja. Merem állítani, hogy ama táborok összes népét jelenleg nem az utolsó egyesig vagy tízesig, de az utolsó ezeresig sem lehet biztosan kipuhatolni; mert mindenfelőlről rendnélkül összesereglett és pontosan számba nem vett nép vala.

Bizonyos azonban az, hogy a küzdők száma: több ezer oláh egy felől; legfeljebb ezer magyar más felől, a melyek nem is vehettek a támadásban mind részt. Bizonyos az, hogy az oláhok az első megtámadásra, mindkét helyen, szétmentek; a hegyekre, az azokon levő szállókba, erdőkbe menekültek. És, bizonyos az, hogy midőn a magyarok vesztesége majd semmi sem lehetett, az oláhokból sok elesett. Adataim szerint több esett el 300-nál; ez esetben pedig az adatnak lehet valami bizonyossága, mert a csatapiac, vagy jobban a táborok helye, a magyarok kezében maradván, egy Enyedről kiküldött szolgabíró temettette el az elesetteket. — A többek közt a kis-enyedi mészársókban részt vettek közül sokan voltak ott, és többen is hullottak el.

Oláh forrás szerint ama szétröppentésnél 60 ember esett el, Todoranu és Barna tribün és vice-tribunokkal.¹⁾ Ha szabad lenne, azt kérdeném: honnan tudják azt, hogy Csom-

¹⁾ Die Romanen d. Öst. Monar. II. füz. (Hericht de» J. Auxenz Severu sat.)

bord és Sz. Király mellett hányan estek el? Ott maradt-e valaki a szétfutó oláhok közül, hogy adatokat gyűjtsen a jövő történések számára, és megszámlálta az elesetteket? vagy a sergek parancsnokai másnap, harmadnap, ugyancsak a tudomány és az igazság érdekében, a hazaszaladtakat faluról falura tudakoztatták, hogy listáját készíthessék a hiányzóknak? Melyik itt az eset?

Meg kell említnem itt azt is, hogy valaki nem átálja a „Südslavische Zeitung“ 1850-ik évi folyamának 6-ik számában állítani, — amint azt ugyancsak die Rom. der öst. Monarchie „Miscellen“ rovata idézi, hogy Todoranu, — miként tudósító címezi, — vice-praefect, Sz. Király mellett elevenen megnyúztatott (lebendig geschunden). Tudtam, hogy Todoranu az oct. 25-diki actio alkalmával esett el, de semmit sem hallottam netaláni megnyúzásáról; tudakoztam, és Enyeden csakugyan nem tudnak mások se róla. Ily vád ellenében mindez nem volt elég. Csombordra kimenvén, sikerült kitudnom és kikérdeznem egyikét azoknak, kik a halottak eltemetésére volt kirendelve. Nagyon értelmes paraszt ember. Az egész dologra most is igen jól emlékszik és emlékszett Todoranu hullájára. Gúnyjától megfosztva találták a csombordi tábor helye mellett, mellén keresztül löve. — íme minő híreket közölnek némelyek. — De meg általán kérdem: lehetséges-e az, hogy egy roham folyamában, midőn egy félóra alatt néhány száz futó embert vágnak és lönek le, valaki vagy valakik, csendesen megálljanak arra, hogy egy mást megnyúzzanak? Affélét csendes nyugalomban, vad nekiadással gyilkolva lehet csak elkövetni. — Példákra támaszkodhatom.

A papiros minden betűt megtűr oldalán. Nekem azonban az a megjegyzésem, hogy a ki szándékosan akar ferdíteni, ügyetlenül fejt meg feladatát, ha lehetlenséget beszél; a ki pedig meggondolatlanul hívékeny, ne higgye, hogy az egész világ olyan, mint ő maga. A nagy-laki tábor szétfutásáról a

szász hírlapokban egy szót sem találtam. A csombord-szentkirályi csatáról igen egyikben annyit, hogy Ó. Szilvás¹⁾ felé oct. 25-ikén csata volt; de az eredményt nem tudja.²⁾

Ezen utóbbi katonai vállalat által Enyed az oláh táborok legközvetlenebb közelségétől megmenekedett. Mint látók, Kolozsvárról honvédek és huszárok is érkeztek segítségére; mindemellett sem képzelték magokat kellőleg biztosítva az oláhok és netaláni rendes katonaság támadásai ellen az Enyeden levők. Nemcsak Kolozsvárt sürgettek tehát új meg új segélyt, honnan küldeni nem igen volt mit, — de két követet is indítottak el a székely földre a segítségül jövő székelyek útját lehetőleg szorgalmazni, gyorsítani.

A város két követe a székelyekhez oct. 28-ikán indula el. — És a székelyek valóban jöttek is; de Enyedre segítségül akkor meg nem érkeztek. Azon csapat, melynek oda kellett volna menni, Itadnótnál november elején szétbontetett.³⁾

Oct. 28-ikáról még egy más tény, egy új katonai vállalatot is fel kell jegyeznem, egy katonai vállalatot, mely, mivel eredménytelen volt, nagyon keserves következményűvé vált. A magyarság megmentése végett Krakkó helységére irányzott, előbbi cikkben már említett támadást értem.

Már akkor Enyeden egész sorát tudták a vidéki egyes kegyetlenkedéseknek, pusztításoknak, tudták a k. enyedi megszárlást, és tudták a zalathnaiak irtózatossorsát, tudták,

¹⁾ Ó. Szilvás fekszik (Enyedről) Apahida háta megett.

²⁾ Sieb. Bote 1848. oct. 27-kén (115-ik szám.) — Az adatok, melyekre ezen katonai ténytet illetőleg én támaszkodom, nagyobbára szemtanúknak szives magán közleményei. — Az akkori magyar hírlapokban is van több-kevesebb, inkább vagy kevésbé megbízható források után készült tudósítás, ezen actióról. Pl. a „Köss. Hírl.”-ja 115-ik számában egy „Ellenőr”-ből vett tudósítás.

³⁾ Radnót oct. 23-kán lön megszállva gr. Lázár csapatai által („Coss. Hírl.” Nro 106.). — És, egy „szemtanú” tudósítása szerint nov. 7-kén lett volna oda hagyva, elvesztve („Kass. Hírl.” 120-ik szám.). — Nekem úgy tetszik, hogy a nov. 7. hibás dátum. Ne lett volna e pár nappal ama szétfutás hamarabb?

hogy a Hegyalja magyarsága részint otthon van lefegyverezve és képtelen kimozdulni, részint pedig Krakkóban vannak mint foglyok. Habár magokat az enyediék sem vélték teljes biztonságban, — emberi, felebaráti kötelességnek tekintették, a mit csak lehet megtenni a hegyaljaiak megmentésére. Hiszen azok nemcsak szenvedők voltak, és nemcsak ugyanazon faj gyermekei, de legnagyobb részint régi ösmerőseik, jó barátaik, rokonaik.

Kiindult tehát a lovasság és néhány század gyalog¹⁾ oct. 28-kán reggel nagyon korán, azon céllal, hogy egy Krakóra irányzott támadással és a mellette levő oláhtábor szétugratásával, a helyben levő foglyokat kiszabadítsa, és a többi félig fogoly hegyalji magyarság megmentésére is ugyanaz által közvetve hassanak.

A vezetők gr. Bethlen G. és b. Bánffy J. valának.

Mint már megjegyzém: céljokat képtelenek valának elérni.

Ha a csombord-szentkirályi csapást a kőd tette nagyobbá, — úgy itt is viszont a kőd volt, mely a vállalatot egyáltalában lehetlenítette.

A magyarok megközelítették a tér és a szőlők felől is Krakkót. Kemény tüzelés kezdődött, mely pár órát tartott. A tüzelés az oláhtáborból oly folytonos renddel lőn fentartva, hogy szakértők gyakorlott kezeket és katonai rendet vélték benne láthatni. Mindemellett alig egy pár golyó talált a magyarok közt; és hihetőleg viszont is úgy volt; a nagy kőd miatt ugyanis nem lehetett látni, — csak vaktában lődöztek. Oláh részről átalán igen fenn lőttek, amint ez, ütközetekben, rendszeren is lenni szokott.

1) Egy újságtündösítés következőleg számlálja elő az ebben résztvécit csapatokat: 120 székely huszár, — 80 tövisi nemzetőr, — 380 gyalog honvéd, — 110 Mátyás huszár („Koss. Hírl.“ 115-ik száma az „Ellenőr“ után). — Sokkal hitelesebb ennél gr. Bethlen Gergely lov. száz. tudósítása ezen vállalatról b. Vayhoz. A szerint, kissé eltérőleg a fennebbitől, a magyar csapat állott 200 önkéntesből, 110 tövisi nemzetőrből, egy század székely és egy század Mátyás huszárból. (Lásd az éppen említett jelentést a „Kol. Híradó“ 88-dik számában.)

A köd oly setét volt, hogy annak homályában egyszer valami magyarok egymásra is tüzeltek. Ez zavart okozott, legkülönösebben némely, csak báméskodni, szekereken kimentek közt. Volt köztök olyan, ki rohanva haladt Enyednek, vereség hírért terjesztve. Ezen hír Enyeden nagy megütözést okozott, és a parancsnokság jónak látta segéd-csapatokat indítani ki Tövis felé, merre az út vezet Krakkóba.

A csapatoknak azonban nem vala semmi baja. A kis zavar eltűnt; rend állott be; csak némi lehangoltságnak adott helyet.

A gyalog honvédek mindemellett egészen a falu szélső házáig nyomultak előre, miután azonban ott a tábor nagyságát, helyzetét, magát a helyet nem ösmerték oly jól a vezetők mint Enyed mellett, és miután a köd csak nem emelkedett: nem tárták tanácsosnak, megkísérteni a rohamot; két órai haszontalan lövöldözés után visszavonták sergeiket. És — amint egy, tudósító hja — már délután 4 óra tájban Enyeden voltak.

Visszamenőt Tövis és Enyed közt láttak a hegyoldalban álló oláh csapatot, az úgynevezett Tövisi-pad felett. Ennek rendeltetése volt, hihetőleg, a líatravonulókat Enyedtől elvágni. Ez is szakértő katonai vezetésre utal. — Nem közeledett azonban annyira, amaz oldalba küldött oláh csapat, hogy a magyarokkal összecsapott volna.

Az enyediek ezután csakhamar, egyesülve az utánuk küldött csapatokkal, veszteség nélkül vonultak be a városba.

Krakkóban ezalatt szomorú dolgok történtek: amint a magyarok megszűnének támadni, a foglyokat az oláhok, vad dühökben, lemészárolni kezdék, miként ezt fennebb is érintém.

Megemlítendőnek vélek itt, egy oláh és egy szász adatot.

Az oláh adat szerint a magyarokat nagy veszteséggel visszavertek és Tövisig üldözték. — Tudnivaló, hogy nem igaz.¹⁾

¹⁾ Die Rom. d. öst. Mon. II. füz. 9.1.

A szász adat szerint a Krakkóban levők egész nap tartották magokat a magyarok támadásai ellen; akkor azonban segítséget kapván, a honvédeket jelentékeny veszteséggel visszaverték. ¹⁾ — Ez sem igaz.

Érdekes, hogy mindkettő hallgat a lövöldözés után következett felkoncolásáról a fegyvertelen foglyoknak. Átalánvéve a pusztítást, dúlást tárgyazó oláh és szász adatok még eddig nagyon gyérek. Pl. néhány 1848-ki szász újságot forgattam át, és majd semmit sem kaptam a Hegyalja feldúlásáról hennök. — Alkalmasint szégyentltek a dolgokat elbeszélni; és ez még szép tőlök. Azt egyébaránt ne gondolják, hogy amaz események feledékenységbe menthetők.

Krakkóban a Jancu csapatai működtek, de, úgy gondolom, maga Jancu oct. 28-án nem volt ott helyben. ²⁾

A krakkói volt az utolsó katonai műtét, melyre az 1848 őszin Enyeden volt csapatok vezérelve lönek. 28-án, 29-kén innen nem volt kit megmenteni a Hegyalján. Nagyon közeli táborok pedig, melyek óráról mondhatni órára lettek volna képesek veszélyeztetni Enyedet, már akkor, mellette nem voltak.

Nagyon lehangolta percre a kedélyeket a Hegyalja irtózatossorsa. De mint férfiakhoz illik, a cselekvés perceiben hamar összeszedték magokat.

Miután megtudták, hogy Maros-Újváron ólom van, nekik pedig nagy szükségük volt, a golyókhöz, arra, felsőbb engedelemmel, több mint 700 mázsa golyónak való ércet vitettek Enyedre. ³⁾

¹⁾ Sieb. Boté 1848. nov. G-káról (Nro 119.)

²⁾ A krakkói támadást illető adatok nagyobb részét szemtanuk szives magánközléseiből és a fennebb említett hivatalos tudósításból merítettem.

³⁾ Az érc mennyiség meghatározásában nagy különbség van Szilágyi S. és mások elbeszélése közt, melyek egyébaránt mind a b. Vay tudósítása ismétlései kívánnak lenni. Sz. csak 500 és néhány mázsa ércről szól (A magy. forr. tört. 225 l.). — A „Koss. Hírl.“ 200 mázsa tiszta ólomról és még 500 mázsa vegyítetttről beszél (Nro 112.). — Ha nem csalódom, a „Közlöny“ egyezik a „Kossuth Hírlap“-pal.

Aztán, újra kaptak segítséget Kolozsvárról. Mint b. Vay királyibiztos a pesti kormányt értesíté, az újonnan küldött segítség állott: két század önkénytesből, mintegy 120-nyi önkényt vállalkozó férfiból, kik segíteni törekedtek bajban levő hazafiaikon, és Mátyás-huszárokból. Másnap pedig 1—2 ágyú vala, huszárfedezet alatt, Enyedre indítandó. ¹⁾

Ennek folytán és a már Szász-Régentől leindult mintegy 6,000-nek mondott székely csapattal még erősödven, remélték, nemcsak Enyeden, de még Kolozsvárt is, hogy Jancunak a Hegyalján öszpontosított, beosztott rendes katonaságtól vezényelt, mintegy 15 ezernyi sergót, melynek pedig háta egy erős vár által vala fedve, képesek lesznek szétverni.

A dolog nagyon másként ütött ki.

Gedeon tábornok Sezenből M.-Vásárhelyre ment, és könnyűszerével elfoglalta. A székely tábor, kellő fegyelem és vezetők hiányában, fejnélkül ment abból szélyel; nagy része haza sietett.

Az Enyed megmentésére szánt csapat, mint emlitém, csak Radnótig tudta jöni. Az ott semmisült meg, valódi csata nélkül.

Urbán, az igaz, hogy előbb némi vereségeket szenvedett a székelyektől Sz.-Régen körül, de magát csakhamar rendbeszedvén, Szamos-Ujvár és Kolozsvár felé kezdett előnyomulni.

Az Urbán lépéseiről, úgy látszik, nagyon keveset tudtak Kolozsvárt, de már csak M.-Vásárhely elfoglaltatása, az ott levő meg az Enyedre tartó székely sergek szétmenése elég ok. volt arra, hogy Enyedről a rendes honvédkatonaságot a kolozsvári parancsnok onnan magához rendelje, vagy legeslegálább is Tordára.

Enyedtől délre nem volt magyar erő. Ott volt első sorban a Hegyalján, egy oláh-szász, vegyes, népfelkelési és

¹⁾ Lásd b. Vay királyibiztosnak nov. 3-ki jelentését. (A magyar forr. tört. Szilágyi Sándortól, 225-ik lapon.)

nemzetőri tábor, annak háta megett a fehérvári vár cs. kir. őrségével, sok ágyújával és tömördek készletével. Tovább meg, ott vala Szeben a Puchner katonai működésének közép-pontja. Délnyugotra, nyugotra és éjszaknyugotra Enyedtől terülnek el az annyszor említett oláh havasok. Ezen szűk völgyű, útatlan vadonok, legroszabb visszavonulási irányt adhattak volna az enyedi sergeknek: arra vonulni egy jelentőségű lehetett a megsemmisüléssel. — Maros-Vásárhely felől Gedeon túlnyomó erővel, rendes katonasággal, fenyegetett. Midőn Radnothot a székelyek elvesztették, már azon veszélynek kezdett az Enyeden levő magyarság és a katonaság kitéve lenni, hogy minden egybeköttetéstől elzárva körülfogatik. — Ezt nem lehetett bevárni. Kolozsvárnak magának lehető biztosítása és egy még csak kezdőfélben levő magyar sereg alakítása végett szükség volt azon csapatokra, melyek Enyeden voltak. Hiszen éppen a 11-dik zászlóalj vala alakulandó azon honvédekből, kik Enyeden voltak; meg, a Mátyás huszároknak egy jeles divíziója, és egy kis csapat kitűnő lövész. És, oly, későbbre sokat emlegetett vezetők voltak Enyeden, mint gr. Mikes Kelemen, kiben úgy látszott egy kitűnő vezér tulajdonai valának, de a ki Szeben előtt a csatapiacon hősi halált halt; nem első nemes családjából e névén, ki hasonló viszonyok közt előtérben forgott. Továbbá ott voltak b. Bánffy J., Inczédy S., Baumgarten, gr. Bethlen G., Juhász. — Mindezen parancsnokokat és csapatokat nem nélkülözheté az erdélyi magyar sereg, ha még november folytán meg nem akart semmisülni. — Különben, ha meg az Enyeden volt erőt ott hagyták volna, a mindenfelől rohanó ellenség közepette, akkor az, a legnagyobb hihetőség szerint, hogy ne mondjam bizonyosan, megsemmisült volna, a túlnyomó ellennel szemben. Hiszen Enyed nemcsak nem erősség, de miként már meg is jegyeztem, a lehetőleg legroszabb katonai pont. Az ott volt sergek csaknem mind gyakorlatlan újoncok. Tulajdonképpen a szám is csekély volt, egy külön ostromot állani,

— vagy külön csatákat adni. Ágyú, minden ígérek mellett is, csak a két egy fontos vas vala; és azokkal sem tudtak teljes biztossággal bánni. Élelmi-szer, hadi-készlet, elég volt egyik napról a másikra, de nem elég arra, hogy egy a világtól elzárt ostromban a szükségeket fedezni lett volna képes.

— Mindezeket meggondolva, természetesnek és szükségesnek fog feltűnni a katonai elhatározás, Enyedről a rendes csapatokat visszavonni Kolozsvárra. Pedig általa Enyed, a különben fontos pont, szomorú sorsának adatott át.

Enyeden azonban, miután a rendes közlekedés az ország majd minden részeiben meg vala szűnve és saját ügyeik nagyon elfoglalták, még a vezetőknek is majd semmi fogalmuk sem volt a dolgok állásáról. Addigi feladatuk volt: Enyedet védeni; ama városban a csendet, rendet fenntartani; valamint a férfias bizalmat is önmagukban és ügyökben. Ezt ők becsülettel teljesítők is. — Az ember, ha nehéz viszonyok közé jut, könnyen remeg attól, mi számára legrosszabb. Az enyediké közt egypárszor terjedt el a hír, hogy őket ott fogják hagyni magokra, és ezáltal fel fogják a várost áldozni. A vezetők soha sem szűntek meg annak ellenkezőjét állítani és biztatásaikkal azon remegésnek, melyet rász indulatú „bujtogatás“ eredményének neveztek, fullánkjait kiszedni. — És, ezen mind nem lehet bámulni. Hiszen maga a fő királyibiztos, b. Vay, mint fentebb említett jelentéséből látható, még november elején maga is hitte, hogy Enyedet meg lehetend védeni. — Nov. 7-ikén újra egy gyanakvási roham volt Enyeden; újra megrázá a mende-monda a várost: Enyedet fel akarják adni; árulás környezi ügyöket. A többek közt gr. Bethlen G., kiről azt csakugyan ellenei sem mondhatják, hogy árulója lett volna a magyar kormány ügyének, — a leghatározottabb biztosításokat tette arra nézve, hogy ott maradnak és utolsó csepp vérükig védelmezik a várost. Ki tudhatta volna oly nehéz viszonyok közt, oly zavaros időben azon titkot, melynek neve „hónap?“ — Nov. 8-ikán reggel azon tökéle-

tesen váratlan hír csapott, menykőként, a megzavarodott kis város polgárai közé: a katonaság parancsolatot kapott, haladéktalanul Tordára vonulni; a katonai parancsnok, — néhány nap óta gr. Mikes Kelemen, készülteket tétet az elindulásra. E hír való volt

Vájjon az Enyeden, vagy ha úgy tetszik a Kolozsvárt levők közül kit lehet azonban ama rendeletért és teljesedésbe vételéért kérdőre vonni? kit leheté érte ügye árulójának nevezni?... Némely epés emberek és több elkényszeredett szenvedő, az elkényszeredés mindig kölcsönöz bizonyos epéséget is a kedélynek, ezen kérdésre nagyon könnyűszerével meg akartak felelni; áruló Vay; vagy ha ő csakugyan nem az, legalább ifj. Kemény István!

Megjegyzendő, hogy az Enyedről elvonulási rendelet egészen katonai volt; nem is a főispánhoz ment, hanem a katonai parancsnokhoz. Senkinek arról előleges tudomása Enyeden nem volt. Oly véletlenül és gyorsan szükségessé vált ama parancs az Urbán és Gedeon mozdulatai és a székely sereg szétfutása által; ezt fennebb fejtegettem már.

A parancs hangzott: rögtön visszavonulni. Erre végnélküli zavar, jajveszékelés kezdődött Enyeden.

Alsó-Fehérnek főispánja, ifj. b. Kemény István kieszközölte, hogy a sereg kivonulása reggelről ebédig elhalasztás-sék. — Hiszen ekkor már a jelentékenyebb emberek általán hitték ott, hogy Enyed pár nap alatt a K. Enyed meg Zalathna sorsára jut; mindenki családját, vagyonát megmentendő, az elvonuló katonasággal menekülni akart.

Lehet képzelné a lótást-futást; azt, hogy sokan tökéletesen elvesztették fejüket; mások lehangoltsága egészen a kétségbeesésig süllyedett. — A nagy csalásban általános jeltadni a harangokat félreverték.

Végre eljött a dél. A magát rendbeszedett katonaság Torda felé megindul. Végtelen sora a szekereknek, mindenféle alakban menekvőknek, vonult ki egyszersmind a városból.

A városnak, mondhatni, minden notabilitása leverve, megtörve futott. Szomorú jelenet! — Csak a vén Zeyk Miklós, a rendkívüli tudós, nem mozdult: ő már igen vén menni, — monda, “bevárja sorsát helyben.

Nov. 8-ikán délben Enyed mondhatni üresen maradt, mint a ladik a szélvész hullámai közt, mely elveszti kormányát, átadva sorsának.

Az oláhok a visszavonulókat nem háborgaták. Táboruk mintegy fél mértfoldre volt Enyedtől délre, a töltött út mellett; innen, (éjszakra) azon orbói romlott templomtól, melyről a hagyomány azt mondja, hogy azon négy egyház egyike vala, melyeket Hunyadi János a szent-imrei csata emlékére építtetett. — Sőt, az oláhok egyszerre nem is hittek a magyarok visszavonulásának őszinteségében: cselet vélték alatta lappangani.

A vegyes, cs. k. rendes katonaságból, szász nemzetőr-ből¹⁾ és oláh népfelkelésből álló tábor tehát egy kissé éjszakkabra volt az orbói csonka toronytól; főhadiszállás az úgynevezett cifra-fogadó lehetett. Ki volt ott a főparancsnok? Felsőbb rendelet szerint Gratze volt. Nem tartom azonban érdektelennek a még máig is megmaradt közfelfogást megerősíteni és pár szót szólani arról, minő viszony volt az oláh népfelkelési csapatok és a rendes cs. katonaság vezénylése között.

Eme táborban ott volt Jancu is. — Jancu, mint fennebb látható, a zalathnai pusztításkor nem volt jelen, de közvetlenül azután oda ment, Bálinté-tál, ott rendet csinálni, és, mint mondva van, a közvagyonból összegyűjteni, vagy megmenteni, a mit lehetséges. Egy hírlapi tudósítás szerint még oct. 29-ikén is Zalathnán volt ezen ügyben munkálva.²⁾ —

¹⁾ A „Sieb. B.“-t tudósítják nov. 17-kéről Szászsebesből, hogy: egy kétszáznyí nagy szászsebesi nemzetőr-század már tizenhét nap óta teszen szolgálatot az oláh népfelkelési táborban, Enyeddal szemben. (S. B. 1848. Nro 125.)

²⁾ „Sieb. Bote“ 1848-ki nov. 6-ki (119-ik) szám.

Saját beszéde szerint, százados Gratze-tól kapta a parancsot arra, Krakkóban, hogy Enyed, Fel-Vinc és Torda felé nyomuljon.¹⁾ Tehát Gratze, százados az orlái oláh határőr ezredből, rendelkezett Jancunak, a legio-praefectusnak. — És épen ezen százados Gratze volt a parancsnok Enyed előtt nov. 8-ikán, mikint azt Ákszentyá is mondja. ²⁾ Maga az említett százados írja, hogy 1848-nak novemberében keze alatt voltak Jancu, Ákszentyá, Buttenau (Buttyán, zarándi praefect), Balázs és Popovics; és hogy Enyed neki adta meg magát. ³⁾ Ezekkel szemben ugyanegy azon időbeli ujság-tudósítás szerint, midőn az enyediek megadták magukat Jancunak, ez történt a cs. k. sereg részéről százados és parancsnok Graser, százados Schwarzenau és más tisztek előtt.⁴⁾ Az enyediek magok pedig máig úgy emlegetik, hogy megadták magokat Jancunak.

Eme zavarnak a hadvitel szokatlan neméből kellett következni, melyet I'uchner kormánya folytatott, azon vidéken.

A sereg nagy része, sok ezer a más százak mellett, ott oláh népfelkelés vala. Az oláh népfelkelést különböző elhivatású emberek, nagyobbára ifjak rendezték, vezették. Néme-lyike az oláh parancsnokoknak csupa tanuló vala; mások írkokok; egy pár nevelő; néhány ügyvéd; több pópa (pap); még patikás is volt, mindmegannyi olyan egyének, kik képtelenek valának rendes katonai terv szerint mozogni, működni.

¹⁾ Bericht d. rom. Leg. praefecten Aor. Jancu. (Die Rom. d. öst. Mon.)

²⁾ Bericht d. rom. Leg. praefecten J. Auxenz Severu. (Die Rom. d. öst. Mon. II. füz. 100 l.)

³⁾ Miscellen (Die Rom. d. öst. Monarchie. II. füz. 216—218 11.)

⁴⁾ A „Sieb. B.“ 133-ik sz. egy tudósításából, mely, szerinte a „Sieb. Woch.“ 1848-ki 96-dik számából van átvéve. Én ez utóbbi számot nem találtam meg. — Megfordult fejemben az is, vívjon az egész Gratze és Gräser név közti különbséget nem-e csak egyszerű félreértés, rász Írás, hibás nyomtatás okozza-o?... Egyébaránt, mint fejtegetem, természetes a parancsnok tekintetbeni zavar.

Ezért nem lehetett őket egészen magokra hagyni. Es habár pl. akkor Jancu sokkal nagyobb jelentőségű ember és parancsnok volt egy századosnál, katonai szempontból őt, több más nevezetességekkel együtt is, csak egy százados alá rendelték.

— Miután pedig a dolgok második felvonása köszöntött be, midőn Erdélyben a Bem sergei felül kerültek, és az oláhok nem egy tömegben működtek, a praefectek mellé cs. k. tiszteket rendeltek mint katonai tanácsadókat, valóságos katonai spiritus familiaris-okat. így, ha nem csalódom, a Jancu katonai tanácsosa Ivanovich vala; Buttenau (Buttyán) mellett mint olyan Clima hadnagy működött, ki el is esett; Bálinté (Bálint) és ugyancsak Buttenau mellé egy darabig százados Novák vala adva. Az Ákszentyá tanácsadója pedig volt, kit ő Novacu Mihálynak ír és főhadnagynak mond az I. oláh határőr ezrednél. További beszédéből pedig az tűnik ugyancsak Ákszentyának ki, hogy tanácsadó szellemével nem a legjobb harmóniában vala.

De térjünk vissza.

Nemcsak oláh népfelkelés és azok rendes katonaságból választott parancsnokai valának az Enyed előtti táborban, hanem rendes cs. k. csapatok, rendes tisztjeikkel. Ezek az oláh parancsnokoknak bizonyosan nem valának alárendelve.

— Mindezekhez, mint járulékot, egy kevés százsz nemzetőrt kell gondolnunk, kik nem tudom ott kire hallgattak.

Ezen határozatlanságából a dolgoknak, állhatott elő, hogy ellentmondók a főparancsnokságot illető adatok és hírek.

Bár ki is lett légyen parancsnoka ama főbbként oláh, de sok különböző elemekkel tarkázott tábornak, bizonyos az, hogy ifj. b. Kemény István, főispán, midőn látta, hogy Enyed városának tisztsége is felbomlófélben van az elmenekülés miatt, a városnak ideiglenes főhadnagyává Hank J.-t nevezte ki, — ki maga százsz eredetű ember lévén, nem akart menekedni. Hogy pedig a város sorsának legyen valami határozott alakja, felkérte a városi lelkész urakat; menjenek ki a táborba,

jelentsék ki, hogy Enyeden nincs semmi fegyveres erő; kérik a tábori parancsnokságot az emberiség nevében, hogy az oltalom nélküli városban, a személy- és vagyombátorság fennmaradásáról rendelkeznek; annyival is inkább, mert maga a város semmiféle politikai cs erőszakoskodási bűnben sem hibás.

A városi lelkész urak, a reform, pap kivételével, ki maga is elmenekült, kimentek az Enyed előtt levő táborba, ú. m. a rom. cath. részéről W i s k o l c z y, ev. pap K e u l, és unitus (oláh) pap Molnár; ezek tisztökben eljárak. Az Enyed előtt levő tábor parancsnokai azonban gyanakvók valának, cseletől féltek: nem mentek be rögtön a városba, úgy látszik magok sem valának tisztában az Urbán és Gedeon működéseikkel. Érintkezésbe léptek mindjárt a városi rögtönzött hatósággal, de két napig nem mentek be Enyedre. Különösen, azon keskeny utcát elzáró torlasz és sánchról, mely a piacról a „nagy hídhöz“ vezetett, vala az a hír, hogy alá van aknázva; megköveteltetett tehát, hogy a város főhadnagya azt hányassa szélyel, sánccát töltesse be.

Ez is megtörtént; a tudakozódások is, úgy látszik, bebizonyították, hogy a magyar kormány Enyeden volt katonái és hívei valóban elvonultak: a tábor tehát megszállta Enyedet.

Durcásan, kihívólag, megvetőleg bántak a várossal és egyesekkel, de ekkorиг nyílt rablás nem volt. Kevés időt is marada a sereg Enyeden: annak zöme Torda felé nyomúlt, csak őrség maradt ott.

Nov. 13-kán, és következő napokon Fel-Vinc lón megsemmisítve.

Bámulatos és megdöbbenő volt látni a helyet, hol régebben népes házsorok, jóllét, tevékeny élet volt, mint kietlen, kormos, lakatlan pusztaságot. Magam láttam még így F.-Vincet pár évvel pusztulása után.

Vincén a házak, két templomot, a szék házat¹⁾, és egy pár nagyobbacska épületet kivéve, mind fából valának: ezek nem beégtek, de a szó teljes értelmében a földszinéig leégtek. Éppen így a hasonlólag fakerítések. Vinc legfőbbként földművelésből élt; sok gazdasági gyűjteménye szokott lenni: ezek, köztudomás szerint, éghetők és elvihetők. Gazdasági épületei is fából valának: helyüket alig lebete kijelölni. Már a kertekre is igen kevés gondot fordítottak, Vinc egyszerű székely lakói; gyümölcsfajok inkább szőlőjökben vala. És a fák is hiányozván a városban: nemcsak hogy a pusztítás után keresztül-kasul lehetett járni a telkeken, egyik utcából a másikba, de lehetlenség vala megösmerni igen sok helyt, hol végződik az egyik telek, hol kezdődik a másik; és nagyon gyakran, a helylyel a legaprólékosabban nem ösmeretes, képtelen vala meghatározni, hol volt régen utca, mely darab volt telek!? A tatárok ilyen formán dúlhatták fel őseink lakaikat.

Fel-Vincét illetőleg Jancu nagyon egyszerűen megjegyzi, hogy mikor ott keresztül ment, feldúlva találta. ²⁾ Azt én

¹⁾ F.-Vinc a kis Aranyosszéknek főhelye.

²⁾ Többször említett jelentésében. Sőt, ugyancsak szerinte, százados Grätze azt jelentette, hogy F.-Vincét az oláhok közeledtére magok a magyarok gyűjtötták fel! (II. füzet 10-ik l.) — Már egyjárást, hogy még ártatlanabb színben tűnjen fel működésük: miért nem állítja egyszerűsmind, hogy a mennyi magyar halva maradt a földön 48-ban, mindenik önmagát ölte meg? — Fel-Vincről még egy helyt nagyon csodásán emlékszik meg a csak most említett munka. A Jancu-féle hadműködésekről szólván, azt mondja: Fel-Vinc, hol a rebellisek a leghallatlanabb kegyetlenségeket követték el a románokon, elégett. (F.-Vintz, wo die Rebellen die unerhörtesten Grauelthatan an den Románon veriibt hatten, ging in Flammen auf. (Die Rom. d. öst. Mon. I. f. 92 l.) — Megvallom: szeretném tudni micsoda kegyetlenségeket értett az említett munka szerzője? — Én, ha emlékeimet összeszedem, igenis tüntet fel az több kegyetlenségi eseten, melyet magyar követett el oláhon, — ámbár viszonyosan sokkal kevesebb ez, mint a megfordított viszony, — vajha még kevesebb lenne! Arról azonban semmi tudomásom sincs, hogy F.-Vincen helyben követtek volna el nagy kegyetlenségeket rajtok.

nem akarom vitatni, hogy midőn ő oda ment, már Vinc fel volt perzselve, de bizonyos az, hogy oláhok pusztították fel; és alkalmasint éppen saját népfelkelése volt a megsemmisítő sáska-sereg. — Két versio kereng a magyarok közt, az elpusztítókra nézve. Az egyik: a vinceiek elfutván, a környék rendetlenül összegyűlt oláh-csőcseléke dúlta fel Aranyosszék szék-helyét (Vincét). A másik: éppen a Jancu csapatainak tulajdonítja a műtétet. Magyarok nem valának ott, vagy a kik ott voltak, nem igen menekülhetének; hogy a dolog miként történt, azt éppen az oláh adatokból kellene tisztába hozni. Azok pedig, 48-at és 49-et illetőleg, még eddig aligha nem többet zavartak, mint tisztítottak. — F.-Vinc pedig nem oly jelentéktelen hely, melyet illetőleg elég lenne egypár keveset határozó szó: a vinceiek az igaz hogy személyesen, marháikkal együtt, majd mind előre elmenekültek, és így a pusztításnak csak mintegy 30 élet esett áldozatul közvetlenül,— de a feldúlás által közel 2000 lélek vált késő ősszel, egy rendkívüli szigorú tél előtt, földönfutóvá. Mint állítva van, a vinceiekből néhány holdnap téli bujdosó életben, ínségnek és nyomornak, körülbelől 200 esett áldozatul.¹⁾

Enyeden a rendes városi őrséget, az elfoglalás után, különböző és nagyon különféle csapatok képezték, melyek többször is cserélődtek. Volt ott hosszasan több vagy kevesebb oláh fegyveres; voltak szász nemzetőrök, és voltak különböző fegyverzetű rendes cs. k. csapatok.

Maga Prodanu, mint a kinek kerületébe esett a város, sokat mulatott ott és parancsnokoskodott. Tanyáját a Szilvási M. lakásán ütötte fel; közvetlen szomszédjában a b. Kemény háznak, a V a r c a g á s utcában.

Mint mondám: nyílt rablás nem vala, de a kézalatti, a félig-meddig lopás, az nagyban divatozott.

¹⁾ Honvéd (hírlap) 1849-ki máj. 3-ki és 4-ki (108- és 109-ik) számokat lásd. — A 200 elpusztult kissé minden nyomorúság mellett is igen soknak tetszik nekem.

Köztudomású dolog, hogy minden rendetlen katonaság hajlandó a rablásra. Minden népfelkelés pedig kisebb nagyobb mértékben rendetlen katonaság: nehezebb előttük személy- és vagyonbátorságot tartani, mint rendes csapatok között. Az oláhoké pedig, úgylátszik e tekintetben, sok más népfelkelés mellett is messze megkülönböztette magát. Idézek egy pár adatot, mely nem magyar és velők világért sem ellenséges kútforrásból eredett.

Említettem már fennebb b. Puchnernek rendeletét a harcon kívüli pusztítókra, kegyetlenkedőkre nézve (1848. oct. 26-ikáról). Ebben különös nyomatékkal teszi kötelességévé azon tiszteknek, kik a népfelkelési csapatok közé vannak beosztva, a katonai rend és fegyelem fentartása végett, a rablókat és pusztítókat törvényszék elibe állítani.¹⁾ — Hasonlólag említém már ugyancsak b. Puchnernek oct 30-ikáról az oláh comitéhez intézett rendeletét arra nézve, hogy ne pusztítsanak; hogy Erdély déli részében rendet eszközöljenek; hogy jelentést tegyen a comité a zalathnai eseményekről.²⁾ — Mindezek mellett is a főhadi-párancsnokság szükségesnek látta az oláh comitét figyelmeztetni arra, hogy különbséget kell tenni a rablás és requirálás közt.³⁾

Ezen adatok még mind azon időre vonatkoznak, midőn a Puchner fegyverei határozott felsőségben valának, akkor pedig sokkal könnyebb lett volna rendet tartani: egy elkényszeredett vert had, mindig rendetlen. Még nehezebb dolog, hogy ne mondjam, lehetlenség lett volna a helyes korlátokat fentartani azután, hogy a Bem fegyverei felülkerültek. Innen volt, hogy több lovagias tiszt a legnagyobb indignatioval for-

¹⁾ „Sieb. Woch.“ 1848. nov. 9-kéről (Nro 92.)

²⁾ Azon lista szerint, melyben feljegyezve vannak a gen. commando közleményei az oláh comitéhez, ezen rendeletnek következő jegye van adva: Z. 1545.

³⁾ Előbbi lista szerint dec. 15-kéről S. 1440. jegy alatt. Szavai: „das G. Commdo. verordnet dasz män unterschied machen soll zwischen Kequisition und Plünderung.“

dúlt el az oláhoktól. A mint maga Ákszentyá nagyon naivul és méltatlankodva elbeszéli, őt Röhrich insultálta azért, hogy miért raboltatott.¹⁾ — Enyednek elpusztíttatása után egy vádat közöl az oláh comitéval épen a miatt a gen. commandó és fenyegeti büntetéssel a bűnösöket (jan. 15-ikéről). Sőt, ugyanezen időben kötelességévé teszi a comitének: úgy vigyázzon, nehogy Torda is Enyed sorsára jusson; Tordán sok közvagyon van. Ez már azon időbe esett, midőn Torda a magyar kormány visszanyomuló sergei birtokában vala. Azon listában, melyben a fohadi-kormányzóság közleményei az oláh comitéhoz feljegyezve vannak, ámbár más helyeken nem voltak megjegyzések, itt, majdnem csufondárosan oda van vetve: semmi szó sincs Torda elpusztíttatásáról; időn kívüli a rendelet, midőn a cs. k. sergek nem bírják azt; előbb foglalják vissza, aztán szóljanak róla.

Mindezeket azért hoztam fel, hogy tájékozva legyen olvasóm azon csapatok tulajdonaira nézve, melyek nov. 10-ikétől fogva 1849-iki jan. 1-sőjéig Enyednek őrségét képezték vagy gyakori látogatói voltak.

Nyílt rablás Enyeden tehát ekkor nem volt, de annál több lopás, orzás, pusztítás is. Egy párszor a városban hírcfutamodott, hogy az oláhok jönnek azt feldúlni: dobot vertek, az őrseret kiállították elfogadni a netaláni oláh csöcseléket. Azok csak vak-hírek maradtak. De mint mondtam, Enyedről a kivonuló magyar katonasággal igen sok család elment: nem egy ház maradt Enyeden üresen, a szomszédnak, vagy valamely ösmerősnek figyelmébe ajánlva. Az Enyeden át-megátvonuló csapatok, sergek nagyok, számosak valának; a város meg nem nagy; de méltóknak is találtattak a büntetésre azok, kik elszaladtak: az Enyeden rendelkező kormány-hatalom nézete szerint a menekvők már menekvésők által némileg ítéletet mondának saját fejökre. Tehát, nemcsak hogy tettek

¹⁾ Bricht des... J. Auxcnz Severu... (Die Rom. d. öst. Mon.)

az üresen hagyott házakhoz is beszállásoló katonákat, de azok méltók valának nagyobb teher hordozására. A ki viszonyainkkal csak legkevésbé ösmeretes, képzeljen magának egy serget, melynek nagyobb része népfelkelés vala, beszállásolva részben üres telkekre, melyeket az ellenséges földnek tekintett. Az épületek, telkek pedig nagy részben úgy állottak, mintha lakói a szomszédba mentek volna el, egy pár órai látogatásra. Hiszen reggel 8-tól déli 12 óráig mi idő van alkalmatosságot szerezni, midőn mindenki indul, és felpakolni. Aztán nem egy ember volt, ki úgy elvesztette fejét, vagy úgy el vala foglalva a közügyek által, hogy annyit sem menthetett meg sajátjából, mennyit lehetett volna: a lakok legnagyobb részében világért sem volt minden elpakkolva, elzárva, — szana-szét feküdt mindenféle házieszköz, készület. Még kész érc-pénz is maradt a földben elásva nem egy helyt.

A szállásolásról egy kis példát hozok fel.

Említve, volt fennebb, hogy a muzsinai expeditio alkalmával Muzsina helységnek egy része meggyült, leégett. A ház nélkül maradt muzsinai (oláh) közlakosokat beleszállították a Kollégium-útcában levő emeletes professori lakokba; és, kik oda nem tértek, azok a kollégiumban kaptak helyet. A muzsinai oláhok minden rongyaikkal és piszkaikkal tehát beköltözének, a saját elpusztult viskóik helyett számokra rendelt emeletes kőépületekbe. Lehet képzelni, hogy a minden fogalmaikat meghaladó lakokban, azoknak kényelme, tiszta bútorzata, ösmeretlen eszközei és kényelmi készületei közepette, hogy vették ki magokat ők, tökéletesen magok szabadjában hagyva. Csak egyetlenegy adatot említek fel. A vas takaréki tűzhelyekkel (vulgo: Sparherd-ekkel) nagy bajban voltak. A tüzet nem a maga helyére csinálták, hanem rá, és majd megfűltek a füstben.

A muzsinai oláhokat nem tekintve, a kollégium is üres volt. Ennek gyűjteményei megőrzése végett őr állott a kapuban. Alig ért az azonban valamit.

A kollégium gyűjtemény-teremei némelyike, heteken út nyitva állott. Időről időre lehetett látni egyeseket, kik benéztek ama helyiségekbe és sompolyogva hoztak valamit onnan el. Annyival könnyebb volt ez akkor, hogy télben felső-ruha alá több mindent lehet rejteni. Sokan mondták, hogy emléket visznek magokkal. És annyi emléket hordtak el, hogy a kollégiumnak igen jeles érem és pénz gyűjteménye már ekkor kiürült. Ásvány és tömött madár gyűjteményében, ez utóbbi nagyobb részint tanár Zeyk Miklós fáradozásának gyümölcse, nagy kárt tettek. Sőt vannak olyanok is, kik állítják, hogy a természettanhoz, csillagászathoz tartozó különböző eszközök, készülétek a maga módja szerint bepakolva indultak útnak a szász föld felé. És a közhiedelem az Enyeden akkor állomásozott szász nemzetőröket amaz emlék szerzésben, átalán, igen hibásaknak mondja. Jancu pedig maga, nem tétovázik azt állítani, hogy: az oláhok nagyon jól viselték magokat, rendben valának; de a szászok raboltak, pusztítottak.¹⁾

A várost, majdnem felesleges mondanom, lefegyverezték. Miután azonban több üresen álló telekről terjesztette a hír, hogy fegyvereket rejt: házmotózások is voltak. Az ily nemű házmotózásoknak, zár feltöréseknek eredménye lett, hogy több ház heteken keresztül állott záratlanul. Valóban szerfeletti csáb a máséra áhító gyenge emberi faj előtt.

Több boltban is történt kár. Voltak ugyanis kereskedők, kik magok is menekültek. Portékával telt kereskedésüket becsukva hagyták. Megérkezett a sereg és több holmit nem lehetett kapni: mert némely boltok zárva valának. Felsőbb rendeletre ki lőnek nyitva; de elfeledék egyszersmind elejét venni annak, hogy szétharcsolás ne történhessen. Így pl. a Szabó F. boltjából sok szivar és egyéb oly apróság fogyott el, melyekre szükség vala. Megjegyzendő pedig, hogy ezt

¹⁾ Többször említett jelentése (Dic Rom. d. öst. Mon. II. füz. 10 1.)

épen Losenau ezredesnek parancsára nyitották ki, kinek pedig ösmert lovagiassága kizár minden olyan gyanút, mintha legkevésbé is kívánt volna lopásnak, fosztásnak legtávolabbi részese lenni. Azt is meg kell adni, hogy ama boltban még nagyon sok minden maradt, melyek egypár heti árulás után, véglegesen megsemmisültek a nagy pusztításkor.

Még következő pontokat emelem ki jellegezni azon helyzetet, melyben Enyed és környéke volt, miután azt a magyar kormány serei, emberei, elhagyták.

Az enyedik fel lőnek esketve a császár hűségére egy kiszabott eskü forma szerint. A kik írni tudtak, nevük aláírásával is erősítették esküjüket.

Mindemellett sem bíztak még eléggé a városban, miután a Puchner serei mindenhatósága tünedezni kezdett. Tizenkilenc enyedi polgárt kezesnek vittek Szebenbe. — Természetesen erre a legtekintélyesebbek lettek volna legalkalmasabbak, — miután azonban nagyon siettek, mondhatnám, azokat vitték el, ki hamarabb került a cs. katonaság kezébe.¹⁾ Különben nagyon is kevésbé becsülték meg ezeket: Enyedtől Tövisig gyalog vitték; onnan Balázsfalván át N. Selykre székéren; onnan meg Szebenbe újra gyalog. Szebenben pedig két szobát adtak számokra és azokban sokkal inkább valának foglyokként, mintsem kezesekül. Megmenekedtek kezesi fogságokból, midőn Bem Szebent a tél folyamában bevette.

A főhadi-parancsnokság oct. 28-ikán tudtára adja az oláh comiténak, hogy megrendelte Alsó-Fehérmege restau-

¹⁾ A kezesekül vittek nevei: 1. id. Gyarmatin János, 2. Horváth Lajos, 3. Sándor József, reform. pap, 4. Virágháti József, 5. Enyedi Sándor, mérnök, 6. Sipos Pál, ügyvéd, 7. Szili Imre, 8. Beke János, 9. Kovács János, 10. id. Veress Bálint, 11. Patkós Mátyás, alk. senator, 12. Bartha István, 13. Lofsteiner Károly, vár. szóig.hírő, 14. Zsigmond András, 15. Finta János, vár. sz. b., 16. Telegdi Károly, 17. Polgári István, 18. Kiss Károly, alk. senator, 19. id. Veress Pál. — Ezek közül Sipos Pál hamarabb megszabadult mint a többi; Szili pedig soha sem tért vissza: meghalt. (Szíves magán közlés nyomán.)

r a ti óját; valamint azt is, hogy a megye székhelye Enyedről Fehérvárra tétessék által. Ennek végrehajtására kinevezett biztosokként nevezetnek: százados Hild, Fink József és Porutiu Sam. Valóban, Alsó-Fehérben ösmeretlen egyéniségek!

Megjegyzendő egyébaránt itt, hogy az, mit Alsó-Fehérnek nevez a főhadi-parancsnokság, már nem a régi e névén ösmert törvényhatóság egésze. Alsó-Fehérnek a két Kiiiküllő és Maros közé eső része külön lön abból választva, és ez „balázsfalvi districtus“ nevet kapott. Ezen kerületnek székhelye, természetesen Balázsfalva lett; ideiglenes igazgatója, pedig (provisorischer Verweser) nyugalmazott lovassági százados Pópa.

October 29-ikéről pedig azt tudatja a főh. parancsnokság, ugyancsak az oláh comitéval, hogy a zalathnai tisztség helyreállításáért kinevezte commissariusnak ügyvéd Dobra Pétert.¹⁾

Az enyediék közül nov. 8-ikán az elvonuló katonasággal, mint már tudjuk, sokan mentek el. Némelyek, a tehetősebbek, a félenkebbek, azok, kik nagyobb mértékben compromittálva képzelték magokat, vagy viszonyaiknál fogva könnyebben mozogtak, Tordára, onnan Kolozsvárra és a futó Kolozsvárral, Nagy-Váradra és kijebb Magyarországra menekültek. A legnagyobb rész azonban ezt képtelen volt megtenni: Tordán és Kolozsvárt maradt. A magyar kormány serei onnan tovább húzódtak. Torda és Kolozsvár is a csász. parancsnokok, Wardener és Urban kezeibe jutottak. Egy perzig úgy látszott, mintha az egész tragoedia már be lenne

¹⁾ Ezen két restauratoról szóló adat, azon lajstromból, melyben közölve vannak a gén. comm. átiratai az oláh comitéhez. — A Die Rom. d. öst. Mon. közli a főhadiparancsnokságnak egy közleményét az oláh comitéhez, mely A.-Fehér felosztásáról szól. (Lásd I. f. 98—99 l.) Különbön a dolog jól összevágna, de a dátumban egy kis zavart látok; mert emez utóbbi nov. 7-kéről kelt volna.

fejezve. Enyed csak úgy vala kormányozva pár hétig, mint a többi erdélyi, egy kis részét a székely földnek kivévén. Az enyediek mindemellett is féltek visszatérni elhagyott fészükbe; nem hiányoztak pedig a hivatalos biztatások. Végre gén. Wardener, kinek humanitását mindazok emlegetik, kiknek ama szomorú időben vele közök volt, rendes katonaságot rendelt, mely az Enyedről elmenekülteket hazakisérje, merények ellen védje. Ekkor a Kolozsvárt és Tordán tartózkodó enyediek legnagyobb része visszatért elhagyott békés lakába. Sőt, mint fennebb említém, még a hegyaljai birtokos özvegyek közül is valának, kik, mint biztos menhelyre, nov. végén és dec. elején Enyedre vonultak.

Szegény emberek! Vajha messze kerülték volna Enyedet!

IV.

Nagy-Enyed 1849 elején; pusztulása.

Enyednek sorsa, természetesen, a legszorosabb viszonyban volt a hadiműködések menetével. Nem tartom azonban szükségesnek részletesen előadni: mint verte szélyel Gedeon tábornok nov. 5-kén a M. Vásárhelyen, volt székely tábornok; — miként rebbant szét a Radnóton levő; — miként közeledett Urbán ezredes és Wardener tábornok Dées felől; — minő sületlen csatája volt nov. 3-kán, a N.-Enyedről is begyűjtött csapatokkal erősített kolozsvári seregnek, Szamos-Ujvámál; — minő zavarban, rendetlenségben hagyták oda a magyarok Kolozsvárt; — hogyan adta meg az magát, nov. 17-kén, a cs. k. csapatoknak; — a Katona Miklós serge hogyan ment össze, az azt Kolozsvárról megtámadó Urbán előtt; — miként vonult a kolozsvári magyar sereg Nagy-Várad felé, és lön végre nov. végén (24-kén vagy 25-kén) a magyar főhadiszállás Csúcsára áttéve. Nem szükség elbeszélmem, hogy Baldacci letévőn a parancsnokságot, mikint vette azt ideiglenesen át őrnagy Czetz; — mikint állott akkor a magyar kormány serge jobb szárnya Csúcsán, közepe Zilahon és Zsibón, balszánya Nagy-Bányán; — és hogy elfoglalta ekkor a cs. k. katonaság egész Erdélyt, a székelyföldnek egy kis szegletén kívül. És nem emlegetem fel, hogy december elején Bem, az újonnan kinevezett fővezér, a rendetlenségbe jött, az oly kevés rendes erőre támaszkodó, csaknem mindenben hiányt szenvedő és a

felbomlás szélén levő magyar sergeknél megjelenvén, mikint tudott egyszerre rendet, lelket, önbizalmat önteni abba; — hogyan volt képes oly csekély eszközökkel, jelentékeny erővel szemben, határozott előnyöket vívni ki: előnyömeit Zsibó és Dées felől, elő Bánffy-Hunyad felől; és mikint foglalták csapatai vissza még ugyanazon fogyó évben (karácson első napján, dec. 25-kén), Kolozsvárt. Mindezeket nincs miért én részletesen előadjam: bőven vannak ezek több helyt elmondva, — és alkalmasint ismert tárgyak. Az én figyelmem Enyedre marad függesztve.

Enyedről tekintve a dolgot, néhány hét telt el azon hiedelemben, hogy a magyar kormány ügyének vége van; hogy az egész magyar hadjárat nem vala egyéb mint éretlen katonásdi, mely erőtlenségében megsemmisült az első válságos percben, valamint a mulékony buborék szétpattan, az első könnyű szellőre.

Néhány hetet teljes nyugalomban és önbizalommal töltöttek Puchner főparancsnok csapatai Erdélyben: de a béke nem lőn véglegesen helyreállítva már akkor.

A közlekedés mondhatnám fennakadva maradt az egész országban. Enyeden, valamint más helyeken, rendkívül keveset tudtak a dolgok állásáról. Magyar hírlapok Erdélyben csak Kolozsvárt jelentek meg. Ama hírlapok azonban nemcsak fel lőnek függesztve, de mint Puchner, Wardenerrel; nov.

17-kéről tudatá, azok szerkesztői katonai kézbe adatását határozottan kívánta. — Enyeden darabig nyugodtan maradtak, és kimért systemával haladtak keresztül-kasul, a rendes katonák; későbbre bizonyos sebbel-lobbal mozdulás, bizonyos rendetlenség vala rajtok észrevehető. Nincs azonban rosszabb hely, biztos újságokat, tudósításokat kapni, mint háború idején valamely sereg. Abban biztos tudósításokat csak a legfőbbek kaphatnak; azok révén terjed el mondhatnám minden adat, minden remény, az egész tábor felfogási és okoskodási rende: nem egyszer szándékosan átalakítva,

elferdítve, saját cél szerint kizsákmányolva. A mit a nem avatott emberek saját szemeik előtt látnak történni, annak egybefüggése üsmert, érett nem lévén, a hézagot rendesen szárnyára bocsátott képzelőtehetségökkel tölték be: rendesen idomtalan álomképekkel.

Az első biztos jelt arra, hogy a magyar sereg nemcsak meg nem semmisült, de tényleg működik, haza térő, hogy ne mondjam haza szökő, népfelkelési oláhok sietkezésében látták. Az ösmert csúcsai dec. 18-ki és 19-ki csaták zavarát, zaját felhasználták ugyanis, mint állítva van, igen sokan a táborozást nagyon is megsokalt népfelkelési oláhok közül, hogy megfutamodván, hazáig meg se álljanak. Annyival könnyebben tehették azt, mert a támadók a cs. seregek valának, — a határozottan visszavert támadások pedig, nélkülözhetlen rendetlenséget idéztek elő. — Azon oláhok közt, kik Csúcsáig mentek, nemcsak Enyed vidékiek de még hunyadmegyieiek és hátszegvidékiek is voltak., Ezek útja pl. Enyeden vezetett keresztül.

Bemnek legnagyobb ellenségei is megadhatják, hogy a keze alatt levő kis erővel rendkívül ügyesen tudott működni. Megadhatják, hogy kezei közt a kivívt eredmények mindig nagyobbaknak tűntek ki, mint a mekkorák valóban voltak. És bizonyos az, hogy magatartásával, mozgásaival a Puchner-féle parancsnokságot mindig zavarban tudta tartani; és a Puchner-féle serget képes volt nagy mértékben demoralisálni.

Megjelenése Kolozsvárt (dec. 25-kén) oly rögtön és oly véletlenül történt, mintha a felhőkből cseppent volna oda.

Működéseinek Enyedre nézve azon hatása volt, hogy 1849-ki jan. 1-ső napján, az eddig ott állomásozó cs. rendes katonaság, Fehérvár felé, onnan kivonúlt. — Kern verte pedig meg azokat senki: hiszen a magyarok még távol voltak; de azon cs. seregrész már messziről kezdett visszavonulni.

A császári sereg tehát Enyedből kivonult, — Bem serge még odáig nem nyomult: Enyed katona nélkül maradt.

Ezen helyzetet az enyedik, annyi pusztításnak közvetlen szomszédságában, oláhságtól környezve, az oláh-havasoknak tövében, fegyvereiktől megfosztva, felosztott nemzetőrséggel és az erélyesebb, nevezetesebb vezetők hiányában, nagyon veszedelmesnek tartották. — Szükségesnek látta tehát az enyedi ideiglenes előljárásság, katonai oltalom után folyamodni. Jan. 5-kéről intézett, ezt kieszközlendő, levelet egy küldött által, ifj. b. Kemény Istvánhoz, a19Ó-fehéri főispánhoz, ki akkor Kolozsvárt vala, kérvén őt: eszközjön ki Enyed oltalmára katonaságot.

Az enyedik rendkívül remegtek. Midőn a küldött a levéllel elindult, egy csoport menekvő is távozott Torda felé. A kik kénytelenek valónak helyt maradni, napokon keresztül nem mertek levetkezni. Nehány eldugott puska és holmi szedett-vedett fegyverek is kerültek elő; a férfiak azokkal fegyverkezve, holmi őrzáratokat is tettek: de ellenség 8-káig sehonnán sem mutatkozott.

Segítséget egyébaránt Kolozsvárról nem kaptak. A tanács kérelmét ifj. b. Kemény István, az akkor már b. Vay helyét pótló Beöthynek mutatta be, és megtoldotta a viszonyok üsmertetésével. Hiában volt. A magyar sereg Kolozsvárt valóban nagyon csekély volt. Bem előtt az egész Erdély elfoglalása lebegett és nem egy város megmentése. Segítség Enyedre nem jutott. Különb kinek is jutott volna eszébe, hogy Enyedet, a katonailag jelentéktelen és ártatlan várost, minden a tekintetbeni kihívás nélkül temető-talpából feldőlják. És akkor, midőn a feleiét Kolozsvárról kelt, hogy kénytelenek Enyed oltalmára oda külön csapatot küldeni, — már akkor felesleges is lett volna az. A felelet jan. 9-kén kelt: Enyed jan. 9-kén már füstölgő romhalom volt, melyben legfeljebb rablók tanyáztak.

Mint már mondtam, Enyeden jan. 1-től jan. 8-káig semmi féle katonaság sem volt. Az utóbbi napon szállást csinálók érkeztek az oláh népfelkelés részéről. Nagyon különbözőleg mondják ezek számát, többek állítása szerint mintegy negy-

ven volt, és némelyek egy pár tribünt (tisztet) is vélték közöttök felismerhetni; és nagyon különbözőleg adják azon számot, melyre szállást kellett készen tartani. Annyi bizonyos, hogy ezek a városi szállás-mesternél rendeltek szállást, az nap estvére.

És, bizonyos az is, hogy ezen hírre, a különben is félénkké vált Enyeden, rendkívüli vala a rémulés. Erre a városi előljáróság testületileg járult az Enyedre bement Prodanu elibe azon kéréssel, hogy a rendetlen oláh népfelkelést ne vigyék a városba, mert az, kétségen kívül, gyújtogatást, rablást és pusztítást eredményezne. Prodanu biztatta az enyediakat, hogy nincs miért féljenek. Enyed igazgatása az ő hatáskörében fekszik; ő oda nem fog bebocsátni semmi oláh csapatot. Mondá, hogy Enyednek nincs semmi nagy katonai bűne; hogy annál inkább meg legyenek nyugodva, figyelmeztette arra, hogy azon vidéknek, melynek ő igazgatója, egyenes érdekében van Enyed jólléte, emelkedése; mert: ama havasi vidék, csaknem minden készítményét Enyeden adja el, és csaknem minden szükségesekkel onnan látja el magát. „Mindezekért — folytatá — úgy fog Enyedre vigyázni, mint saját szeme fényére.“ Egyszersmind megbízta a városnegyedek előljáróit, hogy nyugtassák meg a lakosokat, mert nem lesz semmi baj.

Nem tudom a Prodanu közbelépésére-e vagy valami más ok miatt, de az igaz, hogy Ákszentyától is biztosítás érkezett, hogy az nap estve nem fognak Enyedre menni. A biztosítás egy kis levélben vala megírva plajbáccal, a városi előljáróhoz, melyet alkalmam vala eredetiben látni. Fordításban így hangzik: „Uram! Azon 6,000 ember, kiknek Nagy-Enyedre kellett volna menni, most egyszer a körül fekvő falvakban marad, tehát n-enyedi testvéreink nincs miért várjanak. Csombord, jan. 8-kán 1849. Xeverus Axenti, praefect.“

Mindezen biztosítások következtében az enyediak megvalának pillanatra nyugtatva, mint már napok óta nem. Már

sokan kezdték volt holmieket eldugni, elásni a fenyegető éjszaka elől, de a különböző biztosításokra és biztatásokra, megszűntek. — Beastveledett: és csakugyan semmi népfelkelési csapat sem mutatkozott. Eljött a kis város éjszakája, és a nagyobb rész nyugodtan hajtá fejét párnájára, kinyugodni a nap ijedelmeit. Némely előkelő polgárok pedig, együtt vacsoráltak Prodanuval, kinek, mint igen ügyes, életrevaló papnak, a szomszéd helységek egyikéből, sok ösmerőse volt Enyeden.

Az éj nem folyt le oly csendesen, mint a hogy kezdődött.

Enyed mellett ekkor két oláh tábor volt. Egyik a Prodanu keze alatt, másik az Ákszentyá seregeé. — Mint látók, maga Prodanu N. Enyeden mulatott. Ugyanott volt sergéből egynéhány őr, és tán vagy 100—150 ember, kiket magához közel akart tartani. Hogy azonban ezek ne szélledezzenek, és tán rendetlenséget se csinálhassanak, az „új kollégyum“ szegelete mellett levő „sisakhoz“ címzett fogadó helyiségeibe valának bezárva. Sergének nagyobb része, a mindjárt N. Enyeden felül fekvő Fel-Enyeden volt, és a két Enyed közt levő elszórt házakban. Átalán: ezen egész tábor nyugodt volt.— Nem így az Ákszentyá tábora.

Ákszentyá Csombordon vala, mint említett leveléből is látszik. Beszállásolva volt a reform, papnál. Annyira fel volt ugyanis dűlva az ifj. b. Kemény István udvara, hogy az szállást nem adhatott. Serge Csombord helységében volt elszállásolva nagyon zsúfolva.

Sergének nagyobb része lándzsás vala, de kevés puskás is volt azok közt. Januarius 8-ikán este felé eljáratta, hogy a puskások gyűljenek össze, de a lándzsások nem. Úgy kell lenni azonban, hogy megsejtették, vagy megtudták, hogy Enyedre egy diversiot tenni van célba véve: oly rendetlen katonai kormányzattal bizony könnyen kiszivároghatott a hír; — köztudomású dolog volt, hogy Enyeden semmi katonai erő nem volt; — sokaknak váshatott foga egy kis ragadományra, mely némelyek nézete szerint a megbüntetendő Enyedet oly

méltán sújtja, és veszedelemmel nem jár: nemcsak a puskások felgyűltek, de az egész tábor; mindnyájan akartak menni Enyedre.

Hogy azt, mi ezután történt, világosan felfoghassák olvasóim, szükség, hogy Enyed fekvésiről, részeiről, némi képzetel birjanak. Jól tudom, hogy a hosszas helyzeti (topographiai) leírások unalmasak, hogy azokat rendszeren átlapozzák, és magamon tapasztaltam, hogy a nagyon csekély aprólékosságokig lemenő helyfestések a helyett hogy tisztáznák az ember képzetait, még inkább összezavarják: rövid leszek tehát és a főbb vonásoknál maradok.

Az előbbeni fejezetben mondtam, hogy Enyed a róla nevezett patak völgyében fekszik, a hol az, az örhegy aljában, nyugotról keletre menő irányát kevésé éjszak-keletivé változtatja és maga is rendre tágasodván, a város szélén, a Maros még tágasabb völgyébe torkollik.

Enyednek középpontját, mondhatnám magvát, képezi egy régi templom, az Enyeden levők közt legnagyobb ref. templom, és az ezt környező régi fal, mint nevezik „vár“, mely az örhegy aljában, attól délkeletre áll. A „várat“ köröskörüi tágasabb tér köríti, melyből, mennyire a helyi viszonyok engedik, sugárosan vezetnek kifelé Enyed főbb utcái. Legnagyobb utcája Enyednek a „Magyarútca“, mely ott egyszermind a Kolozsvárra menő országutat is képezi. Ez a „vár“ éjszakkéleti szögétől indul és éjszakkeltre, azután egy keveset hajolván, majdnem tisztán éjszaki irányban haladva, (mint töltött út), hagyja el a várost. A ki Kolozsvárról jön és Fehérvárra, avagy Szebenbe akar menni, a Magyarutcán a piacra érkezvén, akár balra hagyja a „várat“, az új kollégium előtt haladván el, akár jobbra: a „várnak“ délnyugati szegletétől vezető egy kis keskeny utcán délre fordul, mely egyenesen a patakon levő hidra („nagy-híd“) vezet. Azontúl pedig, kevés kanyargás mellett is, eredeti irányát megtartván, rendre emelkedik az út „Tövisutca“ név alatt; a városnak szélén

legmagasabb pontját éri el a „Kakas-domb“ tetején; onnan pedig az út oldalalag leszabván, tovább halad Tövis és Fehérvár felé.

A „Tövisútcából“ két jelentékenyebb utca ágazik ki. Az egyik nem messze a pataktól kezdődik, kissé emelkedik azon hegy-oldalra, mely dél felőlről képezi az enyedi patak medencéjét, előbb „Ebhát“ nevet hord, a vármegye háza előtt vonul el, Csombordra és Szent-Királyra vezet, és a vármegye házán kezdve az utóbbi helységről van nevezve. — A másik kissé feljebb még a hegyoldalban térve ki, épen ellenkező irányban vezet, mint a „Szent-Király“ utca, ennek neve „Tót“-útca. Ez vezet legközelebb az Enyedtől délnyugatra kezdődő erdőséghez.

A „várnak“ éjszaknyugoti szegletétől körilbelől nyugoti irányban, az Órbegy aljában, a patakkal majdnem párhuzamosan, vezet a városból ki a „Varcagásuca.“¹⁾ Ennek folytatása képezi azon útat, mely F. Enyedre, Muzsinára, Torockóra vezet az enyedi patak keskeny völgyében odább-odább kanyarogva.

Még egy utcáját emelem ki Enyednek. A „vár“ éjszaknyugoti részével párhuzamosan, a piac éjszaknyugoti felében van az enyedi főoskolának egy nagyobb és újabb épülete; mint általán nevezik: „Új-kollégium.“ Ennek keleti szegletétől majdnem egyenesen éjszaki irányban vezetett a kollégium

1) Tudom, hogy némelyek szeretik a „Varcagás utcát“ „Várszög utcának“ nevezni. Elnevezésük igazolására azt hozzák fel, hogy a „Varcagás“ utca a soi-disant „vár“ egyik szögéből indul ki. Ez igaz is; de mindamellett hibás elnevezésnek vélem azt, és a túlságos magyarizálás egy kis erőszakoskodását gondolom benne láthatni. — A régi felfogás és magyarázat szerint a dolog következőleg állana: Enyed végen német város volt. Különböző város- és liatár-rész elnevezésekben ennek emlékei máig is fennmaradtak. „Varcagás“ e névből alakulhatott „Sckwarzegasse“ (a temetőbe vezető utca). Az épen említett „Tót“ utca eredetileg „Todtengasse“ lett volna; (a másik temetőbe vezet.) — Hasonlólag „Hollós“ (határ-rész), „Herrlos“ vagy „Herrenlos“ (uratlan), „Herzsa“ (határ-rész), „Heerschau“, — „Gerepen“ (határ-rész), „Gräben“ lett volna régen.

régi épületének egyik oldala és több professori lak előtt végig, a városból ki, a „Kápolna“ nevű domb felé, egy utca, mely „Kollégyumutca“ nevet visel; ha nem csalódom, ezt régebben „Miriszlóutcának“ nevezték.

Enyedhez nagyon közel fekszik Csombord; tőle keletre. A város szélétől alig van távolabbra mintegy 2000 lépésnél a Maros. A Marosnak pedig közvetlenül emelkedett balpartján, vagy ha úgy tetszik, egy a Maroshoz közel végig nyúló dombon fekszik Csombord helysége. — Innen indultak ki jan. 8-kán 1849-ben estve Enyedre az Ákszentyá csapatai. Enyed szélében azonban találkoztak Prodanu őreivel. — Ezek nem akarták bebocsátni amazokat; és vissza is kergették egyszer. Némelyek szerint ekkor épen egy kis csete-paté és egymásra lödőzés is volt az oláhok között.

Erre Ákszentyá emberei visszavonulnak és jelentik Csombordon, az azon napi tényei által híressé vált praefectnek, hogy őket nem akarják Enyedre bebocsátni. Ennek következtében, úgy látszik, hogy a könnyen felgerjedő ember haragra lobbant. Ha addig csak serge egy részét óhajtotta, — mi célból?! — Enyedre küldeni, már emberei visszanyomása után egész sergét gyűjtötte Csombord mellett, a nagy hideg miatt szilárd állást nyújtó Maros jegére, és azon megeskette, hogy minden áron bemennek Enyedre. És az ár, több ezer oláh, nekizúdult.

Legelőbb a Sz. Királyútca szélére értek. Ezen utcából pedig a kollégyum csűrös-kertje mellett lefogva egy csapat, átment a patak jegén és a kazárma közelébe és a Magyar-utcába ért; a másik csapat folytatta útját, működését a Sz. Királyútcában. A mint Enyedre bejutottak, jelenléteiket rémítő ordítás, puska ropogás, a menekülők és sebesültek jajveszélése, a minden felől ég felé tornyosuló füst gomolyák, magasra felcsapongó lángok hirdették.

A zaj, a vésznek híre, egyszerre elterjedt a minoriták zárdájába, mely épen a cathol. templom mellett, a várral szemben, a piac keleti során van. A derék és köztisztületben

álló praesidens, Wiskolczy Henrik, ennek hírére rögtön elment Prodanut felkeresni. Megtalálta szállásán, a vár azon szögén, mely szembe van a „Varcagásutcával“ és csak néhány lépésre a „Sisak“ című fogadótól, melyben Enyeden levő emberei tanyáztak. — Mint fennobb emlitem, Prodanu több előkelő enyedi polgárral együtt vacsorált. Midőn a p. praesidens oda belépett, épen végezték a vacsorát. A praesidens szemrehányásokat tett Prodanunak, és felszólította erélyesen fellépni, megmenteni a várost. Erre Prodanu kardot köt és haragosan elhagyja a házat. A praesidens is kisiet, de nem veszi útját egyenesen a „residentiába“ (a minorita zárda felé), hanem, — ekkor már javában égvén a Magyarútcza külső része, — arra felé indult segítséget és tüzet kiáltozván. — Nemcsak a tűz világolt, de ekkor nagy hó is volt, tehát hóvilág is, és mindezeknek tetőzésére a legtisztább tele-hold. A járókat, kelőket, majdcsak úgy lehetett látni, mint nappal. Nem sokat haladhatott a praesidens, míg reá rivalgának, fenyegették, puska-golyók röpülnek körülötte: sebesítve rogyik össze. — Sebe nem volt halálos; a nagy hideg, a havon fekvés, és az, hogy kifosztották nemcsak attól, mi zsebeiben volt, de gúnyái egy részétől is, pl. csizmáitól, miben nagy szükségét láttak az oláhok, azt eszközölték, hogy hamar magához tért. — Felkelt, vánszorogni kezdett haza felé. Az oláhok közül ezt észreveszik, utána iramodnak, és lándzsa döfésekkel, ütésekkel újra földre terítik. — Még a zárdáig nem ért vala az oláh raj. Hosszas kimaradása a praesidensnek, aggodóvá tette pap társait sorsa iránt. Keresésére mentek. Meg is találták, másodszeri aléltságában, a földön vérében fetrengve. Felemelték, hazavitték. Nem volt még magánál, de ápolás után magához jött. Elbeszélte mi történt vele.¹⁾

¹⁾ Az épen írtakat egy amaz elbeszélésnél jelenlevő szem- és fültanú szíves közlése nyomán iram. — Egyébaránt praesidens Wiskolcy H. úr seibeiből felgyógyult, még több időt azután lakott Enyeden, és éppen nem volt fukar ama szerencsétlen éj eseményei elbeszélésében.

Ezenközben az Ákszentyá serge az egész várost ellepte. Elölök menekülve csoportonként tódultak az enyediék a katli templomba és a mellette levő zárdába. Úgy gondolták, hogy azon helyek szentsége védni fogja. A kath. papok mindent is megtettek, mit csak tehettek: ornatusban, a feszülettel kezükben, álltak a küszöbén, mentek a mindenfelől tóduló csöcselék elibe, és a vallás szent nevében szólították fel a dühöngőket: nem kegyetlenkedni, a tisztelet ama helyeit gyilkossággal, rablással meg nem fertőztetni. Előbb használt; későbbre nem. Több csapat odább vonult, a nélkül, hogy foglalkozásoknak ott is szabad tért engedtek volna; de jöttek mások, és visszatértek az előbb kártétel nélkül tovavonulók, neki bőszulve a dühös, embertelen munkának, vagy szesztől kábult fővel, és nem valának utasíthatók. Több csoport vérváltságot kért, pénzt. Adtak míg volt. Némelyik menekvőnek otthon is kevés pénze lehetett, és több azt sem hozta el, a mije volt. Hiszen a legnagyobbbrész első álmából felveretve, a meleg ágyból kiugorva, rögtön futni volt kénytelen; némelyik fel sem öltözött; és mindezen sietkezés mellett is hányán el nem késtek? Egy megmenekült ösmerősem házához betódulván, faggatni kezdték a telken maradt öreg oláhnét: hova lett az úr, hiszen még meleg az ágy?! De, hogy visszatérjek a zárdához, ha pénzt kértek, és ha valamelyiknek nem volt, könyörögve fordult ösmerőseihez, szomszédaihoz érte. Adtak még volt. Rendre azonban mind kiosztogatták nemcsak az ezüst húszasokat, de még a garasokat és krajcárokat is, melyek hasonló embermentökké váltak, midőn az értékesebb pénzből kifogytak.

Megesett az, hogy a zárdába betóduló oláhok közül egyik vagy másik megösmerte egyiket vagy másikat a jelenvalók közül, és ha haragossá volt, helyben ölte meg, vagy az udvarra cipelte ki társai közé, hogy kegyetlen, vad ösztöneeknek annál szabadabban áldozhassanak. És nem volt ekkor kegyelem. — Szente nevű szabót, egy ártatlan embert,

onnan kihurcolván a szobából, fejét levágták a favágón. — Lengyel Albert is a zárdába menekültek között volt. Egy oláh őt megsebesíti és voncolja ki az udvarra; mátkája nem hagyja, Baját testével fedi a csapások ellen; és mi történik? előbb egy hatalmas csapás miatt eszméletlenül rogy le a leány, — nem volt ki oltalmazza az ifjat: megöleték az.

De nem fogom felhozni névszerint a szerencsétleneket, és meggyilkoltatásoknak körülményeit leírni nem fogom; még csak azoknak sem, kiknek sorsát részletesebben elbeszélhetném, azok közül, kik a franciscanusok zárdájába menekültek. Igen bosszú sora lenne az az irtóztatóságoknak; céloom pedig nem irtózást okozni. Azt jegyzem meg általánosságban, hogy a bősziült, munka és bor miatt inkább és inkább elvaduló, esze-veszett oláh csoportok, egész éjjel jártak az utcán, az udvaron. Egy csoport betódult, rabolt, ha volt mit, gyűjtött, rongtott-bontott, követelt, esetlegesen sebzett és ölt; aztán tovább ment. Némelyik be sem ment a szobába, — az ablakon káromkodva, kurjantva belőtt, — és odább állt.

Az egész éjszaka ily nemű rettegésben, gyilkosságok közt, vesztéségekben, fosztatásban és küzdésben telt el a zárdában. Voltak, kik más helyt próbáltak szerencsét és újra visszatértek. Voltak, kik vissza nem jöttek: egy része nem, mert e földi lét küszöbén átlépett; más része nem, mert megmenekült. Még a következő jan. 9-kének reggele is többeket talált a zárdában. Ezek már azonban nagyon meg valának kevesedve a gyilkosságok és menekülések miatt. Voltak, kik pár napot töltöttek ama helyiségekben, de már úgy elbújva, hogy az oda-oda vetődő oláhságnak nem tűnhettek könnyűszerével szemébe.

Most veszem azonban észre, hogy a helyett, hogy magának Enyednek beszélnek pusztulásáról, mind csak azok sorsát mondom, kik a cath. templomba és a mellette levő zárdába gyűltek össze. Szolgáljon mentségemre, hogy azon helyek magokban is a főbb pontok közé tartoznak, hogy tulaj-

donképpen Enyeden semmi ellentállás, semmi ütközet, semmi rendszeres támadás sem lévén, az oláhok megjelenésével egyszerre általános égés, gyilkolás, menekülés, rablás, ordítás, jajveszéklés, későbbre, az oláhok részéről, lerészegedés következett be. Pokoli zűrzavar vala ott; és semmi rend. Mondhatnám minden család menekülésének vagy felkoncoltatásának, minden ház feldúlásának, elégettetésének vagy megmaradásának külön története, a többiekkel egybe nem függő sorsa van. A végetlen romlás, pusztulás a legnagyobb rendtelenségben, ez jelleme amaz éjszakának. Ennek pedig, úgy hiszem, adja képét a residenttiába menekültek sorsa.

A menekülést nagyon megnehezítette az, hogy az oláhok nem egy felől nyomultak, hanem két vagy tán három felől is. A Sz. Király-utcán érvén legelsőbben be a pusztító ár, mint mondanám, két felé szakadt: egy része folytatta az eredeti irányt; a másik ellenben, átcsapván a Magyar-utca szélére, onnan nyomult befelé. — Sőt vannak kik állítják, hogy a Tövis-utcán be is támadott egy sereg. Ha igen, ezek vagy Enyed városa szélében váltak el a többiektől, és megkerülve a várost délről körítő hegyélet, jöttek be a „Kaka? dombon“; vagy a Sz. Király-utcában váltak el a többitől, és az Enyed felett a hegyoldalban vonuló kis utcán, és részben úton, értek ugyancsak a „Kakas-domb“ tetejére, honnan a Tövis-utcán le, (be a városba), és a „Tót-utcán“ végig nyomulhattak.— Hihetővé teszi ezen utóbbi adatot az, hogy nemcsak Csombord és Sz. Király felé, de Tövis felé is viszonyosán nagyon kevesen menekedhettek meg.

Ha ekkor Prodanu emberei elállották volna az utat délnyugotról, nyugotról és éjszaknyugotról (a Tót-útca végétől a patak medrén át, az Örhegyig), az enyediék úgy lettek volna megfogva, mint az egérfogóban az egér. Szerencsére azonban, a Prodanu emberei Enyedet nem támadták meg akkor, midőn Ákszentyá csöcseléke; a F.-Enyed felől állott tábor legalább néhány órával későbbre fogott Enyed pusztí-

tásához, csak akkor, midőn az már javában égett, végétől hosszában és keresztben vala puszttíva és dülva, és miután már nagyon sokan valának képesek menekülni, az Enyedből kivezető utak el lévén állva, a Tót-utcán végig az Enyedtől délnyugotra fekvő erdőségbe, vagy az örhegyen át az éjszakra fekvő erdőbe, az úgynevezett Bükkösbe.

Így is elég nehéz vala a szegény Enyeden voltaknek menekülni és bármit is megmenteni. Mint már többször említem, az egészen biztosnak remélt éj nyugalmából verték fel a vészharangok a legnagyobb részt. Sokaknak nem volt ideje nemcsak a szükséges készüléket megtenni, de nem volt ideje felöltözni. Majdnem gúnya nélkül menekültek ki a megtámadott szobából sokan, azon hidegben, melyet, a kik a 48—49-ki téltre emlékeznek, egykönnyen el nem felednek. (Fok számra biztosan nem tudom meghatározni; az általam ösmert adatok 16° és 22° közt inognak.) És, ama hidegben hányán valának kénytelenek nemcsak egynéhány órát, nemcsak egy éjét künn tölteni, de több napokat is. És hogy annyival nagyobb legyen fáradtságok, hogy a fagyuló hideg annál eltűrhetlenebb legyen, szokatlanabb nagy, veretlen hóban kellett gázolniok, sokaknak napokat tölteni. Gondolják még ezekhez olvasóim a rémes tűz fényét, a világos hóvilágot, a ragyogó teleholdat; gondoljanak arra, hogy az oláhok nem egy felől jöttek, és a futásnak eredtek, nem egyszer, szembejövő csapatokkal találkoztak, készen a futókat felnyársolni és lelőni: és könnyen át fogják érthetni, mily irtózatoss volt ama helyzet, hány embernek kellett ott veszni, és hogy borzasztó volt maga a megmenekülés is.

Az oláhok Enyed pusztítása közben kiabálták, hogy „parancsolatjok szerint“, mindent meg kell semmisíteniök ott. Vannak némi adatok arra, hogy ez alól kivétettek a nők és a gyermekek; valóban ezekből ott hevesebb veszett el, viszonyosan, fegyver csapásai alatt és golyó által, mint a férfiakból. Annál több á bujdosásban. — A férfiaknál semmi állapotra,

korra sem valának, talán, tekintettel. Fennebb előhozám, hogy a p. praesidensre is löttek és vágtak. Egy öreg nyugalmazott kapitány, Horváth nevű, lakott Enyeden, kit megkíméltek volt a francia háború földrendítő vészei, és a végén, tehetlen agg korában, meggyilkoltatásából gúnytűző vad rablók kezei közé került. Az öreg kapitány pedig állásától remélvén menekvését, felöltötte, azt jelölendő, egyenruháját. Azt azonban az oláhok legkevésbé sem vették számba. Mint határozottan hallám állítani, előbb összekötött lábainál fogva a földön vonszolták, aztán főbeütötték. — Tudok egyént, ki magát igen hű emberének tartotta a Puchner kormányának arra, mintsem hinni akarta volna, hogy az ugyanazon hatalom kezeiben működő oláh parancsnokságok őt bánthatnák; magyarázathoz fogott tehát, tiszt elibe vezetését kívánta: kívánata helyett rögtön kivégeztetett. — Tudok másokat, kik, habár Enyeden is laktak idegenek, némelyek éppen szászok voltak,— és tudok olyant, kinek családja határozottan oláh eredetű vala; hiában való volt mindezt magyarázni akarni, a gyilkosoknak: ki sem hallgatva lelöttek, vagy leütötték.

Kétséget nem szenved egyébaránt, hogy még a legnagyobb böszültség pillanataiban is, egyes becsületes oláhok sokakat megmentettek. Többeket elszöktettek, vagy elbújtattak; többeknek megölését közvetlen magok közbevetése által megakadályoztatták. Egyes magyarokat előre kikötött díj, nevezhetném: vérváltság mellett, kísérték el ide vagy oda, biztonságba.

Úgy látszik, hogy az oláh népfelkelésnek az is ki volt adva rendeletbe, hogy az enyedi szászokat ne bántsák. Mint már előbb is érintém, bántottak azok közül is többet, de a nagyobbbrész közülök mégis megmaradt. Ezeket jan. 9-kén dél-körül, szekereken elindították, a feldúlt városból, Tövis felé. Ezekkel is menekedhetett meg néhány magyar is.

Bármily nekiadással működjön az ember, és bármely kitarással űzze is munkáját, képtelen azt végnélkül folytatni.

Ama nagy sereg ember egész éjen át öldökölt, rabolt, dúlt. Úgy látszik, hogy reggelre magok is kiállottak a munkában. Nem is kell mindazokat nagyon csekély testi erőfeszítésbe kerülőknek számítoi, miket az oláhok Enyeden tettek. — A fedeleden roppant nagy hó-lcpcl vala; szól nem volt: csaknem minden házat külön kellett meggyújtani. Sőt magam láttam még Enyeden, pár évvel pusztulása után, zsendely fedelet, mely cik-cákosan égetett csonka vala, mivel a tüzet az olvadásnak eredt hó eloltotta. A cserép-zsindelylyel fedett házakat kívülről próbálták meggyújtani: nem ment; belülről próbálták meggyújtani fedelét: nem ment; azoknak fedelek végre is épen megmaradtak; miután azonban több nevezetes, és mint látszik, pusztításnak különösebben kijelölt cserép-fedelű ház volt Enyeden, azokat belülről, szobáról szobára pusztították, dúlták fel. Pl. a kollégyom új épületében minden szobában külön gyűjtötték össze az azokban levő holmitkat a szoba közepébe és meggyújtották. Természetesen a láng és füst-felleg ablak és ajtó nyílásokon tódult ki és megfogta a falat annyira, hogy ama kiszámított megsemmisítő dülésnek kormos nyomai még most is (1862) látszanak az „új kollégyom“ falain. Éppen ezen épületben vala a könyv- és okmánytár, valamint a múzeum is. A könyvökkel még úgy sem igen tudtak boldogulni; úgy látszik nagyon nehezen égtek a régi pergamentek: egy nagy részt, lehetőleg összevágva, szaggatva, az ablakon dobtak ki.

A pusztítás folyamában mindenütt felverték az oláhok a pincéket. Az eredmény az lett, hogy rövid időn a nagy többség, az oktalan állathoz hasonló állapotba jutott: föld-részeg volt.

Mindezek folytán reggelre az ádáz munkában kifáradva, abból, mondhatnám, kidőlve, egy kis csendesedés állott be. Ekkor elmenekülhetett nagyobb része azoknak, kiket jan. 9-kének irtózatos reggele még életben talált. A világért sem kell ugyan gondolni, hogy már ekkor vége lett volna a dolognak,

és nem kell gondolni, liogy már azután egy embert sem ültek volna meg többet Enyeden: de a kik ott, az oláh táborból még akkor öntudattal bírtak, a kik mozgóképesek voltak, már 9-kén reggel főleg arra gondoltak, hogy dicső eljárásoknak lehető legnagyobb hasznát húzzák. Mindenfelől gyűjtötték össze a számokra legbecsesebb, legértékesebb holmitkat és biztosságba helyezni törekedtek azokat. Miután a tűz nagyon gyengén harapódzott, elrabolni, elhordani való retentő sok minden maradt. Kisebb-nagyobb csomagokba kötve, vagy éppen ládába rakva indultak oly nemű dolgokkal sokan útnak fejen, hátán, vagy kezükbe véve; — ha magokra nem bírták, többen összesített erővel működtek; — ha nagyobbak voltak a terhek, kis szánokra, két kerekű szekerekre téve, tolták azokat ki a városból. — Lehet képzelní, mi minden vala azokban tóvel-hegygyel összehalmazva: enni, innivaló, ruha darabok vagy megkezdetlen vég kelmék, eszközök, bútor darabok, kényelmi készülétek (luxus articulusok). Egy csizma mellett, egy távcső reá támasztva egy süveg nádmézre (cukorra), arra hányva néhány darab viseltes gúnya, mellette különféle vaseszközök egy felfordított asztal lábai közé helyezve sat. — Enyed pusztulása folyamában a rablás ott napokat tartott.

De ugyan hova lettek ezenközben az oláh parancsnokok? hogy túrhették azon véghetlen sok gaztettet orruk előtt?...

Eennebb megíráim, miként ment praesidens Wiskolczy úr, Prodanuhoz, a pusztítás kezdetén. Mondám, hogy Prodanu kardot kötött és kiment. Hogy ezután mit csinált, hova ment, nem tudom. Lány-melegen vette-e maga is Enyed megmentését? vagy megkísérettette erélyesen fellépni, de rendetlen, neki bősüzt ezerekkel szemben és a nagyobb parancsnokkal, ez nem sikerűit? vagy tán maga már igen mélyen talált a kanszó fenekére nézni, mintsem bármit is határozottan tenni képes lett volna?... Mindezeket nem tudom. Bizonyosnak látszik azonban előttem az, hogy ő Enyedet nem akarta elpusztíttatni és véglegesen megsemmisíttetni.

Ennek megállításában saját biztató szavaira nem teszek valami nagy nyomatékot. Már sokkal fontosabbnak tartom azon jelenséget, hogy a Prodanu keze alatt levő havasi mokányok olyan formán okoskodtak Enyed elpusztításáról, mind, járt a rombolás utáni években, mintahogy Prodanu beszélt a nála megmentésért kérelmező városi előljárásnak. Mondák amaz oláhok, hogy nekik nem volt érdekükben, hogy Enyed elpusztuljon, inkább az, hogy Enyed virágozzon. Hiszen jól tudják, hogy ők havasi pásztor emberek, kiknek eladni valójok a juhászat gyűjteményei, fa és fa-készítményeik, meg, szenök, de még csak gabonát sem tudnak magok számára eleget termesztetni; és, valamint minden eladni valójokat Enyed veszi meg, úgy ugyanonnan látják ők el magokat a szükségeseikkel. Ezen okoskodást a remetei, kákovai oláh magától ki nem főzte, ha ez el volt terjedve köztök, és pedig el volt, főparancsnokuk műve volt, ki maga pap is vala. — Mindez egyébaránt nem gátolta a Prodanu sergét abban, hogy miután neki fogott a pusztításnak, csak úgy dúljon mint a másik sereg.

Prodanu azon szavainál, melyeket a város tanácsához mondott, hogy úgy fog a városra ügyelni, mint sz'emefényére, és azon rendeleténél: tudassák a polgársággal, hogy nem lesz semmi veszedelem, mely mindkettő lehetett volna arra irányozva, hogy a rombolók dicső munkájokat annál könnyebben végezzék; mindezeknél, mondom, előttem sokkal többet nyom az, hogy pl. egy ösmerősemnek, kivel ő régi időtől fogva jól volt, megizente, magán úton, hogy ne féljen, mert semmi bántódása sem lesz az enyediknek; midőn pedig ez sem tudta ösmerősemet egészen megnyugtadni, tábora kisebb tisztei közül egyet házához küldött amaz éjeire. Ezen tisztecske, tribunféle, csendesen lefeküdt, és maga is megszeppenve ugrott ki ágyából és öltözködött, midőn a Magyar-utca szélén Ákszentyá emberei zajt támasztottak.

Legtöbbet nyom pedig Prodanu akaratát, célzatát illetőleg egypár adat, mi nemcsak szóbeszéd, de tény.

Prodanu csapatai Ákszentyának Enyedre betóduló népeit feltartóztaták előbb¹⁾; ezt már fennebb érintém. — És, Prodanu serge nem támadott akkor, mikor az Ákszentyáé; mindnyájan tudják ezt azok, kiknek módjuk volt Enyedről amaz irtóztató éjszaka megmenekedni. — A Prodanu serge, jöllehet az közvetlenül Enyed mellett táborozott, mint már fennebb ezt is megjegyzem, csakis késő éjszaka, vagy, mikint nyomatékos szavú szemtanútól hallám, reggel felé zúdult a már mindenfelé égő és rabolt városba.

Mindezeket összevéve, úgyhiszem, egész határozottsággal lehet állítani, hogy Enyed elpusztítója tulajdonképen nem Prodanu.²⁾ Az igaz, hogy a pusztítás derekába megjelenvén saját serege is, abban azután kitelhető részt vett. Nem tudom: nem tudott-e a rablást közelében észrevett csőcselék-ezerek-

1) Ez tisztába jött egy hivatalos nyomozásban, mely Enyed elpusztítását is tárgyalta.

2) E tekintetben Kőváry L. úrnak egészen más hite van mint nekem. — Szerinte Prodanu tábora rohanta meg Enyedet Muzsina felől. Meg nem foghatja, honnan jöhetete ama borzasztó gondolat, (Enyedet megsemmisíteni), Prodanu fejébe. Szerinte b. Puchner rendelkezett Prodanunak, hogy Tordát meg ne gyűjtse, mert sóvágó város s császári raktárak helye. (Érd. tört. 1848. és 49-ben, 157. és 158. lapokon.) — Szerintem emez adatok kisebb nagyobb mértékben mind hibásak. — Elsőbb állításának némi nyomára találok az 1849-ki „Honvéd“ 17-ik sz.-ban. Ez állítja, hogy Enyedet Prodanu pusztította el, de egyszersmind azt is mondja, hogy legelőbb a városnak Csombord felőli utcáit özönlők el az oláhok. Hát ez hogy lehet? Nem tette-e már csak azon néhány sor gyanússá K. ur előtt ama tudósítás pontosságát? Valamint azon állítása, hogy Enyedtől a cs. sereg mintegy 40 kezeszt vitt él; hogy Enyedről a reform, köztisztletben álló püspöke, a 82 éves Antal János, csak egy kaputban volt képes menekedni; hogy az egész város hamuvá lett és benne az egyházak; valamint a reformtanoda ó és új épülete sat. (A „Honvéd“ 17-ik és 18-ik számaiban). — Valóban ennél pontatlanabb ezt illető tudósítást, tán nem is olvastam. Kőváry úr pedig úgy látszik ennek adataiban bízott leginkább! Kaphatott volna pedig magában a „Honvéd“ ennél pontosabb leírást is.

nek Prodanu tovább ellentállani? vagy nem mert? vagy, miután Enyed úgy is pusztulóban vala, a ragadományban saját népét is kívánta részeltetni? mindezt én nem tudom; és átalán nem vagyok hajlandó a Prodanu mocsoktalan jellege mellett lándzsát törni, de ne legyen vádolva ő azzal is, miben nem hibás; annyival kevésbé, mert meg nem jelenhet magát védelmezni. Én az igazságot törekszem tisztába hozni.

És mit cselekedett mindezalatt Ákszentyá, a Csombordon volt oláh tábornak praefectusa?...

Némely tetteit már ősmérjük. Tudjuk, hogy Enyedre beküldött volt jan. 8-kán, szállást csináltatni sergei számára. Tudjuk, hogy későbbre a város előjárójához levelet írt, melyben biztosítja, hogy az nap nem mennek Enyedre; tehát ne várják. Tudjuk, hogy mindemellett jan. 8-kán estvefelé eljáratta sergében, hogy a puskások gyűljenek össze. Tudjuk, hogy el lévén terjedve a táborban, hogy Enyedre kell menni és majd ott rabolni lehet veszedelem nélkül, nemcsak a puskások akartak menni, de mindenki. Tudjuk, hogy Enyedre betódulni szándékozó embereit egyszer visszautasíták a Prodanu emberei, és hogy ezek panaszosan érkeztek vissza Csombordra. Tudjuk, hogy erre Ákszentyá sergét Csombord mellett a Maros jegére felállítván, „megeskette“, hogy bemennek Enyedre. ő maga Csombordon maradt ekkor, seregei pedig visszatérvén, ezáltal benyomultak Enyedre: és rögtön'elkezdődött a becstelen munka.

Nagyon jól tudom, hogy Ákszentyá azt negélyezi, hogy ő ártatlan az Enyedet ért csapásban; de én valóban nem értem, ha csakugyan ártatlan, minek írta azt az enyedi előjáróságnak, hogy nem mennek be sergei jan. 8-kán oda? nem értem, minek volt szükség éppen „megesketni“ a jégen sergeit, hogy „bemenjenek“ Enyedre? nem értem, hogy jött az, hogy: a mint csapatai Enyedre benyomultak, rögtön dűlni-fűlni, gyilkolni, perzselni, rabolni kezdettek? és nem értem, miként tűrhette el, hogy saját sergei, orra előtt, tőle

magától alig pár puska lövésre, oly iszonyatosságokat köveszenek el egy egész éjen és egy reggelen át?

Nagyon jól tudom, hogy Ákszentyá, különben nagyon bőbeszédű jelentésében hadiműveleiteiről, szöszegegnyé válik, midőn a közvetlenül szemei előtt folyó enyedi pusztításra kerül a dolog. Tudom, hogy Losenau ezredesnek, kinek ekkor rendelkezése alatt volt, és a ki maga az Ákszentyá háta megett állott, mint Á. mondja (Bocsárdon), egy dandárral, olyformán írta volna meg a dolgot, mintha a magyar csapatokkal embereinek Enyeden összeütközése lett volna, minek folytán ott valami szalma és három kunyhó meggyült. Midőn ezt neki onnan jövő emberei jelentették, visszaküldte őket, hogy oltsák el azokat. És, egyéb tudósításai mellett félelmét fejezte ki, hogy a magyarok túlnyomó erővel megtámadják. Erre pedig Losenautól azon rendeletet kapta, hogy azon esetben vonuljon maga is Bocsárdra¹⁾— Itt azonban valóban igen csodálatos módon vannak ellentétben adataim a d. Rom. d. öst. Monarchie adataival!

Enyeden semmiféle katonai, magyar katonai erő nem volt. Sem Tordáról jött, sem más. Sőt Enyedről jan. 8-kán délután, a jobb fegyverzetű férfiak, kiknek vélekedésük szerint, inkább kellett tartani az oláh erőtől, mint másoknak, magok is elindultak, az oláh erő megjelenése előtt, Tordára. Különben mindössze is csak egynehányan voltak. Annyival kevésbé lehetett magyar erő Enyeden, mert estve maga Prodanu ott volt öreivel és sergének egy részecskéjével; egész tábor pedig közvetlenül Enyed mellett volt F.-Enyeden és a

¹⁾ „Salca rapportirte mir, dass die von Torda angekommene Magyaren ans den Häusern und hinter den Zäumen auf unsere, sie verfolgende Leute geschossen, und dass die unseligen auf der anderen Seite in die Stadt einrückend, ein Strohlager und drei Hättten angezündet hätten.“ Erre aztán visszaküldte Salcat, hogy oltsa meg az égést. (Die Kom. d. öst. Monarchie. Bericht des... J. Auxenz Severu... II. füzet 105-ik lap). — Ím mily egyszerű csekélység az egész!

két Enyed közt fekvő házakban. Ezt mindenki tudja, ki a dolognak csak kissé végére járt.

Ákszentyá írt az enyedi előljáráshoz, hogy jan. 8-kán sergét nem küldi oda; ne várják szállással. Estve mégis hejőnni akartak sergei. Ezeknek kellett lenni, kiket Salca-val küldött, és a kiket Enyed szélében lövésekkel fogadtak. Hogy lövésekkel fogadták, az lehet, de nem magyar erő, hanem a Prodanu emberei. így egybevág saját adataimmal a dolog.

Említett adatok szerint Salca, azt mit Ákszentyá magyar (!!)-erőnek nevez, visszanyomta; benyomult a városba és ekkor meggyült valami szalma és három (!) kunyhó (Hütten) (!!). Valóban csekélység. De micsoda missiója lehetett Salcanak, hogy az Ákszentyá biztosításai dacára jan. 8-kán estve be akart nyomulni Enyedre? jóllehet ellenállás volt: be is nyomult; meggyült azonban a városon valami. Ekkor Salca megfordul, visszamegyen Ákszentyához, és jelenti, hogy Enyed szélén ugyan reá lőttek, de ő mégis benyomult oda; hanem meggyült valami szalma és három kunyhó; ő maga pedig visszafordult. Erre Ákszentyá visszaküldi, hogy a város szélén égő amaz apróságokat oltsa el. Oly rosszul boldogul azonban Ákszentyá embere ama feladatban, hogy jóllehet nagy hó és legkisebb szél sem volt, a tűz mindenfelé elharapózik a Magyar utca és Sz. király utca végeitől be a piacra, leég a cath. templom, le a vármegyeháza, köröskörül a várhoz támasztott épületek, le az ó kollégyom, le a Varcagás utcának nagobb része, valamint a Tövis és Tót utcák. Ahol megmaradt valami, azok a legkisebbféle épületek valának, a cserepeseken kívül. Az oláh lakók pedig úgyis megmaradtak, ha szalmával valának is fedve. Valóban csudálatos jellemű égés. És, hogy még csudásabbnak tűnjék fel az oltás, ki kell emelnem azt, mit már említettem is, hogy olyan épületek is voltak, melyeknek fedele nem égett el, de minden szobában külön külön el volt égve holmi. Magam láttam még ilyen állapotban az „újkollégyom“ot. És mindenek felett szokatlaná

tette amaz említett oltást az, hogy nemcsak folyton tartott közben a rablás, de a lödőzés, gyilkolás is. A meggyilkoltaknak több százra menő névsorára hivatkozhatom.

Nagyon jól tudom én azt is, hogy Ákszentyá különös nyomatékot teszen arra, hogy ő maga nem volt Enyeden.¹⁾ Saját állítása szerint Csombordon volt. Tehát (lóval, különösen midőn a Maros jegén biztosan lehet jární, és pedig ez volt az eset) mintegy ¼ órányira Enyedtől. Csapatai pedig ott egy folytában működtek estve 10—11 órától kezdve, másnap reggel 9—10 óráig. Hátha valamely hadvezér azzal akarná katonai becsületét megmenteni, hogy tisztábabozná, hogy midőn, sergeit megverték, ő maga nem volt ott, hanem a csatapiactól ¼ órányira.

Elmondom azon adatokat, melyekhez jutottam Ákszentyá hol létét illetőleg.

Saját adataim is egészen egybevágnek azzal, mit Ákszentyá hol létéről jan. 8-ikának estvéjén mond; de nem tudom, hogy elmondta-e valamerre, hol volt jan. 9-ikének egész folyamában.

Mint már emlitem, jan. 8-ikán Csombordon volt; szállása a ref. pap házánál. Este rémesen kezdett világítani a dúlt Enyed égése. Tán még a puska lövések és ordítások zaja is hallzott kivehetőleg Csombordra. Ákszentyá a Maros partja felett levő pontról ezt hosszasan nézte, egy sövény kerítéshez támaszkodva. Valaki ekkor szájából folyólag következő mondatot vélt hallhatni: „véz, zoá luj Kossuth!“ (nézd, a K. nevenapját); és ezzel Enyedre mutatott.

Más nap reggel, mintegy 10 óraker, Enyeden kellett járnia. Többeknek egybehangzó tudósítása szól erről. A Sz. Király-utcán látták bejőni, mint mondják fényes szerszámú szép lovon, két lovas kíséretében. Sőt egy nagyon szavabevehető szemtanú állítása szerint saját kezüleg, egy pisztollyal,

*) Lásd pl. azt illetőleg az 1861-ki „Cazeta“ (oláh újság) 85-ik sz.-ban azon cikket, mely alá van írva: „A. Severu.“

reá lőtt egy tanulóra. Okát nem tudom, de nem szakad felennem, hogy az meg ne támadta volna Ákszentyát.

Különben azon időben, midőn Akszentyá bennjárt Enyeden (jan. 9-ikén délelőtt), még a menekülés egyes elszórt csapatokban tartott. A rablás pedig nagyban folyt. Minden út, mely Enyedről kivezetett, borítva volt emberekkel, kik részint onnan vittek el holmit, részint pedig oda bementek részesülni az általános osztozás maradványaiban. Egyes helyeken pedig, pl. mindjárt Ákszentyának főhadi-szállásához közel, a csombordi rév felett, valóságos kis vásár alakult. A rablók árulták az elorzott holmik egy részét, — mások pedig azokat, természetesen holmi potom-áron, vásárolták össze.

Hogy Akszentyá mennyit mulatott Enyeden, nem tudom; azt gyanítom, hogy nem sokat. Még az nap azonban főhadi-szállása Csombord maradt. Jan. 10-ikén reggel ment el onnan M. Újvár felé; azon irányból várták ugyanis a magyar sereget.

A fennebbiek után nem tartom szükségesnek magamnak mondani Ítéletet affelől: kire háramlék Enyed elpusztítása? Elég adatot mondtam el arra, hogy olvasóim azokat combinálna határozott Ítéletet alkothassanak magoknak felőle. ¹⁾

Mielőtt tovább mennék, kötelességemnek tartom itt újra is közbeszúrní, hogy a császári sereg parancsnoksága hatá-

1) Kőváry L. úrnak, úgy látszik, hogy azon szerepet illetőleg, melyet Akszentyá Enyed irányában követett, nagy mértékben más nézetei vannak, mint nekem. Nagyon egyszerűen és igen röviden azt mondja, hogy Enyed égését Akszentyá nézte a csombordi hegyről és felszólítáLosenaut, hogy eloltatására katonaságot küldjön. (Érd. tört. 1848 és 49-ben, 157 1.) Vájjon ama fennebb általam is közlőit tudósításából a d. Kom. d. öst. Monarchie-nak képezte-e ezen felfogást K. úr?... Oly röviden mint K. úr azon eseményt említett művében tárgyalja, igen jól tudom, hogy teljes, bevégzett képét a dolog folyamának adni nem lehet. Annyival pontosabban kell azonban a dolog vázzának, az adatoknak megválasztva és összeillesztve lenni. A rövidség maga rendkívül megnehezíti az élettelmes előadást. Ha pedig a rövid előadásnak néhány nevezetesebb adata hibás, akkor az inkább zavar mint világosít. Ez az eset K. úrnak Enyed elpusztulását tárgyzó előadásában.

rozott rosszalással és méltatlankodva fogadta Enyed oly nemű elpusztításának hírért. Puchner vizsgálatot készült ezt illetőleg tétetni, és fenyegette a hibásakat.¹⁾ A lovagias Losenauról pedig egy adomát beszélnek, melynek habár valóságáról jót legkevésbé sem is állhatok, mégis közlöm, mint a közvélemény felfogását jellemzőt.

Az Enyed feldúlása után közvetlen jövő napok valamelyikének reggelén, táborából Losenau személyesen berándult oda. Úgy látszik, őt magát is nagyon megrázta a szerencsétlen városnak sorsa, hol ő mint ezredes, több ideig volt állomáson, a polgárokkal elég jó harmóniában élt, — és hol neki sok ösmerőse volt. A piac sarkán állott, a Magyar-utca felé fordulva, táborig segédjével és egy ordonnance-szal, midőn felé közeledett Prodanu Probu. Ez jó reggelt kíván a cs. ezredesnek, mint „pajtás“nak (Kamerád), és kezét nyújtja feléje. Losenau azonban nem adott neki kezét, elfordult tőle; egyszersmind nagyon határozottan rendelte az ordonnance-nak, hogy azon „embernek“ adjon egy pofot. Az ordonnance ezt megtette, és jó borraalót kapott érte.

Enyeden a főpusztítás jan. 8-ikáról 9-ikéig vala, éjszaka és az ezt követő reggelen. Ne gondolja senki, hogy a dolgok azután rögtön rendbejöttek. Enyedre rendes katonaság nem mehetett a háború viszonyai miatt, sem az egyik, sem a másik fél részéről. Mint látók, Ákszentya jan. 10-ikén M. Újvár felé vonult. Prodanu alkalmasint megfordult Enyeden, de nem mulatott ott. Az egész vidéken rendes katonai, vagy polgári igazgatás nem volt. Enyed nyitva maradt mindazok számára, napokon át, kiknek hajlandóságok volt romjai alól valamit kiásni, még épen maradt házaiból valamit elorozni, magokat teli inni és földrészen újra meggyújtani az üszkö-

¹⁾ Kitetszik ez pl. egy átiratból, melyet a főhadiparancsnokság 1849-diki jan. 15-kén küldött meg az oláh-comiténak Z. ^{279/300} jegy alatt. (Én magát az átiratot nem láttam, csak tárgyáról és száma felől értesültem, a már többször említett laistrom nyomán.)

két. Nem egy emberélet esett ezen utólagosan működő rablónak is áldozatul, azok közül, kik egy vagy más rejtek-helyben kerestek magoknak biztosságot, vagy megsebesülve maradtak a sivár falak közt hátra. Nagyon természetesnek fog ez kitűnni, ha valónak fogadjuk el azon hírt, melyet némelyek bizonyosnak állítanak, miszerint azon parancsolat kerengett az oláh népfelkelésben, hogy azon oláhnak házát fel kell gyújtani, ki magyart duggat. De, ha ilyes embertelen parancs nem is volt, csaknem bizonyos az, hogy azon nézet, azon hit volt elterjedve az oláh köznépnél, hogy azokat bántani kell, mint ügyök árulóját, kik magyart segítenek elmene-külni, vagy kik annál is inkább magyart duggatnak. Oly csöcselék seregben pedig a közvéleménynek, az elterjedt fel-fogásnak, legalább is van akkora hatása, mint magának egy rendes parancsnak.

Így történt pl., hogy az öreg cameralis procurator László J., egy ösmerős, becsületes oláh házához menekedett. Midőn azonban látta, hogy az nem meri tovább dug-gatni és teljes biztosságban ott sem lehet, mert ott is felfe-dezhetik, első rejtekét elhagyta, és egy le nem égett háznak híjjára (padjára) vont a magát. Ott felfedezték. Futni eredt; futtában meglőtték. Meghalt. Midőn megtalálták, vér jégcsapok nyúltak fejről le. Vájjon a sebzés, vagy a hideg, vagy a koplalás miatt pusztult-e el amaz agg férfiú?'

Miután megemlítém a László családot, lehetlenség tovább mennem a nélkül, hogy pár szóval érintsem annak ama sze-rencsétlen időbeni végzeteljes sorsát. Ama család, valamint a legnagyobb rész, a zajra ágyból ugrott fel. Az agg család-atyának sorsát már tudjuk. Az anya és négy leánya, a nagy sietség és ijedség miatt, a nélkül, hogy felöltöztek volna, menekültek a városból. Sikerűit nekik a Tordára vezető töl-tött útra jutni. A két kisebb leányt két recognoscirozni kül-dött huszár magával képes volt vinni Tordára. A két nagyobb anyjával maradt. A rendkívüli hidegben öltözetlen, és a nagy

hóban gyalog, nem tudtak haladni. Az anya egy helyt lero-gyik; képtelen útját folytatni. Az egyik leány előre megyen segítségért, — a másik anyja mellett maradt. A segítségért menő eljutott Tordára; de azt nem tudott eszközölni. Ez alatt az anya meghal; mellette maradt leánya őrzi. Végre, majdnem erővel, más menekülők vittek magokkal, anyja holt teste mellől, ugyancsak Tordára. Még szemök elől el sem veszítették a holt testet, és már megtámadták azt a varjak. A két nagyobb leány a legnagyobb aléltságban, hidegvett tagokkal jutott Tordára. — Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a László családnak Ákszentyá régi ösinerőse volt, és előre izente volt nekik, hogy jan. 8-ikán estére hozzájuk fog menni: „,várják vacsorával.“ ’)

Látnivaló már csak ezen példából is, mennyire nehéz vala ama nagy hidegben és hóban öltözetlen, különösen a hideghez és fáradtsághoz nem szokottaknak, elmenekedni, Tordáig jutni. (A közbeneső Fel-Vinc már régebben fel vala pusztítva; a falvak legnagyobb része pedig biztosságot nem nyújtott). És pedig mondhatnám, azok voltak a legszerencsésebbek, kik képesek voltak vagy a Magyar-útcán ki (éjszakra), vagy a „Kollégium-útcája“ felé a „Kápolna“ dombon át, vagy az „örhegy“ és „Bükkös“ (erdő) felé a töltött útra kapni. Ezeknek nagyobb része még 9-ikén megérkezett Tordára.

A legkevesebbnek sikerült azonban simán kimenni, legalább a Magyar-utcából. Tudjuk ugyanis, hogy a támadás legelső pontjai közé tartozott amaz utca, Torda felől való vége.

Sokan menekedtek a Tót-útcán ki, az Enyedtől délnyugotra fekvő erdősébe, az úgynevezett „Farkaspatak“ felé. Ezeknek magoknak sorsa egy kis regény.

Helyzetökből legkönnyebben lehetett volna Tövis, a Hegyalja és Fehérvár felé menekülni. Ezt azonban nem tartá a nagy rész tanácsosnak. Tordára szerettek volna ezek is

1) „Fekete könyv.“ Lesd ezeket illetőleg különösen a L. K. kérelmét.

jutni. E végre le kellett volna szállniok az enyedi patak völgyébe. F. Enyed és N. Enyed között kellett volna kimenni a szállókön, minthogy a várost el kellett kerülniük. Mindamellett, hogy még akkor, mikor Enyedről kimenekedtek, a Prodanu serge nyugton volt, nem merték annak népét is kíséretbehozni és útjokat arra venni. Nem volt tehát más mód, mint a kimenekvés éjszakáját csendesesen tölteni, Enyed felett az erdőben, és onnan lesni, mikor lehet az oláhoktól észrevétlenül szökni Torda felé.

Igen nagy csoportokban nem mertek szökni se, hogy kevésbé szúrjanak szemet. Az eredmény az volt, hogy a legnagyobb rész egypár napot, sőt némelyek 7-et, 8-at voltak kénytelenek merőben fedél nélkül tölteni künn, egy kegyetlen tél derekán. Bámulatos dolog, hogy csak egy is tudott közülök menekülni. Pedig, mint jelen voltak mondják: hideg, éhség és fáradtság miatt, ezek közül nem igen pusztult el; hanem annál többnek fagytak el tagjai.

De csak hogy ennyire épen is megmenekedhettek, annyival bámulatosabb, mivel, mondhatni, semmi szükségessel sem voltak ellátva. Meleg gúnyája, olyan a milyen, a nagy résznek volt, de nem volt ennivaló.

Az éhségtől kényszerítve bolyongtak le és fel, még egy-egy oláhra találtak, kitől nagy áron vásároltak lisztet, vagy kenyeret. — Nehány asszony be-belopódszkodott az Enyed szélén levő oláh házakhoz is. Egy párszor hoztak is enni-valót, de későbbre nem igen mertek bemenni; mert, ha különben nem is bántották ezen asszonyokat, egy párnak hátáról lehúzták meleg gúnyáját a rablók. Az pedig máskor is rősz lett volna, akkor valódi emeletes nyomorúság vala. Átalán víz dolgában sem mindig voltak bőven; többször kellett hóból olvasztani vizet. De meg, ennivaló dolgában annyira megszorultak, hogy nem egy ember kísértette meg éhségét fa-rügyek rágása, evése által csillapítani. Nagyon keveset érőnek találtak.

Gondolják meg olvasóim pedig, hogy azon menekültek nem mind férfiak és nem is mind ép egészséges emberek, és nem mind dolog és sanyarúság elhordozásához szokott nők valának: voltak ama menekülők közt öregek, betegesek, gyermekek, sőt szoptató anyák és csecsemők is.

Ez utóbbiakkal gyűlt meg a menekvőknek nagyon a baja. Azok sírtak; annyival inkább sírtak, mentői inkább fázta, és, anyjaik is koplalván, magok is mentői inkább elkényszeredtek. A láрма pedig veszedelmes volt akkor: a sírásról reájok találhattak volna az oláhok. Ennélfogva megvillant ama szörnyű gondolat is többek agyában, hogy a csecsemőket mind öljék meg; mert veszélyeztetik az egész nyomorult sereg lételét, és legkülönösebben megnehezítik, mint terhes, gondot igénylő lomok, mint a koplalóktól táplálkozók, szülőiknek, kivált az anyáknak menekülését. íme, minő vaddá tehetné a szerencsétlenség logicája az embert! Teljes becületére válik azonban azon nyomorult menekülőknél, hogy ama vad eszmét egész határozottsággal leküzdték, és a gyermekeket mind magokkal cipelik, egész gondozásokban részesíték, és sikerűit is nekik azokat csaknem mind megmenteni.

Egy kis fiúval történt, hogy a hideg és koplalás miatt annyira elalélt, hogy mindenki haltak vélte. A magát is alig bíró anyát reá vették, miután dörzsölés és melengetés következtében sem mutatott a kis fiú semmi életjelt, arra, hogy fiát, mint meghaltat letegye, elhagyja. Temetésről természetesen ott, akkor szó sem lehetett. — Alig ment azonban az anya tovább néhány lépést fia testétől, egész hatalmával kelt fel benne az aggódo anyai érzés kételye: hátha fia még él!? Visszatér, és az érzéketlen testet újra felvette, újra keblére szorította, újra vitte. És megint meghaltnak tetszett a gyerek; és megint elhagyták azt. Ekkor az apa tért vissza utánna. így miután többször elhagyták, de a szülők mindig visszatértek, tovább vitték, mint egy élettelen test, miként hulla,

érkezett a kis fiú Tordára, szülei karjai között. — Nem volt pedig meghalva. Ott a melegben ápolás alatt magához jött, megerősödött.) — 1861-ben nekem magamnak mutatták ugyan azon gyermeket; elég ép fiúnak látszott, vidoran játszott.

Ama „Farkas-patak“ba menekülők nappal nem mertek együtt maradni, nehogy mint nagyobb tömeget, felfedezzék; vagy jobban mondva, nehogy szemét megszúrthassa valaki olyannak, ki képes lehetne ellenök külön vadászatot indítani.

Minden nappal, melyet Enyed felett az erdőben töltöttek, volt módjuk látni, mikint vonulnak be a város romjai közé minden irányból, a közel vidék népéből, rabolni. Oly sokan jártak be Enyedre e végett, hogy a nagy hóban, az Enyedre vándorlók és onnan megrakodva távozó, ösvényeket, utat vertek. Reggel érkeztek mindenfelől a szomszéd helységekből. Egész nap keresgéltek, gyűjtöttek. És kaptak nemcsak egyéb értékes holmikát, de enni és innivalót is újra meg újra. Az innivaló hatása folytán, Enyed minden délután újra meggyült; és ekkor már a szomszédságban tanyázó rablók kurjongatva hagyták el, megterhelve, és nem egy rakott szekérrel, vagy szánnal, a szerencsétlen várost.

Természetesen mind ez ellen a menekültek, kik ezen galádságokat oly közlről szemlélték, semmit sem tehettek. Megelégedtek, habokét nem bántják újra.

Ha nappalra el is széledtek a menekvők, éjelre összegyűltek. És, habár a tűz is elárulhatta volna, legfőbbképen melegülhetés végett, éjszakára tüzeket raktak. Ezén tüzek körüli kisértették meg nyugodni éjszakánként. — A tűz jól is melegített, de egyszersmind a nagy havat, jeget, fagyot fel is olvasztotta. Éjeli fekhelyüknek a tűzhöz közelebb eső része meleg, de lucskos volt; távolabbi része fagyos hideg. Egészséges fekhely!?

Mint már említém, igen nagy csapatban menekülni a Farkas-patakból sem mertek. És nem mertek Enyed és F.-Vinc

¹⁾ Teljesen szavavehető szemtanú elbeszélése nyomán.

közt az országútra térni. — A Bükkösön végig erdők és hegyek közt mentek inkább, és csak F. Vincén túl szándékoztak a rendes útra jutni. Amaz útatlan helyeken pedig, a veretlen nagy hóban, rendkívül nehéz volt járni. — Hallottam, hogy egy nő, ki már előre, heteken keresztül készülődvén a lehető menekésre, szoknyájába rejtve egy csomó becses holmit, pl. ezüst neműt, vitt magával. A nehéz útközben fűnek-fának kínálgatta azokat; felében sem voltak az emberek segítni hajlandók. Akkor egy darab kenyér többet ért, mint egy tuccett ezüst kanál!

Egyiköt ezen Tordára menekedő csapatoknak, a földönfutókat, még ki is rabolták. És pedig kik!? Földönfutó kol-dús csapat egy más koldus csapatot!

Van Tordán belől a hegyek közt egy Hidas nevű oláh falu. Ennek népe valami nagy csínt követett el. A büntető karhatalmat egy csapat honvéd kísérte oda. Erre Hidasról a lakók a körüli levő erdőkbe menekültek. Azon időnek azonban ocsmányi és ki nem menthető, de igen könnyen megérthető, visszatörő eljárása szerint, a helységet a honvédek meggyújtották. Hidas jan. 9-kéről 10-kére éjszaka égett.

Ama hidasi menekültek az erdőken találkoztak az enyedi menekvőknek egy csapatával. Hihetőleg amazok összemérvén erejüket, lelki rugalmasságokat emezekkel, úgy találták, hogy több erővel rendelkeznek mint ezek: és a hidasi földönfutók kirabolták az enyedi földönfutókat!

Többször volt már említve, hogy Enyeden ama rablások folyamában semmi rendes katonaság sem vala. Cs. katonaság megjelent egyszer (ha nem csalódom 10-kén); és összehányta a halottakat. Mint állítják 400-nál több hullát vetettek azon mész-verembe, mely az új kollégyommal éppen szemben, a vár fala mellé vala ásva. — Sok halott lón azonban a kutakba is dobva; pl. a kollégyomnak „Sisakhoz“ nevezett fogadója udvarán levő kútba. — Sok maradt ezeken kívül szabad ég alatt is. Azokat, természetesen, ragadozó madarak, gazdát-

lanul maradt éhező elvadult kutyák, sőt le és fel bolyongó sertések is bántották.

A cs. katonaság dolgát végezvén Enyeden, a siralom ama tanyáját újra odahagyta.

Tordán már jan. 9-kén tudták Enyed veszedelmét. Ennek első hírére egy félszázadnyi honvéd onnan Enyed felé kiindult. Enyedre nem értek. A nagy tűznek látván világát, ott nagy támadó erőt téve fel, a nappal is nagyon rövid lévén a téli napokban, visszatértek. Volt azonban ezen csapat közeledésének is némi jó hatása. — A rabló oláhok valami neszt vettek a magyar erő közeledésének; és ők, kik oly vitézek voltak a fegyvertelennel szemben, oly vitézül raboltak, eszeveszetten rohantak e hírre mindenfelé ki a városból. Ezen rablásban beállott nyugalmi időt is többen valának képesek felhasználni megmenekedésökre.

Jan. 11-kén egy más mentőcsapat indult ki Tordáról. Ez állott néhány lovasból és nem sok honvédből. Ezek azon napon estve felé bementek magába Enyedbe. Az oláhok újra elszéledtek, de a város, egyes pontokon, akkor is égett.— Ezen mentőcsapat sem tartotta tanácsosnak sokat időzni a veszett helyen. Az utcán végig jártak, kiabálván: hogy jöjjenek elő az elbújt magyarok. Sokan is kerültek elő; de nem mind azok, kik emez új zajt hallották: mert csselfogást gondoltak alatta lappangani. Aztán, nagyon sokakhoz, különösen az erdőkbe, nem is jutott el nesze eme mentőcsapat megérkezésének. Talán valami egy órát mulatva Enyeden helyben, még azon estve visszafordultak Torda felé. Visszatértökben pedig Inagfalva helységét felgyújtották, mivel megtudták, hogy több menekültet bántottak lakói. ¹⁾ — Minő vad idők!

¹⁾ Úgy látszik nekem, hogy ezen jan. 11-ki mentő-csapat működését illetőleg, a „Honvéd“nek amaz általam már fennebb pontatlansága miatt felhozott tudósítása megbízhatóbb. (Lásd az 1849-ki jan. 10-ki „Honvéd“et, Nro 17.)

Mindemellett is voltak még Enyeden és körülötte elbújva megmenthetők; és, egy seregben legtöbbet, kétségen kívül, azon csapat mentett meg, melyet akkori főispán ifj. b. Kemény István vezetett Tordáról, jan. 16-kán, Enyedre.

Ezen csapat állott mintegy 40 lovasból és két kis honvéd századból, néhány enyedi menekültből és aranyos-széld nemzetörből Perczy százados ügyes parancsnoksága alatt. Ahoz csatlakozott még néhány lovagias úr: résztvenni a vállalatban, habár az veszélyessé könnyen is válhatik, kimentésére nyomorgó ember- és polgártársaiknak. Ilyenek voltak b. Wesselényi F., a születésre angol, lovagias bátorságban angol valamint magyar, és hű magyar nemes, Paget J., Szilvássy M., gr. Toldy L. — Az egész katonai vállalatnak nem vala más célja, mint a még megmenthető nyomorultakat megmenteni. Ezt kérem jól megjegyezni.

Mindemellett, mint látszik, Ákszentjának már sokszor emlegetett jelentéséből, meg akarták támadni, sőt bekeríteni, ama mentő-csapatot az oláhok. Csúfabb dolog annál, mintha valamelyik hadvezér nem engedné meg, hogy a csata halottad eltemessék, ők magok (az oláh sereg parancsnokság) nem kutattatta fel ama nyomorgókat, kiknek mentésére a b. Kemény L-féle csapat indult, hogy vagy kiszabadítsa, vagy, ha minden fegyvertelenségök mellett is veszedelmeseknek tartotta, becsületes fogságban tartsa azokat. A tisztán emberi és nem katonai célból működő mentő-csapatot pedig bántani, eljárásában meggátolni akarták.

Nem olyan eljárás volt ez, mint mikor a lovagias tengeri-csatában az egyik fél hajója levegőbe repülvén, a másik fél minden csónakát és minden mentő-eszközeit mozgásba hozza a legyőzött hajó népéből megmenteni, a kit csak lehet.

Istennek hála, az Ákszentján szándéka nem sikerült, és ezernél nem sokkal kevesebb bujkáló ember lőn megmentve.

Tudósítást intézett Ákszentyá, mint maga írja, ama magyar csapat közeledéséről, főhadnagy Mánzatu-hoz¹⁾, kinek Enyeden kellett volna lenni 1200 emberrel. — Ezeknek — mint a magyar hír teszi hozzá— Torockó ellen működni, — vájjon azt is az Enyed és Jára sorsára juttatni? — lett volna feladata. — Mikint azonban Ákszentyá folytatja, maga a főhadnagy nem volt Enyeden; Fel-Gyógyon volt²⁾: egy, Enyedtől mintegy 2 órányira fekvő faluban tehát.

Magyar adatok nem mondják, nem tudják, mennyi oláh katonaságféle volt jan. 16-ikán Enyeden. De azt igen, hogy voltak ott oláh katonák; hogy bevárták az clölmelő lovasokat, a nagy hídon túl (a patak jobbpartján) házakba elbújva, és egyszerre nagy lövöldözéssel fogadták. Tudják azt, hogy ez nem rettentő vissza a kis, de bátor előhadat: a tüzre tüzzel felelt, és igen rövid ellentállás után az oláhok kiszaladtak a városból.

Az Ákszentyá csapatai, távolról kisérve, szemmeltartották a mentő-csapat Enyedre vonulását, de midőn látták, hogy az enyedi oláh őrség szétment, táborukba vonultak vissza M. Újvárhoz.

Megjegyzem még itt, hogy csaknem egy időben a b. Kemény L-féle mentő-csapattal, a Varcagás-útcán be, Torockóról egy más kis magyar csapat is érkezett. Annak tulajdonképen nem volt feladata Enyedre menni; nem volt feladata menekülőket segítni;—miután azonban oda jutott, támogatására szolgált a nehéz helyzetben volt tordai mentő-csapatnak,

A helyzet minden veszélyessége dacára a mentő-csapat megszállott a katonai laktanyában, mely a város Torda felőli szélén van, a Magyar-útcán be felé menve, attól balra. Pedig még csak azt sem tudták bizonyosan: vájjon az oly közel

¹⁾ Úgy gondolom, kiolvasni e nevet Munzátu-nak kell.

²⁾ Lásd Ákszentyának általam már sokszor emlegetett jelentését a die Kom. der öst. Monar. című munkában.

fekvő Csombordon nincs-e velők ellenséges katonaság? Azonban, habár a hír azzal ijesztette is, mint későbbre megtudták, épen az nap, Csombordon velők ellenséges katonaság nem volt; hanem volt azelőtt való nap.

Nélkülözhetlenül szükségesnek azért tartották Enyeden meghálni, hogy a távolabb levő, a gyanakvóbb menekülteket is elé tudják szerezni.

Küldöttek jártak nemcsak mindenfelé a városban, összeresvén és liíván a nyomorultakat, de a szomszédos erdőkben is. És valóban sokan jelentek meg a rejtekhelyekből, a mentő-csapat tanyáján, a katonai laktanyán: körülbelől 700.

Mondják a jelenvoltak, hogy ott csakhamar egy szív-rondító, egy leírhatlan jelenet fejlődött ki. Sokan valának, kiknek megjelenése, a végtelen nyomorban elkényszeredve, a kiknek álöltözete, a kiknek megmenekvése módja rendkívül nevetséges lett volna, ha az egész dolog folyama nem lett volna rendkívül szomorú és nagyon is komoly jellemű. Sokan voltak, kik már napok óta fáztak, dideregtek, kiknek tagjait megvette a hideg, kik napok óta koplaltak, kik napok óta még csak egy csendes, még csak egy biztos percet sem töltöttek. Akkor vala újra módjok bemelegedni, jól lakni és pár percre magokat biztosságban érezni. De hányán valának olyanok, kik a perctől percre fenyegető veszélytől, a testi nyomorúságoctól, szenvedésektől üldözötve, úgyszólván még reá sem tudtak gondolni jelen állásokra, veszteségeik tömérdekségére? Ama rövid, biztos nyugalom, először napok óta, indította saját útjára érzelmeiket. Megeredtek az érzelmeik és a nyelvek. Nem egy volt, ki még csak akkor kezdette valódi szerencsétlenségét érezni, midőn nyomorúságai elbeszélése folytán gondolkozott helyzetéről. De hogy az érzelmeik, a gondolatok ezen felháborodott helyzetében az ellentét ne hiányozzék, egyesek már-már elveszettnek vélt kedveseikre találtak, kiktől addig elzárva tartott a sors, és minden veszteségeik dacára boldogoknak érezték magokat. Másoknak ellenben

szívrepesztő zokogása jelentette, hogy a biztos adatok az övéiknek keserves halálát mondják. Itt-amott pedig egy-egy ideges nő nem mer kérdezősködni családjáról, szíve bálványáról, és magát a kétségbeejtő bizonytalanságot is előbbre becsüli a kegyetlen, a szomorú valónál, minden érzékökkel azonban csüngenek azokon, kik tudhatják azt, mit ők tudni nem mernek; a kétely hatalmában, a kétségbeesés szélén izgattottan de némán szenvednek.

Mint említém, szívrendítőnek mondják szemtanúk ama jelenetet.

Az éjszakát csendben töltötték a laktanyában. Más nap reggel azonban tudósítás érkezvén, hogy az oláhok megtámadni készülnek őket, némi sietkezéssel indultak vissza.

Egy nagy rész volt a menekülők közt, kik az aléltság, vagy hidegvett lábaik miatt majdnem képtelenek valának járni. A parancsnoklók gondossága következtében azonban, valami 70 szekér volt készen a járni nem tudókat felvenni.

Elindultak. De, mint mondám, némi sietkezéssel történt a visszaindulás: egyesek elmaradtak így is; egyesek pedig csak akkor tűntek ki a város szélén, midőn már útnak eredtek a mentők és menekvők. Ezek után visszatérni a szekerek nem akartak. Félelem és pénz azonban sokat tehetnek. Volt szekeres, kinek választás volt engedve: visszatérni és pénzt kapni, és az előtűnő menekvőt szekérére venni, vagy golyó között. De tudok arra is esetet, hogy a mentő-seregben levő olasz lovas katonának egy úr egy gyermeket ajánlott megmentés végett és egyszersmind pénzt érte; az olasz katona a kis gyermeket köpenyegé alá rejtette és a pénzt visszautasította. — A végén mindazokat magokkal vitték, kik utólagosan is előtűntek.

Útközben felvették azon menekülteket is, kiknek addig Miriszló és Décse helységek adtak szállást és menhelyet. Köztök az idős Zeyk Miklóst, ki Miriszlóra menekült vala.

Gyanították már előre a vezetők, hogy meg fogják támadni az oláhok; Décse mellett már csaknem bizonyosság váltotta fel ezen gyanítást: az oláhok a hegymagaslatokon előtűnni kezdettek; a térben küldötteket láttak száguldani.

Pedig ha még azelőtt való nap nem is tudták volna bizonyosan, micsoda csapat az mely Enyedre tart; és ha némi kételyt okozhatott helyes felfogásokban, az, hogy egy lovas patrouille-t F.-Vincen találván a mentő-csapat, azt elejtették; de már másnap, egy egész sereg menekülttől követve és egy hosszú szekér-vonat beteget, nyomorultat vivén magokkal: nem kételkedhettek felőle, miért járt a magyar csapat Enyeden.

Mindemellett F.-Vincen útját állották a mentő-csapatnak az oláhok. Ügy volt rendezve tulajdonképpen, hogy szemben Vincnél a székháza körül és egyszersmind a hegyekről hátulról és oldalba támadják meg a Tordára törekvőket. Szerencsére a terv nem volt jól kivivé; és szerencsére, az oláhok módtalanul gyáván viselték magokat.

A mint a magyarok előcsapata első emberei beértek F.-Vincre, azokat elrejtett helyről puska-décharge fogadta. Egypár lovas halva vagy sebesedve esett el. *)

Midőn Vinc felett az országutat domináló dombon egy nagy sereg oláh tűnt fel, nagyon veszélyeztetve volt rövid ideig a mentő-csapatnak és menekvőknek helyzete. A szekerek közé már-már rendetlenség fenyegetett bekapni: szekér sornak vészben csaknem mindig romlása. Sikerűit azonban a rendet, erélyes és bátor rendelkezéseknek fenntartani. Szerencsére F.-Vinc felett az oldalban (nyugotra a helységtől), egy kis mellékút van, mely csapangosan vezet bele, a helységet elkerülve, a Tordára vezető országútba. A menekülőket ezen indíták el. Egyszersmind a lovasokkal és a honvédek

1) Ákszentyá jelentésiben az van, hogy a décharge-ra 70 honvéd esett el. Ez nem úgy volt.

egy részével rohamot rendeztek a Vinc felett álló oláhság ellen. A fennebb említett vezetőken és önkénytes urakon kívül, kitűnőleg hatottak a rend és határozottság fenntartására Dobozi kormánybiztos és Bánó Miklós honvéd tiszt. A kis de bátor had, teljes elszántsággal és határozottsággal indult is a rohamra. Szerencsére az oláhok, a rohamot be sem várva, rohantak el minden irányban. A magyarok őket nem üldözték. Hiszen nagy oláh tábor volt a Maroson mindjárt túl, M. Újvárnál, az Ákszentyá tábora. Ha a magyarok erejüket az üldözésre fordítják, az enyediakat az alatt M. Újvárról és a hegyekről megtámadhatták volna.

Céljokat a legteljesebben elérték: a menekvőket így megoltalmazván, minden későbbi veszélytől menten kísérték be Tordára.

Tordán rögtön valódi kórházak váltak Enyednek elnyomorodott, elfagyott kezű, lábú, fülű lakóiból. — Gyűjtéseket rendeztek számokra; elosztották őket a városon; gondoskodtak arra, hogy éhségnek, hidegnek ne legyenek többé kitéve. És, meg kell adni, hogy ama vésteljes időben a magyar ember az idegen menekvőket igen szívesen, áldozatkészséggel fogadta. Ez régi erénye.

Tordán annyi menekültet, mint a mennyi Enyedről és Enyed vidékéről rendre oda szivárgott, lehetlenség volt a szükségeseikkel hosszabb időn át ellátni. Ennélfogva, egy nagy rész, Kolozsvárra vitetett; és, azokból sokan, az akkor, a tanítás fenn leven akadva, üresen álló ref. főtanoda épületébe lőnek beszállásolva. — Kolozsvárt is gyűjtések voltak számokra rendezve, és az adományok közt oly, akkor és hirtelenében igen jelentékeny összeg is látható, mint a gr. Mikó Imréné és b. Radák Istvánná adománya, összesen 1000 pft.¹⁾

¹⁾ Enyed elpusztítását, a jan. 16-ki mentő-csapat működését és a menekülőket tárgyoló adatoknak egy nagy részéhez ifj. b. Kemény István szíveségéből jutottam. — Már az 1849-ki jan. 25-ki és 27-ki „Honvéd“ (25. és 27-ik) számokban egy leírása van Enyed elpusztításának tőle. Ez sokat

Mondám fennebb, hogy Tövis felé is, habár viszonyosan kevesen, menekültek Számok rendre mégis felnőtt 260 vagy 300-ra. Ezeket is szívesen fogadták, és a kis és szegény város polgárai is igyekeztek a menekvőket minden szükségességekkel ellátni, úgy a mint az tőlök kitelt. A Tövésre menekült enyediék ezért nyilvános köszönetét mondtak szíves házigazdáiknak.¹⁾

Különben nem is csak Tordára és Tövésre: többen, kevesebben a környék más pontjai felé is menekültek enyediék. Még olyanokat is tudok, kik Csombordra, tehát az oláh tábor tanyájába, menekedtek és onnan tovább Balázsfalvára Ákszentyá praefecturájának székhelyére, a nevezetessé vált oláh középpontba.

Hátra van még, fennebbiek után, szólani arról pár szót: mi minden veszett el Enyeden.

Nagy itt az anyagi kár és nagyobb, részben kipótolhatlan a szellemi veszteség.

Kezdjük a ref. főtanodáján. Mint már mondtam, a tanoda épületének új része, az úgynevezett új-kollégium, magassága miatt (két emeletes) és cseréppel lévén fedve, nem égett le. De szobái egyenként lőnek feldúlva, felégetve, kirabolva. Ezen épületben valának a könyvtár, a múzeum, ásvány gyűjteménnyel, éremtárral, kitömött állatokkal és nagyon sokféle értékes és ritka tárgyakkal; valamint azon épületben valának

hasonlít a „Fekete könyv“ megfelelő elbeszéléséhez, és annak, mondhatnám, magvát képezte. Minden részletben azonban a „Fekete könyvnek“ és magának b. K. I.-nak felfogása, nem talál, ama legelső benyomások és még egészen ki nem tisztázott adatok utáni elbeszéléssel. — Egyébránt több szemtanúnak szíves közleményei nyomán is jutottam ezt illető érdekes adatokhoz. — Különben ily nagy, megrendítő csapások alkalmával a legnagyobb rész csak azt látja, csak azt tudja, mi közvetlenül vele vagy szemei előtt történik. Csak igen kevesen tudnak általános felfogásra emelkedni. — És nem egy van, kit az események rohama úgy elbódít, hogy képtelen higgyadtan Ítélni azok természetét felett.

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg a „Honvéd“ febr. 21-ki (48-ik) és apr. 19-ki (96-ik) számjait.

a természettani, csillagászati, mérnökségi, vegytani eszközök, készülétek. Ezek mind elpusztultak. Nem ugyan mind jan. 8-ikán és az arra következő napokban, mert egy része már 1848-iki novembertől 1849-iki jan. 1-sőjéig lón széthórdva, vagy összerontva, hanem a legnagyobb rész.

A könyvtár állott mintegy 36,000 kötetből; és különösen, ha nem kíván tőle az ember új munkákat, igen becsesnek vala mondható. Meghatározhatlan azonban azon veszteség, mely az ugyanott őrzött okmányok, kéziratban heverő munkák elveszése, elpusztulása által irodalmunkat, különösen történelmi irodalmunkat érte.

A múzeumban őrzött és elpusztult tárgyak között volt, a mint ezt hihetőnek fogadja el Szilágyi Ferenc is, ki mindenetre tekintély történelmünk mezején, a Sz. Imrénél elesett Kemény Simonnak páncélja és sisakja.¹⁾

Különben, hogy mi pusztult ritkaságokban, kéziratokban és eredeti okmányokban, jelenleg lehetlenség meghatározni, miután még csak összeírása sem maradt az elpusztult holmiknak.

Az iskola épületeinek azon' szárnya, mely „ó-új-kollégyom“ nevet hord, hasonlóan cseréppel leven fedve, ép fedéllel maradt meg; csak szobái pusztítottak ki. Ellenben az úgynevezett „ó-kollégyom“, egy régi, négyszögű, egy emeletes, zsendellyel fedett épület, legnagyobb része le, sőt részben, földig be is égett. A mi belőle megmaradt, azt a csendes idő, nagy hó mentette meg.

Lehet képzelni, mekkora volt a főiskola anyagi kára, ha meggondoljuk, hogy az említettekén kívül, részben vagy egészben elégett és feldúlott 16 Enyeden levő telkének épülete; ezek közt a tanári lakok is. És mindezekén kívül Enyeden és a hozzá tartozó falvakban levő gazdasági épületei is elpusztultak. Gabonáját, borát, más yers terményeit sat. elrabolták, megették, megitták, felperzselték, összeronták.²⁾

¹⁾ Nagy-Enyedi album 35-dik l.

²⁾ Ezen adatok nagyobb részét szíves magán közlések nyomán írom.

Elpusztult a vármegyeháza is. Azon tanácskozó terem, melynek zöld asztala mellett a hazafi-érzés oly sokszor állott őrt, mely mellett néha a férfias meggondolásnak lehetett szavait hallani, hol néha szép szavak keltek el; néha legszebb remények hiúsultak meg, míg máskor a remény új sugarait látták feltünedezni, a tanács-terem, mondom, beégett. Ennél egyébaránt, sokkal fontosabb, sokkal pótolhatlanabb veszteség, hogy az egész megyei levéltár elégett, megsemmisült.

A ref. püspököknek székhelye, 48 előtt, Enyed volt. Ugyanott vala a püspöki levéltár is. Ez is megsemmisült. — Mint-ugyancsak Szilágyi Ferenc mondja, 1589-ig terjedő igen becses oklevelek valának benne.¹⁾

A franciscanusok zárdája (az úgynevezett residentia), sőt maga a kath. templom sem vala megkímélve. Ki lőn mindkettő rabolva szentségtelen kezek által, és az utóbbi nagy mesterséggel lőn felgyújtva.

A ref. templomát, valamint a városházát, magassága és cserép-fedele megmenté.

A magánosok kárait lehetlenség elősorolni. Egész átalánosságban jegyzem meg, hogy a városban megmaradtak az oláh lakok: nagyobb részint kis paraszt házak, sövény fallal, szalma fedéllel a város végein. Ezeken kívül pedig csak kivételesen maradt meg egy-egy ház; hanem azok, melyek cseréppel valának fedve, csaknem mind ép fedéllel lábolták át a vést.

A magán károk közül mégis ki kell emelnem egyet. Azt is csak azért teszem, mert úgy gyanítom, hogy a köz maga nagyot vesztett benne.

Időről-időre jönnek elő az emberi társaságban egyének, kik kortársaik, ösmerőik előtt mint élő talányok tűnnek fel és tűnnek el. Néha év-tizedekkel, sőt századokkal látszanak

¹⁾ Nagyenyedi album 35. 1.

korukat megelőzni, vagy úgy néznek ki, mintha a régen eltelt múlt szülöttei lennének. Olyan dolgokat beszélnek, miket a körülöttek levők nem értenek; olyan érzelmeket éreznek, miket a hozzájuk közel levők képtelenek felfogni; olyan veszedelemtől tartanak, melyektől senki más nem fél, csak magok; olyan remények kecsegtetők, melyeket átalán agyrérmnek tartanak, kinevetnek. — Néha a legnagyobb tehetségeket rejtik magokba, rendkívüli lények, a hatalmas emberi erők bennök szakadatlan működnek, de azt átalán nem lehet észrevenni, az erők nem nyilatkoznak, a működés lepel alatt történik: mintha lennének pontos óra, melynek nincsen mutatója; a kik közeljuthatnak ahoz, figyelemmel vizsgálják, bámulva szemlélik a műköny (machina) egybevágó munkásságát, gyönyörű szerkezetét, de az titok marad a nagy sokaság számára.

Az emberek azon fajtájához, kik közt és a létező világ közt bizonyos meghasonlás van, már akár saját hibájok, akár a viszonyok, vagy a világ vétké miatt, tartozott az öreg Zeyk Miklós.

Én magam testestől lelkestől magyar vagyok; és érzem, hogy képtelen volnék egyébbé válni. De ki nem állhatom az ultra magyarismus azon feszengését, vagy kapzsiságát, mely szerint hazánkban minden felé lángeszeket, páratlan tudósokat állít látni, igen nagyszerű és új meg új felfedezéseket kényszerget magyar agyból kipattantaknak vélni. Mondom, testestől lelkestől magyar vagyok, de egy cseppet se átalom azt elősmemi, hogy sem a tudományok, sem a művészetek mezején a magyar nemzet a versenyt, az a tekintetben nevezetesebb európai nemzetekkel eddig ki nem állja. Hiszen kérdés: mennyire rovandó ez fel saját hibánkúl, mennyire volt az nélkülözhetlen következménye balsorsunknak, viszonyaink zavarának, mostohaságának. És abból, hogy az így volt teljességgel nem következik, hogy ez későbbre is így legyen: hiszen, Magyarország nem volt, de lesz. Mindamelllett, hogy nem vagyok hajlandó valakinek csak azért, mert magyar,

kierőszakolni a rendkívüliség, a kitűnőség babérját, és mindamelllett, hogy épen mondott nézeteimnél fogva, igen szigorú bírálatnak tehetem ki nézetemet, midőn valakit igen jelesnek mondok: merem állítani, hogy az öregebb Zeyk Miklós egy rendkívüli tudós, sőt nagy szellem vala.

Majdnem magamon bámulok, midőn az id.Zeyk Miklóst, mint tudóst nagynak tartom. Hiszen ő encyclopaedista volt. Vajmi sokszor jön pedig elő, hogy azok sokból tudnak sokat, de semmit sem tudnak egészen. Minő ösmeretes jelenség az, hogy az összehalmozott adatok terhe alatt görnyedve törpül meg az ítélőtehetség, eltűnik épsége, el életvidor pattanósága. Nem láttam azonban soha senkit, kiben, mint nála, a felfogás, az érzéklés, határtalan finomsága, pontossága oly végtelen emlékező tehetséggel lett volna párosítva; és, mindkettőnek szövetségese, kiegészítője, egy egészen életvidor lélek, agg hatalmas ítélőtehetség lett volna.

Es ez az ember mindig munkált, örökké tette az új meg új kísérleteket, felfedezései voltak, és mégis majdnem nyomtalanéi pusztult el.

Két hibája volt, mely miatt kortársainak hozzá férletlen kincs maradt; a végzet pedig az utódoktól ama kincs örökségét megirigyelte.

Az egyik hibája volt, hogy, habár közelebbi ösmerőseit szívesen látta mindig, — kellemesen emlékszem reá vissza ven emberre, mint gyerek és alig iijú, — az embereket általán kerülte. Rendkívül gyenge hangja volt, mondhatni csak suttozott; nagy ellenszenve volt pedig azzal, ha reá nem figyeltek. Vájjon nem ebben birjuk-e kulcsát annak, hogy a sokak társaságát mindig kerülte? — Másik hibája volt, hogy új nézetei, felfedezései érvényesítésére nem bírt elég szíjjassággal, kitartással. Hiszen akkor nem zárhatta volna magát el a társaságtól! — Pl. 48-ban neki már megfordult agyában a vont-csővű ágyú létesítése, magam hallottam róla beszélni; de- az egyszerű beszédnél és tán egy tervnél maradt a dolog.

Ezek mellett az üreg Zeyk Miklósnak minden ösmeríise a legnagyobb érdekléssel szemlélte azon egyforma papír szeleket, melyekre írt és melyeket, valahányszor valaki háborgatta munkájában, mindig ugyanazon fiókba dobott. — Mint biztosan lehet következtetni, azon, hasonnemű iratokból, melyeket élte utolsó évében, Kolozsvárt, már testileg és lelkieleg megtörve is írt az agg férfiú, azok tudományos dolgozatok voltak. De a 49-ig készültek, mind megsemmisültek Enyeden! Ki tudná megmondani: mit veszítettünk azokban? Ha azonban meggondolom a tudományos alap óriásságát, a felfogás rendkívüli finomságát, az előadás páratlan egyszerűségét, tisztaságát, melyekkel az öreg Zeyk Miklós átalán birt, úgy a veszteséget pótolkatlannak kell Ítélnem.

Ha a fennebb mondottakat szemügyre veszik olvasóim, úgy hiszem megadják, hogy Enyeden a szellemi veszteség még nagyobb volt az anyaginál.

Egyébiránt a világon anyag és szellem kölcsönös hatással és visszahatással vannak egymásra. Az Enyedet ért rendkívüli anyagi csapások, népét moráliter is nagyon súlyosztették vala akkor.

Nem kívánok igen aprólékosan belebocsátkozni ezen tétel támogatásába, fejtegetésébe, és nem állítom, hogy sokan a vészben még megedzve ne lábolták volna át amaz időt, csak röviden legyen szabad egypár megjegyzést tennem.

Átalánosan ösmert megjegyzés az, hogy a nagy keserv, az elhordozhatlan csapás, a kancsó felé fordít sokakat... — Nem természetes-e az, hogy a kiket annyi és oly csodálatosan bekövetkező csapások érték, gyanakvókká váljanak? hogy mint politikusok, forradalmi időben, minden bokorban áru-lót, csalót lássanak? — A kik oly szorgalmasan dolgoztak, gyűjtöttek mint Enyed lakói, és egyszerre, hibájokon kívül mindenöket megsemmisülni látták, könnyen eshetnek kétségbe a jövő biztossága, jólléte felett: kerülük a munkát, a rendes foglalkozást, — de nagy előszeretettel fordulnak

minden idegrázó multság felé. Valóban ilyen nemű hibákat, éveken át, lehetett kísérni Enyednek szerencsétlen menekültéi között.

Nem is tudok egyébaránt én várost, mely annyira tönk-rejutott volna, ama szerencsétlen viszonyok közt, mint Enyed. Losonc is elpusztított, F.-Vinc is földig lőn leégetve: egyik sem szenvedett annyit mint N.-Enyed. — Hiszen Losoncon előre gyaníták a vész közeledtét; mindenki elmenekedett és magával vitte legértékesebb holmait. Aztán Losoncnak vidéke nem volt felpusztítva; nem volt egy főtanodája, mely a városnak régebben fő jövedelemforrása lett volna, és későbbre, éveken át majdnem semmit sem. hajtott. Aztán gazdagabb város is volt mint Enyed. — Losoncon jelenleg a muszka pusztításnak nyomai főként annyiban látszanak, mennyiben új, csinosabb házakból áll; Enyeden máig is sok a roskadozó fal, felépítetlen telek.

Még F.-Vincnek is könnyebb sorsa volt mint Enyednek. F.-Vincén ugyan több emberélet is esett áldozatul, de viszonyosán, de Enyedhez mérve kevés. A vincieknek fő vagyona marháikban és földjükben rejtett, azok nagy részét pedig megmenthették, a föld pedig nem súlyodt el. Ezért mondom, hogy habár Vinc a földdel még egyenlőbbé tétetett mint Enyed, sorsa mégis könnyebb vala.

A fennebbiek után laistromát állíthatnám össze az Enyeden elpusztultaknak. Tartok tőle nagyon hosszúvá válna az, és arra vezetne, hogy elbeszéljem, ki miként pusztult el; az pedig ingerelhetne. A dolog ezen része pedig feledékenységbe úgy sem megyen: én most mellőzni fogom; mások ezen hiányt után-pótolhatják. — Arra egyébaránt figyelmeztethetem olvasóimat, hogy egynéhány elpusztult megnevezve, és pusztulásának módja külön-külön el van mondva a „Nagyenyedi albumában. ¹⁾

¹⁾ „Nagyenyedi album“ szerkeszti Szilágyi Sándor (Buda-Pest 1851.). — Ebben egy érdekes cikk van Szilágyi Ferencről: „Erdély gyásznapjaiból.“ u. o.

Mintha eddigelő Enyedet a sors különösen üldözte volna. Egyébféle szerencsétlenségeit nem is említve, kétszáz év alatt háromszor lón kiprédálva, feldúlva. A XVII-ik század közepén a tatárok pusztították fel; a XVIII-ik század elején Rabutin tábornok ezredese, Tige; a XIX-ik század közepén az oláhok.

Isten oltalmazza, a már annyit szenvedett várost, hasonló csapásoktól!

Egyébaránt vagy az én nézeteim sok tekintetben nagyon hibásak, vagy ama cikkben vannak igen hibás nézetek is; de azért nem szűnik meg érdekes lenni. — Ott olvasható azok közt, melyeket én ösmerek, legügyesebb, habár rövid leírása, Enyed romlásának.

V.

Az oláhok 1849 elején. Abrudbánya veszedelme. (1849. máj.)

N. Enyed sorsának leírásában 1849-iki jan. közepéig jutottunk. Ekkor az oláh pusztítás, az oláhok nevezetesebb szereplése fennakadt.

Bem 1848-iki dec. 25-ikén, karácson első napján, elfoglalta Kolozsvárt. Ott nem sokat időzött: már dec. 28-dikán Bethlennél állott szemben Jablonszky és Urbán seregével. Már jan. 3-ikán Tihucánál győzött. Jan. 13-ikán kardcsapás nélkül vonult be M. Vásárhelyre. Jan. 17-ikén már onnan is kiindult Szeben ellen. Tervei támogatására Czezet magához rendelte. Czece, sergével, januariusnak 17-kén indult ki Tordáról, és nem messze haladt el azon csapattól, mely a legtöbb enyedi menekültet szabadította meg. Midőn az oláhok az Enyedről jövő mentőket és menekvőket F. Yincnél támadták meg, Czece sergei akkor Harasztos helység körüi voltak, nagy sietséggel haladván útjokon Szeben felé.

Ily hatalmas, ily meglepő eredményeket kivívó vezérrel szemben, minő Bem, oly vitéz had ellenében, minő az elgyengült, de fáradhatlan öreg tábornok kezei alatt volt, nyílt csatában, szabad mezőn, kívül saját bérces fészkeiken, megszűnt minden hatalma a népfelkelésnek. Megszűnt volna hatalma, bármely népfelkelésnek, és annyival inkább megszűne ereje az oláhnak, melyet a gyakorlatlan polgár-katonaságnak semmi esetben sem lehet példányképeül tekinteni.

Többé nem az volt rendén, hogy rendetlen nagy csapatok gyülekezzenek, oszoljanak, perzseljenek, raboljanak,— midőn a baj fenyegetett, mondhatni, ellentállás nélkül szétszaladjanak: rendes csapatok, hatalmas kezeztől vezetve, küzdöttek hősi csatákat, mint a mesebeli vasfazokak közt a cserép, összetiporva ment szét a rendetlen népfelkelés.

Bem Puchnerrel legelsőbben 17-ikén, a Kis-Küküllő mentén, Gál-falvánál találkozott. Heves csata, vagy jobban heves ágyúzás után a császáriak visszavonultak. A csata eredménye volt az, hogy Bem 18-ikán Medgyest elfoglalta. Azon nap Puchner már Szebenben volt. A szebeni kormány már nem volt a helyzet ura; Szebenben már nagy volt a rémület. — Bem 19-ikén Szelindekig és onnan 20-ikán Nagy csúrré nyomult. Remélte Czeczet ott találni, de csalódott: Czecz 20-kán késő éjjel érkezhettek csak Vízaknára. — 21-kén Bem, nagy vakmerőséggel, maroknyi erővel, Szebent, a megerősített pontot, melyet az övénel többszörösen nagyobb erő védett, megtámadta. Vissza is veretett és sokat vesztett. Szelindekre vonult hátra; ott segítséget várt, de más felől a háromszéki zászlóaljbeli székelységet, 23-ikán, haza bocsátotta. — 22-ikén Gedeon tábornok dandára is Szebenbe érkezvén, a visszavert Bemét, 24-ikén, Szelindeken két oldalról megtámadták a császáriak. Ezen támadást meg Bem tudta visszautasítani. — Napokat volt ezután pár órányi távolságra a két-fél főserge, de Bem megfogyott sergével, miután már egyszer ügyis neki rohant a falnak, nem akarta a lehetlent újra megkísérteni, Puchner pedig, — minden előnye dacára, mindig nem érezte magát elég erősnek Bemét elfoglalt helyében megtámadni. Végre jan. 30-ikán csakugyan támadott; támadása azonban hatalmasan visszaveretett. Mindamellet is azonban többé nem látta tarthatónak addigi állomását a vakmerő vezér sem; a magyar tábort Vízaknára áttenni volt akarata, hogy a különféleiről remélt segítséget ott várja be. A tábor áthelyezése sikerült is; sőt febr. 3-kán maga rendezett Bem

egy erőszakolt kémszemlét Szeben ellen, de a dolog mégis egészen másként ütött ki, mint azt előre remélte. Bem nagy csapásokat, nagy vereségeket szenvedett, majdnem mindent elvesztett, — de midőn őt ellenfelei megsemmisíteni remélhették, mint nagy szellemeknél néha-néha látni lehet, felül-emelkedett lángelke környezetén, felül a viszonyokon és a már-már elesett ügyet újjá teremtette.

Végre ugyanis, már miután a muszka segítség megérkezett, elhatározó támadást rendeltek a császáriak Bem serege ellen Vizaknára, febr. 4-kén, messze túlnyomó erővel. Győzelmök teljesnek látszott. Bem csekély seregének megmenthető, majdnem hihetetlen csekély számával, a gyors visszahúzó-dásban, a Déva felől jövő erő irányában, látott lehető menedéket. Az út Szász-Sebesen vitt keresztül; és Szász-Sebes, a futás irányában ellentállt. Valóban kétségbeejtő helyzet; de az öreg Bem nem esett kétségbe. Rohammal vette be Szász-Sebest. Miután ott pihentette seregeit, az üldöző császáriak utolérték. Nehezen menekedhetett Szászváros felé. Szászvárost is rohammal kellett bevenni: az azt elfoglalt oláh népfelkeléstől meg kellett tisztítani, hogy át lehessen azon menni, hogy éjszallást lehessen ott tartani. Itt újra utoléri Bem az őt üldöző sereg. De ő újra kisiklik kezeik közül és a Sztrigy megé vonul, melynek hidját egy kevés segítség, nyugodt sereg, oltalmazta Piskinél. És addig tartotta fenn ama kis de elszánt had, a sokkal nagyobb, új meg új erővel rohanó seregeit Puchnernek, míg a már Déván volt nagyobb segítség megérkezett, míg az üldözöttek kissé magokhoz jöttek, Bem csapatait rendezte. Rőgtön a támadottakból vált a támadó. A csata inog. Végre Bemnek langesze, kis seregének oroszlánbátorsága határozottan felülkerekedik. Visszanyomják Puchner seregét; sebes futásban üldözik hátra felé azon úton, melyen pár nappal az előtt, mint látszott, véglegesen felül került, üldözte az Bem csapatait. A császári csapat Szász-Sebesnek, Szeben felé vonul vissza; a fehérvári vár őrsége

nem meri az újra győzelmesen előnyomuló magyarságnak útját állani; Bem mint győztes, és igen gyenge még számra is, annyival inkább készülre, hogy a Szeben felé futó hadat üldözhesse: a fehérvári vár őrsége szemeláltára, oly közel a feléje tátongó álgyük szájától, hogy azok a vár falról képesek lehettek volna, egy hegyen fel nehezen haladható sergeit elérni, elcsap, oldalvást, a futó sereg üldözésétől és Váradja nevű helységtől járatlan utakon Medgyesre húzódik.

Valóban, midőn Puchner és Bem, katonai becsület és ügyök felülkerekedéseért, minden hatalmokat egybeszedve,— nagy physical-erőt, valamint a szellemnek minden hatalmát, — sok katonai ösmeretet, valamint a lángész sugallatait, — a rendes oskolázott katonaság előnyeit, valamint az önfelálló bátorság, megveretést nem ösmerő szíjjasságát, küzdöttek, — valóban akkor mit számlálhatott az oláh népfelkelés, úgy amint volt, minden sokasága dacára is, saját ügye mellett? Hiszen próbálták több ízben belekapni ama rendkívüli visszahúzódsában és viszont előnyomulásában Bemnek, a dolgok folyamában, — és mi sikerrel? Midőn a szász-sebesiek értesíték a fehérvári várbelieket, hogy Bem megvert sereggel fut, már sebesültjei, előcsapata falaik között vannak, az ennek megsemmisítésére a várból kiküldött csapatokkal nem csak szász, de oláh nemzetörök is egyesültek. És együtt is mit értek el? Könnyű volt a csekély, fáradt, előcsapatot megsemmisíteni¹⁾, — a betegek, sebesültek nem küzdhettek; de hiúban zárták el Bemnek magában is csekély és futó főserge előtt a várost: egy rohamra bevette az, miként fennebb is érintém. — Szász-Sebesből febr. 5-dikéről 6-dikára éjjel egy transport indult, és azzal egy csoport sebesült: ezek elfogattak; az elfogóknak pedig nagyobb száma oláh népfelkelés volt. — Aztán a Bem útjában Sibóton, Bencencen, Gyal máron és Szászvárost, az igaz hogy több ezer oláh népfelkelés kísér-

¹⁾ Ezen esetet illetőleg lásd: Rüstow, Geseli. d. ung. Insurr. I. kötet, 244. l.

tette meg a majdnem megsemmisült serget feltartóztatni, de az is igaz, hogy átalán ez nekik nem igen sikerült; ámbár Szászvárosnál nagyon bevárták a magyar sereg előcsapatait; közelről, rejtekhelyeikből véletlen puskatűzzel fogadták, sőt egypár fa-ágyú is állott rendelkezésük alatt. — Aztán, mint állítják, a Salamon praefecturájabeli népfelkelés, a Déván levő magyar serget febr. 6-ikáról 7-ikére éjszaka meglepte; és, mint állítják, a Bethlen Gergely véletlen megjelenésével volt annak szerencséje; Bethlen Gergely, ugyanis, vállalkozván arra, hogy Szászvárosról rögtön tovább megyen, a Kemény Farkas csapatát felkeresni, nemcsak legelő hozta a tudósítást Dévára, Bem közeledtéről, de egyszersmind az oláhok támadásáról is. És, ama támadás, már csak az által, megsemmisült. — Hanem, meg akarván menekedni Bem egy egész szekér-sergétől azon futóknak, kik még a sereg vereségei alatt is, legbiztosabbnak tartották azt minden nyomoraiban követni, de ez által magának a seregnak haladását nem egyszer rendkívül késleltették, sőt a serget egypárszor majdnem végveszélynek tették ki, és pl. azt is eredményezték, hogy a Kemény Farkas segéd-csapata Dévától Szászvárosnak tartván, haladni nem tudott, elkésett, — eme menekvőket, betegeket és egy csoport marodeurt, az öreg tábornok, fedezet alatt, Brád és Körösbánya felé, Nagy-Váradra indította; a fedezet nem volt nagy, nem volt miből nagyot adni, — nem volt elég erős az oláh támadásoknak ellentállani: ezeket, mint Czecz állítja, a második éjji-állomásnál egy oláh-csapat megtámadta, és mindnyájokat leölte. ¹⁾

Valóban mindez ama nevezetes episodban igen csekélykés szereplés, azon egész nép részéről, mely az erdélyi többi nemzetekkel nemcsak egy sorban kíván, és már akkor kívánt lépni, de miután arányosan, sőt, állításaik szerint, általános többségben is vannak Erdélyben, — miután a kis tartomány

¹⁾ Czetz: Bem's Feld. in Sieb. 196.1.

legősibb lakóinak hirdetik magokat, és állítják, hogy ők egyenesen római vér ivadékai, — és saját adataik szerint 195 ezer harcképes, légiókra osztott, katonai szabályok szerint gyakorolt férfiúval rendelkeztek, és mindezek által, mintahogy azt nem igen palástolva engedték átcsilámlani, hivatva valónak Erdélyben a legelső szerepet vinni, — egy ilyen nép számára, mondom, nagyon jelentéktelen, nagyon kicsinykés volt azon szerep, melyet ők vittek.

De ugyan hol is voltak és mit tevének ekkor, legnevezetesebb vezéreik Jancu, Bálinté, Ákszentyá, hisz a küzdés színpadán egyik sem volt látható? Jancunak és Bálinténak praefecturái az oláh havasokon feküdtek; Ákszentyá pedig, valamint több más, idegen vidéki oláh vezető, a vész ama perceiben szintén ama havasok közé menekült. Ügy látszik, hogy a magyaroknak viszont megjelenése rendkívül meglepte és megdöbbenetete őket, és havasaik közüi, a természet által oly erőssé tett helyzetökből, a meghökkenés tétlenségében szemlélték egy darabig a dolgok folyamát.

Elöttem feküsznek a Jancu (Jank), a Bálinté (Bálint) és Auxenz Severu (Ákszentyá) jelentéseik 1848-ban és 49-ben viselt dolgaikról. A Jancu jelentésében az egész időköz jan. 3-ika és febr. 26-ika közt, hallgatással van mellőzve. Az említett két napról két nagyon jelentéktelen vállalatról tudósít, de melyet számokra nagyon dicsőségesnek tart. Febr. 26-ika után valami következik mart. 12-ikéről. Es mindjárt ezután beszéli, hogy „mart. közepén lepte meg azon jelentékeny tudósítás, hogy Bem elfoglalta Szebent, és kevés nappal azután, azon még kevésbé érthető, hogy a császári sergek áthúzódtak Oláhországba.“¹⁾ — Bálinté tudósításai szerint, ő jan. végén Toroló és Jára vidékén működött. Emlékezetes nyomokat hagyott is maga után. Azután beteg volt. Azután meg,

¹⁾ Lásd: die Rom. d. öster. Monarchie: Bericht d. rom. Leg. pr. Av. Jancu. II. f. 20-23 1.

ugyanott folytatta működését.¹⁾ — Ákszentyá sergei M. Újvártól Balázsfalváig állottak, miután Enyednek örökre emlékezetes elpusztításában ércnél állandóbb emlékét hagyták minőségöknek. De ama sereg, mely mint más helyt állítva van, igen jelentékeny volt, képtelen volt csak egy jelenté'kenyecske csatát is adni; képtelen volt a Czech útját, Tordáról M. Újvár mellett el, Balázsfalván át, Vízaknára, feltartóztatni: miután Losenau ezredes Szeben felé vonult. Ákszentyá sergének legnagyobb része kardcsapás nélkül ment szélyel. Valami 2000-nyi mégis együtt maradt és ezekkel megkísérettette Ákszentyá egy híd oltalmát, de biz azok is tökéletesen elszórtak. Maga a híres vezér szekerének és podgyászának elvesztésével alig volt képes, gyalog menekedni. Mindezeket maga beszéli el Ákszentyá vezér (rom. Lég. pr. J. Auxenz Severu).²⁾ Ezután egy könnyű-lovas főhadnaggyal egyesülten, saját erejét újra egybeszedvén, meg akarták semmisíteni azon rendkívül csekély őrséget, melyet magyar részről Balázsfalván hagytak hátra. És, ugyancsak az Ákszentyá elbeszélése szerint, veszteséggel visszaverettek és üldöztettek. Ezen vereség után Ákszentyá a lándzsásokat mind elbocsátotta és magánál csak 150 puskást tartott meg (vagy talán: többé a közönséges lándzsás népfelkelés nem volt összegyűjthető?). Ezekkel, az előbb említett lovassági főhadnagy társaságában, Szász-Sebes felé indult. Útközben egy huszár patrouillet találtak. Ezek között, mint állítja, négyet levágtak, a többieket pedig egy hegyig üldözték, honnan az épen Szász-Sebesben levő Bem látszott. Azon Bem t. i., ki csaknem egész sergét elvesztvén, majdnem minden lőszer nélkül, kifáradt sergeit ellensége körmei közötti kilopni törekedett. Talán ezen percert felhasználta Ákszentyá, megtámadta ama bajban küzdő serget, vagy legeslegálább is az üldözőkhöz csatlakozott? Távolról sem: miután a huszár patrouillet addig üldözték, hogy

¹⁾ Ugyanott: Bericht d. rom. Leg. pr. Simeon Bálinté. II. f. 80—84. 1.

²⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie. II. f. 108 és köv. 1.

Bern. Szász-Sebesben levő sergei látszottak már, Ákszentyá és az imént említett főhadnagy, megtértek és újra Balázsfalvára mentek. Maga mondja mindezeket a nevezetes legio-praefectus. ¹⁾

Egyébaránt úgy látszik, Ákszentyában, társai között, legtöbb vad-erély volt. Nem vala az az ember, ki az első szerencsétlenség neszére elvesztette volna szívét. A nehéz viszonyok közt is szíjjas kitartás, makacsság jellemzi tetteit. Mint látszik, társai közül leginkább is ki lehet jelölni működését ama nehéz időben, 1849-nek első holnapjaiban, habár nagyon keveset is tudott lendíteni, ha a rendes ütközeteket, rendes csapatokkali viszonyát tekintjük. Nem tartom helyén levőnek, most és itt, közügyi, politikai eljárásának rugóit kutatni, csak annyit állítok, hogy: legtöbbet lendített azon időben társai közt. Ezért, némi képet kívánván adni az alsó-fehéri és átalán az oláh ügy akkori állásának, pár sorban még figyelmünkkel kísérjük magatartását. Hogy azonban az világosabban állhasson előttünk, meg kell einlítmem még, Bem fegyvereinek működését is.

Bem tehát, Piskitől, győzelmesen üldözvén a Puchner sergót, a fehérvári vár előtt elcsapott: Medgyesre ment. Puchner útját Szeben felé folytatta; a fehérvári őrség Bem előtt, erős falai közé zárkózott. Bem 15-dikén reggel, a nagyon rász út dacára, már elérte Medgyest.

Medgyesen segítségeket kapott, rendbeszedte sergeit; de nem nyughatott. Febr. 16-ikán kapta a tudósítást, hogy Urbán Bukovinából berontott, a Ricáké alatt ellenében hagyott csapatokat megszalasztotta, rendetlenségbe hozta. Már 17-ikén útban volt tehát, friss csapatokkal, Beszterce felé, Urbán ellenében. 23-ikán közöttek ütközet volt Jadnál. Bem Urbánt határozottan megverte, az országból kiüzte. — Eközben a császári sereg összeszedvén magát és egyesülvén Szebenben,

¹⁾ Dic Rom. d. öst. Monarchie. II. f. 111. 1.

újra kiindult onnan, támadó állást foglalván el Bem seregeivel szemben. Mart. 1-én, 2-kán, 3-kán Medgyes körül csaták voltak. A csatázás kezdetén Bem még nem volt jelen, de 1-sőjéről 2-ikára éjszaka, M.-Vásárcelyről jöve, egyszer csak megérkezik. A 2-diki csata tehát győzelem volt, — de drága. Ezen nap pedig, mint annyiszor máskor, minden erejét egyszerre kisajtolta sergének Bem. 3-ikán még új sereget is vonván magokhoz a császáriak, őt megverték. Visszavonult Ebesfalván át Segesvárra. Az utóbbi helyet 5-ikén érte el.

Bem erődítvényekkel akarta Segesvárt, az illetékes oldalról, katonai szempontból magában is erősnek mondott pontot, még erősebbé tenni: még mindig nem érezte magát elég erősnek arra, hogy a Puchner összes erejével, nyílt csatát küzdjen. Puchner azonban, csak nem érkezett. Valami lovasai mart. 8-ikán előtűntek, de már 9-ikén eltűntek újra. Lehet, hogy jó tudósítói voltak Bemnek, — lehet, hogy a legpontosabban tudta, minő széles hálót alkotva, katonai vonalból, akarják őt bekeríteni, — lehet, hogy az utolsó emberig tudta mind minőségét, mind mennyiségét a Szebenben maradt császári erőnek és muszkáknak, — mindezek igen kiteltek ügyességétől, de mindemellett nemcsak rendkívül ügyes, nagyon merész katonának, de valódi lélekbúvárnak, lángeszű férfinak tűnteti ki azon elhatározása, hogy azon percben rögtön Szebenre rohan.

A terv a mily hirtelen fogamzott, oly egyszerre lön munkába véve, — és csattanósan sikerült. — 9-ikén indult el Segesvárról; 11-ikén már Szebennél volt; az oroszokat megverte, a várost rögtön megtámadta és seregei, hősi küzdés után, még az nap estve elfoglalták azt és kiverték annak őrségét, valamint Skariatyn ezredes 4000-nyi muszka hadát.

Ez által tökéletes morális vereséget szenvedett Puchner serge. Előbb a legnagyobb tiszték nagyobb része ment ki Oláhországba, — azután, Brassón átvonulva, maga a sereg. Sőt annyira ment az általános levertség és önbizalmatlanság

hogy azon 6000-nyi orosz, kik Engelhardt alatt Brassóban valának, kardcsapás nélkül vonultak ki, oda, honnan jöttek, — Bem vérontás nélkül foglalta el Brassót, Erdélynek legnagyobb, leggazdagabb városát.

Íme, a magyar fegyverek Erdélyben uralomra kerülésének legfőbb momentumai egymás mellett említve.

És most térjünk vissza az oláh népfelkelési erőhöz. Lássuk, hogy azon, mondhatnám, egyetlen oláh vezér, ki hitét nem vesztette el, vagy kitartásból, vagy nyakasságból, vagy bármicsoda indokból is, de valamit tett, — mit lendített? térjünk Ákszentyához.

Miután ama már fennebb, említett huszár patrouillet addig üldözték, tehát, hogy magát Bemet megpillanták, — visszatértek Báláz sfal vára. Balázsfalvára, melynek magyar őrsége, Bem megveretése és Vízaknától Piskiig futása miatt, onnan már elvonult volt. — Ezután Ákszentyá körrendeletét bocsátott ki praefecturájában, hogy a katonai szolgálatra összeírt ifjak, gyűljenek össze meghatározott helyen. Ő maga pedig azon felszólítása következtében, az úgynevezett nemzeti-comité-nak, hogy a Siebenbürger Boté (hírlap) egy sértő cikkére megfelelően, Szebenbe ment. — Ezenközben Bem Piskinél Puchnert megverte. Puchner Szeben felé, — Bem Medgyes felé vonult. Medgyes felé haladván előcsapata, mint Ákszentyá állítja, az ő egybegyűlt embereit megtámadta. Az eredményt nem mondja a jelentést tevő, de könnyen engedi sejtetni az által, hogy egypár közbeszótt, egyébről szóló mondat után veti: „embereim mellék-úton Vízaknára vonultak.“ Egyébaránt amaz egész esemény oly csekélységnek tűnt fel, hogy nemcsak Kőváry (Erdély története 1848—49-ben) nem említi, de maga Czecz sem, — ki pedig ama katonai műveleteket jócska részletességgel írja le.

Ákszentyának ama Vízaknára menekült emberei, mint mondja, mintegy 1200, parancsolata következtében, Rózsi-

nár-ra vonult, hol, míg parancsnokuk további rendeletre várt, a fegyverforgatásban lőn gyakorolva.

Febr. 26-ikán Ákszentyá rendeletet kapott embereivel megindulni, — az egész vidéket Balászfalváig felkelteni, és egy százados segítségével mart. 2-ikán, Balászfalvát, hol újra magyar őrség volt, megtámadni. Már febr. 28-ikán 5000-nyi embere volt Ákszentyának, „tűzzel és bosszúvágygyal tele.“ Ákszentyá és a vele egy küldetésben levő százados, ide-stova tanácskoztak a megtámadás módjáról, míg a százados rendeletet kapott, azon sereghez csatlakozni, mely mart. legelső napjaiban, Bem sergei ellen, Medgyes körüi, küzdött. Mart.,3-ikán tehát, az illető százados elment. Erre, mondja Ákszentyá, én a századosnak „jó utat kívántam“; — embereimet megtérítettem; az idősebbeket haza bocsátottam, míg az ifjabbakkal Preszákára vonultam. És ott, mint mondja, egy insultust szenvedett R. hadnagytól, hogy miért requirált 40 véka lisztet. Hozzá teszi: „valóban megbosszulatlanul azt alig tűrte volna el valaki más, midőn annyi hatalmas kar fogja körül.“

Mart. 9-ikén rendeletet kapott a fehérvári várparancsnokságtól, hogy sergestől menjen Fehérvárra. Erre jónak látta Ákszentyá nem engedelmeskedni. Azt felelte, hogy jelenléte semmit sem használhat a várnak. Jobb volna, ha némi segítséget adnának neki, hogy maga is elmehetne az akkor Segesvárt időző Bem megtámadására.

Mart. 10-ikén kapta rendeletét az oláh béke-bizottmányok, hogy a legnagyobb sietséggel vonuljon Szebenbe, mivel Bem Segesvárról elindult Szebennek. Erre rögtön készülődni kezdett oda, hova a vész szólítja, de alig indulhatott el, és már kapta a tudósítást, hogy Bem Szebent elfoglalta, hogy a császári seregek részint Yerestoronny, részint Brassó felé visszavonulóban vannak; és kevés idő múlva, hogy azok Erdélyt el is hagyták.

Ekkor már számukra nem volt más menedék a fehérvári várnál: e körül kellett egyesülnünk, — egymást kölcsö-

nösen segítve, ezt kellett az ellenség ellen megvédeni, — értesít Ákszentyá. Tehát népfelkelési sergét, idővesztegetés nélkül, átrendelte a Maroson; maga pedig, sorra járta a körüibe fekvő falvakat, hogy a meghökkenet népségbe új bátorságot öntsön és a fegyverfoghatókat a népfelkeléshez szólítsa. — Egyszersmind nagy nyomatékkal adja elő, hogy emberei faradhatlanságának sikerült a várba 1400 mérő gabonát vinni, egy magyar raktárból.

Mart. 15-ikén rendeletet kapott, hogy Iioslárdon foglaljon állást; a Maros révjeit őriztesse; védette láncot állítson Tövisig és onnan a hegyekig; a Torda és Kolozsvárról jövő útasokat fedezet alatt a várba küldje; és ha megtámadtatnék, annak megjelentése után, rögtön vonuljon az oláh hegyek közé; ha pedig az ellenség ostromolná a várat, gyakori roeg-rohanásokkal nyugtalanítsa azt. Ezt határozott szándéka volt mind is teljesíteni. Miután azonban nem volt mivel tartani legénységét, engedelmet kért a várparancsnoktól, hogy a szükséges holmikát nyugtatvány mellett requirálja. Az engedély megadatott. Sikerült neki erre, három nap alatt, egy raktárba 2000 mérő gabonát és egy hordó bort helyezni el.

Amint a magyarok N. Enyeden megjelentek, nem mulatta el a várparancsnoksággal rögtön tudatni. Midőn pedig Tövisre értek, a legnagyobb gyorsasággal ezt is jelentette. Mivel azonban ellenei merész előnyomulásával helyzete mind nehezebb lett, a várba ment személyesen, magatartási parancsokért. Minden biztatás és vigasz helyett azonban, azon száraz feleletet kapta: „az Isten világosítson fel titeket, és legyen lépteiteknek vezére.“ Ekkor már nem volt más mit tennie, mint 200 vadászával és 1000-nyi lándzsásával, mennyire akkor serge olvadva volt, Borbándon, Sárdon át Bocsárdra menni.. Ezen „demonstratioval“ mikint hiszi, mikint mondja, ellenségét annyira sakban tartotta, hogy két teljes napig, miatta, nem közelíthetett a várhoz.— Ennek nyomát más helyt nem is találtam; megjegyezhetem.

Mint elbeszéli, mart. 28-ikán a várat az ostromló sereg lövetni kezdte. Ákszentyá egész népfelkelési sergével megtámadta a magyarokat hátban, és, mint mondja, nem csekély veszteséget okozott nekik. Erre a magyarok nagyon megharagudván (höchst entrüstet), másnap tetemes erővel megtámadták. Semmi kárt sem valának azonban képesek azok benők tenni, mert a túlnyomó erő elől egy erdőbe vonultak vissza. — Elég nagy hatású volt azonban az reájok arra, hogy a hegyek közé vonuljanak. Azt mondja különben Ákszentyá, hogy főleg azért vonultak a havasok közé, hogy a Fehérvár körüli helységek miattok, csatározásaik miatt, ne legyenek kitéve a magyarok elpusztításának; — lám, minő gyöngéden gondos; — és, mivel a zalathnai tribün felszólította, hogy oda menjen, hogy vele együtt működjenek (zu operiren). Ki ellen, azt nem úja. ¹⁾

Legyen most elég az idézés a nevezetes oláh-praefect tudósításából. Megvilágosítják ezek, hogy mi része volt az 1849-iki küzdsben az oláhoknak. Csak azt nem kell/elejteni, hogy Ákszentyá azon oláh-vezér volt, ki ama nevezetes napokban legtöbbet tett. — És elkísértük fennebbi idézetekben a balázsfalvi praefectust, míg ő maga is a hegyek közé vala kénytelen vonulni és midőn saját sivár tetterejét is a nehéz körülmények bilincsei nagyon nyugözték. Az említett mart. végéni működése után első nap, mely valamely lendítésről meg van nevezve jelentésében, apr. 15-ike. Akkor azon hírre, hogy Puchner tábornok sergestől Hátszeg-vidéke felől közeledik, a hegyek közüi a Maroshoz közelebb vonultak. Miután azonban megtudták, hogy amaz egész hír alaptalan kősza-beszéd, az egész vállalat abban határozódott, hogy Al-Gyógyon valami gabonát foglaltak el a magok számára, és azt Zalathnára vitették.

¹⁾ Iásd: rlie Rom. der őst. Monarchie. Bericht d. rom. Leg. pr. J. Auxeuze Severu. II. f. 111—117 l.

Valóban, mart. közepén kezdve, igen nehéz napjai való-
nak az oláh-felkelésnek. Az oláhok, mint eszköz, működtek
a szebeni kormány kezében. Szebenben székel a nemzeti comi-
tájok, — Szeben volt helye a békebizottmánynak, — Szeben-
ből kaptak rendeleteket, — Szebenből rendelve kaptak több-
kevesebb fegyvert, — Szebenből valónak rendezve a rendes
katonai vállalatok, melyekben mint függelékeknek, mint segé-
deknek kellett az oláh-népfelkelési seregnek működni, —
Szebenből kapták a szükséges pénzt; egyszerűen: Szeben volt
azon forrás, hol egész működésük élet-elve lakott; az volt
azon középpont, honnan egybehangzó mozgásba lehetne hozni
azon, különben működni képtelen tagokat, melyekből az
erdélyi oláh-népfelkelés állott.

És Bem nemcsak Szebent foglalta el, — nemcsak szét-
ugrasztotta már ezáltal azon központi hatóságokat, melyek
onnan működtek; de fegyvereinek sikere kiszorította Erdély-
ből Pucliner seregeit és azokkal, a számokra segítségre jött
muszka serget — mintegy 10 ezrenyi hadat. — Erdélynek egy
része önkényt hódolt meg Bemnek; sőt seregeit, ügyét, min-
den kitelhető erejéből, egész nekiadással, hősi önfeláldozás-
sal segítette, gyámolította, követte; Erdélynek ellentálló részét
fegyverrel kerítette hatalmába. Nem volt ekkor Erdélyben
más hely, mely tárt kapukkal ne fogadta volna Bemet és
hadait, mint a fehérvári vár és az oláh havasok.

A fehérvári vár Fehérvár városa felett fekszik a Maros
 völgyében, egy magánosán álló dombon. Szakértők állítása
szerint, nem volna magában gyenge, de nagy alkalmatlan-
ságára szolgál az, hogy a püspöki residentián, különféle
templomokon, tanuló intézeteken, gyűjteményeken sat. kívül,
még egy csoport magánosnak is van fenn a várban épülete,
— és a mi ennél még fontosabb, katonai szempontból, — a
domb, melyen a vár emelkedik, nincs távol más emelkedé-
sektől: — délről és nyugatról könnyen bele lehet álgúzni és
bombázni, habár nem is az újabb javított neveit használnák

is azoknak. Aztán nem is volt eléggé ellátva a vár a szükségességekkel, hogy egy rendes hosszú ostromot ki tudjon állani. Őrserege nem volt számos és nem volt valami magos harcias kedélyben. A vár tehát nem lehetett valami hatalmas támaszpont, rendes, illő készülétekkel ellátott sereggel szemben,— és annyival kevésbé lehetett az az oláhság számára 1849-ki apr. és máj.-ban, mert a magyar sereg, habár minden szükségességekkel az ostromra ellátva nem volt is, és rendes ostrom helyett csak inkább piszkálta a várat, de képes volt azt mégis jócskán elzárni a hegyektől és ez által az oláhságtól.

Áprilisben és májusban tehát, mondhatni, magokra voltak hagyatva az oláhok, havaaik között.

Meg volt helyzetöknek azon előnye, hogy ama keskeny, meredek oldalú, erdős és sziklás völgyeken fel, nehéz volt nagyon hozzájuk jutni. Még nehezebbé tette azt az, hogy szekérrel járható utak nagy mértékben hiányzanak ama havasok közt. Aztán helységek rendetlen, csekély, piszkos kunyhókból állanak, melyek elszórva hegyen fel, hegyen le, egyik vagy másik völgy hosszában órányi járásra is elnyúlnak, szekérrel nem megközelíthetők, csak ösvények vezetnek azokba, és midőn netalán a katonaság megérkezett, a megrémült lakosság tovább állván, hozzá férhetlen helyekre menekülván, — és csekély vagyonát eldugván, magával vivén: éppen semmi kényelmi eszközt, nyugalmi menedéket sem valának képesek nyújtani az elfoglalóknak. És azokban megállapodni sem vala rendesen tanácsos, mert a nyugalomnak tán legbiztosabb perceiben egyszerre csak megszólalt a jelző kürt, és valamely hegy mögül, erdőből, egyszerre képesek valának megtámadni a nyugvókat; képesek valának elfogni, levágni, ha észrevételül tudának megérkezni, vagy visszarohanni a biztos, az általok nagyon jól ősmert menhelyekre, ha gyengébbeknek érezték magokat céljaik kivételére mint óhajták. Egypár magyar helység, egypár magyaros bányaváros volt ama hegyek közt. Ott feküdt azon romhalom, mely régebben az élénk

fontos bányaváros vala: Zalathna; ott valának a hasonló elpusztított Jára, Torockó Szent-György; — ezeken kívül pedig Abrudbánya, Körösbánya, Oífenbánya, Verespatak. De a bányavárosokon kívül és pár nevezetesebb helységen, melyek a völgyeknek egy-egy nagyobb kiszélesedésében fekszenek, annál fogva hozzáférhetőbbek, általán több sikert Ígértek a gazdaságra is, és melyek magok nagyobb részben magyarosak valának, részben egész sereg bányász-hivatalnoknak valának tanyái, a többi helységek mind nyomorult kunyhó-sergek ott. Majdnem semmi gazdaságot sem folytathatnak lakóik: sem nincs megművelhető hely, sem az éghajlat nem olyan, hogy megérlelnék ama hegyes vidékek nemcsak a szőlőt, de nagyobbbrészt a búzát, és törökbúzát (kukoricát) sem. Nem lehet tehát ott szó rendes gazdaságról, rendes gazdasági épületekről, más helyt szokásos gazdasági gyűjteményekről.

A kunyhó egy fából összerótt, megtapasztott, szalma-fedelű, kéménytelen, rendkívül kis ablakú alkotmány, melyben a mokány családjával, sőt igen gyakran kecskéivel, borjúval, malacokkal sat. összezsúfolva egy szobában lakik, ha általán megérdemli a szoba nevezetet egy-egy oly kicsiny, sötét, piszkos, füstös rekeszték; a gazdasági gyűjtemény, talán valami nagyon kevés zabot, meg veteményt nem számítva, szénában, sarjában áll, — melyet a nagy hegyeken, járatlan utakon haza nem vihetvén a pásztor-gazda, helyben étet meg marháival, főként juhaival. A fő gazdagság juhokban és lovakban áll. Amazok szolgáltatják a táplálék egy nevezetes részét, tejet, zsendicét és a juhtéjből készült más eledeleiket, különösen az annyira szeretett túró; gyapjúból készítik ők magok a condra (durva) posztót, mit ott általán, férfiak és nők, viselnek; bőrből készül a kucsma (férfi főveg) és bunda.— Lovakkal pedig lejárnak hegyeikről, lehordják rajtok azt, mit eladni szántak, pl. szenet, túrórt sat.; és felviszik rajta a körülbé az aljban fekvő vidékekből a számokra szükséges gabonát, legfőbbként a törökbúzát (kukoricát), hogy az álta-

lók annyira kedvelt mamaligában (törökbúza-lisztből főzött kenyérfélében), szütséget ne szenvedjenek.

Természetesen, így állván a viszonyok, náluk másféle iparról, kereskedésről szó sem lehetett, mint arról, mire a marhatartás, szénégetés és holmi más faművek készítése vezette; nemhogy valami magosabb rendű kereskedés lett volna elszórt, nagy terjedelmű és részben igen népes falvaikban, de a legközönségesebb mesteremberei is a civilisált világnak, hiányzottak ott. — (Újra megjegyzem, hogy nem szók azok azon néhány nagyobb völgy-szélesedésben fekvő helységről, melyek rendes gazdaságot űztek, mint más helyt Erdélyben, sem azon helyekről, melyeken bányákat műveltek, és melyeken nagyobb részint bánya-helységek, bánya-városok alakultak, és nagyobbára, mind amazok, mind emezek, magyarosak voltak).

Látnivaló, hogy nemcsak a természet, de vidéküknek és maguknak a civilisatiobani hátramaradása is nagy előnyükre szolgált a magyar erő netaláni megtámadása ellen. Részükön volt nemcsak a sok nagy hegy, keskeny kanyargós völgy, a meredek, köves, erdős oldalak, de részükre számított az is, hogy lakaik semmi kényelemrevalót sem nyújtottak; hogy a lakók, kivált nyáron, ha künn laktak is, ha tovább illantak is az erdőbe, alig nélkülöztek többet, mint otthon, — hogy semmi nagy kincs, egybegyűjtött vagyon, elmozdíthatlan értékes becses tárgyak helyhez nem kötődtek, — és mindenek felett az, hogy a közlekedési eszközök majdnem merőben hiányoztak: járatlan utakon illantak odább, és véletlenül ösmeretlen ösvényeken, melyeket ők, a bennlakók, igen jól tudtak, tűntek újra elő, míg az ágyúkat, pakkszekereket lehetlen volt cipelni, míg a helyeket tökéletesen nem ösmerő mindjárt-mindjárt olyan vakutakba jutott, honnan sem előre, sem jobbra, sem balra nem lehetett hatolni.

De látnivaló az is, hogy habár ezen vidéken kicsi erővel rendkívüli ellentállást lehetőnek képesek kifejteni, csak

kis összetartással, csak kis nekiadással: úgy más felől azon nehézségnek valának kitéve, hogy nemcsak kézművekben és gyártmányokban szorulnak meg, mit valóban amaz oly kevés kényelemhez szokott nép, melynek rendes élete is nyomorúságos, könnyen eltűrt volna, de a mindennapi élet fenntartására nélkülözhetlen élelmiszerek, valamint hadikészletek dolgában, mihelyt ők a miveltebb világtól el lesznek zárva.

Ezen fegyveröket az oláhok ellenében a magyar ügy vezetői igen hamar felösmerték: az oláh havasoknak katonailag körülzárolása már mart. közepén foganatba lőn véve. De hogy sikerre lehessen számítani, mekkora vonalat kellett itt őrizni! Oláh havasoknak lehet tekinteni a három Körös, a Szamos, az Aranyos eredeteik körüli levő helyet és az Ompolynak, mondhatni, egész kis völgyét. A zár-vonal Feketetónál kezdődött, Kolozsvár, Torda, Enyed, Fehérvár, Déva előtt elnyúlólag Zarándmegyében kanyarodott fel éjszának Nagy-Várad felé., Jobb szárnya volt annak, amint nevezték, Kolozsmegye havasalji részében; közepe: Tordamegyében és Aranyosszéken; bal szárnya: Alsó-Fehér és Zarándmegyékben. Természetesen ily hosszú vonalat áthághatlanul elzárni, oly hegyes, erdős, szakadásos vidéken húzódva a zár-vonal, még nagy sereggel és a legnagyobb katonai pontossággal is majdnem lehetlen lehet, de itt a kivétel sem lehetett olyan, a nagy részben újonc katonasággal, mely épen semmi katonai pontosságot sem engedett kívánni; nagy serget meg nem is fordíthattak arra. Ezért az elzárólast teljesnek világért sem lehetett mondani; de mindamellett a havason levő oláhok csakhamar igen nagy szükségét kezdték látni nemcsak élelmiszerekben és sóban, de hadiszerekben; és gúnya meg fehérműben is azon csapat, mely Ákszentyával menekült a hegyek közé. Pedig átalán tudva van, mily kevés mennyiségű és csekély minőségű fehérruhával beéri az oláh paraszt, de ama hegyek közt azon csekélység sem vala összehozható. És hiában gondoskodott Ákszentyá már előre, hogy raktárokat

alapítsanak: az élelmiszerekben nagy drágaság és nagy szűkség állott be köztök. Ha pedig a körülfogás a magyarok részéről tovább tart, nem lehetett semmi alapos reményök ama szorongatás megszűnéséhez. Nem természetes lehetett-e ilyen viszonyok közt a túlnyomó számnál a kívánság, kibékülni? De természetes volt ezen vágy a magyaroknál is, akár magosabb politikai és katonai szempontból tekintették a dolgot, akár pedig ítéletöket a közvetlen érintkezés az oláhokkal, vagy annál is inkább a közikbe szorulás vezette, — mely utóbbi vala az eset Abrudbánya és Verespatak magyar érzelmű lakóival.

Természetes volt, hogy a kik a magosabb szempontok nagyobb látköréből, nyugodtabb hangulatából tekintették a dolgot, vágytak a kibékülésre. Hiszen, minden méltányos kívánságát az oláhoknak, ha fegyver hatalmával is alázták volna le őket, csak meg kellett volna adni, és nem is akarták tőlök soha megvonni. Nincs ugyanis józan politikus most, lei ne tudná, hogy a nyers erő, a durva anyagi hatalom, képtelen nyugodt, biztos, természetes állam-alap lenni. Általán tudatik, hogy a szuronyok sokszor nélkülözhetlenek, de a szuronyokon megnyugodni nem lehet. Minek vért és pénzt áldozni olyan katonai vállalatra, mely bárminő fényesen is üt ki, a haza mindig csak vesz benne, — és a mely talán mentői inkább megalázza az egyik félt, annál nagyobbá teheti a két rész közti szakadást, és így annál károsabb hatásúvá válhat, ha szépszerével el lehet intézni a dolgot, ki lehet békíteni az ellenséges elemeket?... Aztán, mindenesetre jelentékeny nehézségekkel kellett küzdeni, amaz oláh-havasokat ostromolván. És nem gátolták-e tényleg az oláhok a fehérvári vár ostromát, bevehetését? Nem jöhetett-e vissza erősítésekkel Puchner? Nem fenyegette-e a magyar fegyvereket a muszka armada?...

És természetes volt, ha azok, kik folytonos érintkezésben valának az oláhokkal, kik közöttök laktak, sóvárogták

a kibékülést. Nem lehetett ugyan bámolni azon, ha azok, kik oly közellevőiket vesztették el barbár módon, az oláh lázadásban, kik majdnem vagy egészen is tönkrementek miatt, kik annyit szenvedtek magok általa és benne — és pedig hányán valónak ilyenek!? — az elkeseredés hangján a boszú szavait hallatták gyakran, — de ezek magok is csendesebb perceikben, és a nagy józan többség átalán, meg volt győződve a kibékülés szüksége felől. Hiszen mihelyt nem lehetett valamelyiknek a két fél között a másikat kipusztítani, és pedig egyszerre, mi mindkét felől valóban másoknak nem juthatott eszébe mint agyafúrtaknak, a célnak mindenesetre a kibékülésnek kellett lenni. Amint világos volt valaki előtt az, hogy ama helyeken, jövő századok hosszú során, együtt kell a magyar és az oláh faj ivadékainak lakozni, rögtön tisztában kellett ama tételnek is állania: ki kell tehát békülni. És a kik a történet lapjait forgatván, látták, hogy a két faj egymás mellett századokat valónak képesek békében tölteni, nem eshettek kétségbe a felől, hogy most is kibékülhetnek becsületes alapokon, állandólag.

A sors keze nehezedése szerint pedig, a legnagyobb szorongással kellett, hogy a béke reményén csüngjenek amaz oláh-havasok magyar lakói, — azon néhány magyaros érzelmű bányaváros és nagyobb helység, melyek társadalmi, ipari szempontból éppen legnevezetesebb pontjai valónak ama hegyes vidéknek. Legyenek szívesek olvasóim, pár percig azok helyzetére gondolni. Ama viszonyosán csekély számú elszórt magyarság a legnagyobb megütközéssel fogadta az oct. közepén kezdődő oláh pusztításról tudósításokat. A legelső tudósítások mivel megleptek, leghajmeresztőbbeknek tetszettek. Sorra érkeztek azután a vész hírek Kis-Enyedről, Fehérvárról, a nagyszerű zalathnai pusztításról, a hegyalja tönkremenéséről, Enyed eleséséről. — Ekkor számokra egyszerre elnémul a világ. Nincs tudósítás, alig van hír. Elmenekült övéiktől, a magyarságtól elzárva, mintha chinai fallal lettek volna körítve, hetek

teltek el, melyekben alig lehetett tudniok, hogy mi történik tőlük néhány mértföldre, van-e még sereg mely magát magyarnak nevezi. — Hegyeik közt egymástól is elzárva, lefegyverezve, míveletlen maga-hányavctó oláhok insolentájának kitéve, mondhatni állandó remegésben és aggodalomban nagyon keserves napokat kellett nekik élniök. Természetes volt ily viszonyok közt, hogy saját személyeikre, családaira nézve mint fő jó lebegett a kibékülés.

Tán egy helység magyarságára nem talál ezen kép úgy, mint Abrudbánya városa magyarórzelmű lakóira.

1848-iki oct. 20-ikán elterjedt a hír, hogy Jancu táborával, Topánfalváról vonulván Balázsfalvára, Abrudbányán át szándékozik menni. A remegés nagy volt; és már ekkor nagyon is okadatolt vala. — Jancu-hoz a város követeket küldött, Boér János és Suluc Simon személyeikben, kérvén, hogy útját vegye másfelé. Erre Jancu hajlandónak is mutatta magát, következő feltételek alatt: a város fizessen 5000 pftot, mintegy hadi-sarcul; a fegyvereket adják neki ki; és bizonyos meghatározott egyéneket adjanak át. A városnak oltalma nem lévén, minden feltételt elfogadott. A kívánt pénzt másnap hibátlanul megküldte; a fegyvereket, a kapott rendelet szerint, az említett Boér-hoz adták be. ') Foglyokúl vagy kezesekúl, vagy hogy mondjam, Janeu nem kívánt ekkor senkit. Beérte azzal, hogy keményen megdorgálta a várost; és a tisztséget, nem tudom micsoda hatalomra támaszkodván, letette, és a helyébe újat nevezett ki. — Említettem már, hogy nézetem szerint Janeu nem oly vad, mint némely más oláh vezetők: a várost különben nem bántotta, tovább ment; — lehetnek azonban oláh vezérek, kiktől ily, viszonyosán könnyű áron, meg nem menekedhétett volna Abrudbánya.

1) „Fekete könyv.“ — A „Sieb. Boté“ 1848-ki 119-dik (nov. 6-ki) száma szerint, Buttenau oct. 29-kéről jelenti Abrudbányáról, hogy az magát megadta, üzetett 3000 frtot; és hogy ott bevitetett az esküdtszék. (Lám csak, minő könnyű dolog emez újítás!)

Az őszi folyamát ezután és a telet, Abrudbánya a világtól egészen elzárva, új meg új remegéseknek kitéve, töltötte; de minden nagyobb szerű bántalom nélkül. Míg az oláhok dúlásai, a csapatok működései hozzájuk közelebb folyt, csak inkább kaphattak az övéikről, rokonaikról tudósításokat. Nem sok köszönet volt azonban abban is, mert hajmeresztő szerencsétlenségeiknél, vérlázító nyomoruknál alig hallhattak egyebet. Későbbre a hadműködése, a belháború színpada, tovább vonult vidékükre. — Következett egy hideg nagy havú tél. Lehet nevezni egy szakadatlan éjnek, minő a tél a föld-sarkok vidékén. — Lehet képzelni, hogy a fegyvertelen Abrudbányaiak, mindenfelől ellenséges elemekkel környezve, melyektől a legrosszabbat is várhatták, mennyire helyhez kötve> mennyire egymásra szorulva, hírlapok és más megbízható tudósítások nélkül, a harci és politikai eseményekre nézve merőben setétben hagyatva, töltötték el ama nehéz telet 1848-ról 1849-re. Legyen szabad figyelmeztetni arra olvasóimat, hogy mikint fennebb említettem, maga Ákszentyá, ki pedig vezéri szerepet vitt, a hegyek közé szorulván, annyira nem volt tisztában a távolabbi események felől, hogy ápril közepén elibe ment a csak hír szerint, de a valóság szerint nem jövő Puchnernek.

Fennebb azt mondom, hogy Abrudbánya a telet minden nagyobb szerű bántalom nélkül*töltötte. Ez igaz is. De azért világért sem kell gondolni, hogy az egész közigazgatás vagy akár igazságszolgáltatás, olyas valami lett volna, minő ott régebben volt nyugodt és rendes időben, semhogy megfelelt volna az igazság és méltányosság követeléseinek. Sőt, néhány egyének nevét hallottam, kik minden hosszas, vagy bár csak rendszeres vizsgálát és ítélet nélkül, meglövettek. — Sokkal keményebben viselték magokat tehát az oláh hatóságok, mint az általam fennebb, egy más fejezetben említett küldöttsége a kir. fő kormányzéknek, mely az Abrudbánya vidékéni rendetlenségek oka kipuhatólására, a netaláni bűnösök elleni

törvényszéki eljárás elintézése végett volt kiküldve 1848 nyarán. Ez ugyanis csakhamar tisztába jött a felől, hogy a zavar oka bujtogatás, és hogy a bujtogatási eszközökül a bányavárosok felprédálása, meg a fiscalis erdők felosztása is szerepelt, mégis nemcsak a vizsgálat alatt egész humanitással járt el, de az egypár befogott bujtogató is, későbbre bántalom nélkül elbocsátott. Egyébaránt ez magyar részről túlszelíd eljárás is volt. Szelíd volt egész az élehetlenségig; szelíd a gyengeség elárulásáig.

De téljünk vissza Abrudbányára, és pedig, miután április hónap eleje semmi nevezetesebb eseményt, változást nem tud felmutatni, menjünk áprilisnek végére és a következő május kezdetére, midőn nyílt kísérlet vala téve a kibékülés eszközlésére, mely mindkét részre áldást hozóvá is válhatott volna.

A kibékülési kísérlet Debrecenből eredt, Kossuth kormányától. ügy tekintették, mint látszik, Debrecenben akkor az illetők, hogy akkori állásuk hatalma hozza magával, hogy az első lépést a kibékülésre ők tegyék; — ők nyújtsanak baráti jobbot azon ellenségnek, mely polgártársainkból állott, midőn azok sok vereségek után meg valának alázva. — Eszközül vala pedig választva a kibékülés művét megindítani, ha lehet végrehajtani, Drágos. Drágos, ki mint követ volt Debrecenben, de maga is oláh eredetű ember, és ösmerősei állítása szerint mívelt, humanus, becsületes ember volt, és mint látszik, egyszersmind át vala hatva az előtte fekvő feladat fontossága és üdvössége által.

Drágos értekezéseit egy levéllel kezdte meg, melyet Brádról, apr. 19-ikéről, intézett Buteanu (Buttyán) praefecthez és egyszersmind a havasok „királyához“, mint a mely nagy névén többször volt emlegetve, Jancuhoz. Jancu apr. 23-ikán kapván a levelet, melyben felszólítás volt egy találkozásra, egy lehető, mindkét részre üdvös kibékülés célbavétele végett, még azon éjszaka Abrudbányára ment, és

közölte a levelet az ugyanakkor ott levő Ákszentyával. Ákszentyá rögtön úgy nyilatkozott, hogy amaz értekezésből semmi sem lesz. Volt más módja, szerinte, az oláhoknak a magyarok hitéről (Treue) meggyőződni. Ezen értekezés háta megett valami egészen egyéb lappanghat. Tehát az ő vélekedése: a meghívást el nem fogadni. Nyilatkozatát következő szavakkal zárta be: *timeo Danaos et dona ferentes!* — A nagyobb része egyébaránt azoknak, kikkel a dolgot Jancu közölte, azon nézetben valának, hogy egy találkozás Drágossal, habár semmit sem is használ, de legalább nem árt. Tehát, Drágossal találkozandó, Jancu, apr. 25-ikén, néhány oláh nevezetesség kíséretében, Mihaileni-be ment. — Megjegyzendő, hogy Ákszentyá nem volt ott.

Azt mondja Jancu, hogy főcélja volt az egészben, arról tudni meg valamit, mi foly a hegyeken kívül. Aztán, tekintve hogy minő szorongatott helyzetben voltak a hegyek közt, egy fegyvernyugvást nagyon előnyösnek látott volna. De, — azt állítja, — legtávolabbról sem gondolt a magyarokkali kibékülés lehetőségére. — Megvallom, hogy eljárása a kibékülési kísérlet körüli sokkal egyenesebbnek tetszik nekem, mint maga állítja. Nekem úgy rémlik, mintha saját határozott állításai ellenében is, ő nem ama csalfa puhatólózási szándékból ment főként ama Drágossali találkozásra: Úgy rémlik nekem, mintha tetteiből és saját jelentésinek több helyéből ki tudnám olvasni, nemcsak a vágyat a fegyvert lerakni, ama vérlázító kegyetlenségeket megszüntetni, a csendes és rendes viszonyokat polgár és polgár közt helyreállítani, — de úgy rémlik, mintha neki magának is lett volna, legalább is halvány reménye, a tanácskozások útján kibékülést hozni létre.

Több tekintetből érdekesnek tartom azt, amint Drágos megbízottnak nyilatkozatait Jancu ama találkozásról, körülbelül, közli.

Drágos követ, mondja Jancu, ügyes beszédben ecsetelte a világ állását magyar színezetben. Nyilatkozata szerint Ma-

gyarország fővárosa vissza van foglalva. Egész Magyarország meg van tisztítva a német bérencektől. A magyar fegyverek mindenféle győzedelmesek. Már Windischgrätz tábornagy visszabivatott, száműzetett. A camarilla megaláztatott. Bécsben nagy a forrongás. Egész Gallicia fegyverben áll. Rövid időn európai congressus lesz, melytől Kossuth Magyarország újjá szülését várja. És ezt annyival biztosabban, mivel Ausztria felbomlik és Magyarország királyává a Leuchtenbergi herceg van kijelölve, a muszka cár veje. — Ezen tájékozás után Drágos a románok állására ment által és egyebek közt megjegyezte, hogy a bécsi cabinet a románokat a forradalom kezdete óta, szász intrigák következtében hátrattette. Megjegyezte, hogy míg a szászoknak fegyvert adtak, a románok szándékosan hagytak fegyvertelenül, a magyarok dühének áldozatul. Megjegyezte, hogy a muszkákat is csak azért hívták be, hogy a szászokat megmentseék. És mindezek mellett, a román nemzet páratlan önfeláldozása után, a mart. 4-iki alkotmányban a románokról csak egy szó említés sincs. Hanem a szászoknak, kik azelőtt sem csináltak semmit, jelenleg pedig már letették a fegyvert és a magyar kormányt elösmerték, azoknak külön Szász földet teremtettek. Látnivaló, hogy Erdélyben a német elemet a többieknek megsemmisítésével akarják felemelni.')

Ezek lettek volna Drágos nyilatkozatai. Jancu kicsinylőleg beszél az egész dologról és azt akarja elhitetni, hogy csekély volt hatása az említett nyilatkozatoknak, — hogy mindössze is az értekezést jó formán csak Buteanu (Buttyán), ki ügyök sikere felől már rég kétségbeesett, és Dobra folytatta, ki egy tudós procurator volt. Úgy beszél mind, mintha szégyen volna akarni a békét; mintha békülni egy jelentőségű lett volna nemcsak a császári zászlót elárulni, de saját nemzeti, vagy micsoda ügyöket is megcsalni. Buteanut és Dobrát

1) Lásd: d. Rom. d. őst. Mon. II. füz. 28.1.

mintegy feláldozza a békekísérletnek; tán azért, hogy senki élet ne-compromittáljon? Vagy tán, hogy annnyival vétkesebbnek tűnjék fel a magyar fegyver, mely Buteanut és Dobrát sulytotta; mivel azok legtöbb vonzalommal voltak a magyarok iránt? Mindamellett lejjebb maga is megadja Jancu, hogy nemcsak a köznép a magyarokkal szomszédos vidékeken, de többen magok között, a befolyásos mívelték között is, hajlandóknak mutatkoztak a végleges kibékülésre, mivel ügyök végsikere felől kétségbeestek.

Jancu szerint Drágos kijelentette, hogy arra, miszerint egy végleges egyezményre lehessen jutni, nélkülözhetlenül szükséges a fegyverek lerakása és kiszolgáltatása. Erre egy pár megjegyzése van Jancunak, melyek, hogy miként függnek össze, nem értem. Annyit ki tudok tudósításából venni, hogy állítása szerint a magyarok sokszor megsalták az oláhokat; és hogy akkor egyszer, legfeljebb egy fegyverszünetről lehetne beszélni. A magyar biztos azonban a fegyvernyugvásról azt mondta, hogy arra nincs felhatalmazva, de fog írni azt illetőleg a zarándi parancsnoknak és jelenteni fogja Kossuthnak. Sőt személyesen is elmegyén Debrecenbe, hogy a Kossuth nézeteit megérthesse és hogy az oláhoknak adandó engedélyeket írásban, formulázva hozza el.

Ezek után a biztos elutazott, megígérvén, hogy néhány nap múlva vissza fog jönni.

Mindjárt a Mihaileni-beni tanácskozás utáni nap megérkezett Hatvány-tól, a zarándi parancsnoktól, megadása egy határozatlan ideig tartó fegyverszünetnek, a havasok közé.

A Drágos elmenetele után, mint ugyancsak Jancu mondja, felszólított a fehérvári várparancsnokságtól, hogy 5000 emberrel menjen ama vár felszabadítására. Azt felelte reá Jancu, hogy helyzete nem olyan, hogy ama kívánságnak eleget tehetne. Egyszersmind, — mind Jancu beszéli ezeket, — egész helyzetüket lefestvén, nem került el a Drágossal való értekezést sem. És biztosította a várparancsnokságot, hogy

kibékülés a lázadókkal (már a magyarokkal) csak úgy lenne lehetséges, ha az a thronus és a haza javára szolgálna.

Nyolc nap múlván, az előbb említett értekezés után, Drágos újra a hegyek között volt. Abrudbányára előre küldte Kossuthnak egy levelét, — egyszersmind helyet határozott az újbóli találkozásra, — és még az nap, máj. 3-ika volt, maga is megérkezik. Máj. 4-ikén egy új békeértekezlet lön Abrudbányán. Buteanu felolvasta a Kossuth levelét. A Debrecenben kelt apr. 26-ikán 6219/K. szám alatt. Tehát közvetlenül a Mihaileniben tartott értekezlet után jövő napról szólott, és így azelőtt kellett írva lenni, hogy arról tudósítás érkezhett volna Debrecenbe. — (Megjegyzendő, hogy akkor még hazánkban nem valónak meg a mostani távírda vonalok.)

A levélben kiegészítési pontok valónak. A kiegészítési pontok, — nem számítva bizonyos egyes személyre vonatkozó ajánlatokat, melyeknek épen ezért titokban kellett maradnia és a melyekről bizonyosan ama hivatalos levél is hallgatott, következők lettek volna:¹⁾

I. Az oláhok, mint külön nemzetiség, jövőre az okmányokban román névvel neveztetnek.

II. A magyar kormány azon óhajtástól lelkesítve, hogy Magyarország minden nemzetisége magát önállóság kifejthesse, a románoknak következő nemzeti garantákat nyújt:

1) A magyar nyelv diplomaticai használata csakis a törvényhozás és kormányzási ügyekre fog kiterjedni: a községi tanácskozás nyelvének meghatározása a törvényhatóságokra bízatik.²⁾

1) Mit eddig a kiegészítés kísérletéről irtani, főként Jancznak a d. Rom. d. öst. Mon. című munkában közölt hivatalos jelentése után mondtam. A kiegészítési pontok előadásában eltértek tőle; mert azt Kőváry és különösen Czecz, terjedelmesebben közük.

2) Lényegesnek tartom azon különbséget, mely, ezen pontot illetőleg, Kőváry és Czecz között van. Cz. szerint az illető pont vége így hangzik:
.....a (törvényhatóságoknál) közigazgatásban, a többség nyelve fog használtatni.“

2) Oly megyékben, hol a románok többségben vannak, a tanácskozás nyelve román és magyar egyaránt lehet; a jegyzőkönyv mindkét nyelven viendő; a nemzeti gyűléssel, kormányval s hatóságokkal a közlekedési nyelv a magyar, — kivévén azon törvényhatóságokkali levelezést, melyek magok is mindkét nyelvet használják; azon esetben a közlekedés is bármelyiken folyhat a két nyelv közül.

3) Minden román iskolában és azokban, melyeket az állam a románoknak ezután állít, a tanítási nyelv a román leendő.

4) A behozandó eskütszéki, vagy szóbeli eljárásnál a nyelv megszabatik, mint 1) pont mondja.

5) A románoknak szabadságában fog állani kérelmeiket anya-nyelvökön nyújtani be.

6) A görög vallás, egyházi és tanodái öngazgatás tekintetében, a többi vallásokkal egyenlő jogba lépik. Tehát, független lesz a szerb papságtól; — a görög egyház maga választja püspökét, a Iá patriarcha címet vészén fel.

7) A görög vallás részére, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, külön osztály lesz felállítva, melynek állomásai kizárólag ama vallás híveiből fognak betöltetni.

8) Tanodái és templomai azon vallásnak, egyenjogot élvezendnek a többi vallásokéival.

9) Egyházi és iskolai alapítványait magok kezelik.

10) A buda-pesti egyetemnél, számukra külön theologiai facultas lesz felállítva.

11) Előleges jelentés után, kormány jóváhagyása mellett, kormánybiztos felügyelete alatt, a románok, saját iskolai és egyházi ügyeik felett tanácskozni, évenként részletes, vagy főzsinatot is tarthatnak.

12) Oly helyeken, hol a román nyelv használata túlnyomó, a nemzetország vezényleti nyelve román legyen.

13) Minden államhivatal nyitva lesz előttük, valamint más hazafiak előtt, és a múlt e tekintetben senki számára se legyen akadály.

III. Azon románok, kik a magyarok ellen küzdöttek, ezen szerződés megkötése után két hét alatt fegyvereiket átadják, a legközelebbi polgári, vagy katonai hatóságoknak.

IV. A magyar kormány mindazon románoknak, kik a múlt eseményeiért compromittálva vannak, az előbbeni pontban kikötött feltét alatt, teljes és általános bűnbocsánatot ad. ¹⁾

V. A román felkelők, fegyverök letétele után, Magyarország függetlenségére az esküt leteszik. Azok, kik azon esküt, eme szerződés megkötése után, két hét alatt le nem teszik, a bűnbocsánatból kizáratnak. Ugyanez fog állani azokról, kik fegyvereiket, a III. pont meghatározása szerint, át nem adják. ²⁾

Itt közlém tehát azon feltéteket, melyek mellett képviselő Drágosnak feladata lett volna, a kibékítés kívánatos művét végrehajtani. — Nagyon érdekes lehetne eme pontok értelmét, hatását taglalni, felderíteni, úgy gondolom azonban, hogy most az itt időnkivüli volna. Ezért, csupán csak annyit jegyezve meg, hogy nem egy dolog van azokban, mi nekem nem tetszik, — most ezeket, mint történeti adatokat, egyszerűen elfogadván, — menjünk tovább.

¹⁾ Ezen általános bűnbocsánatból, mint Jancu állítja, megnevezve ki volt véve püspök Saguna.

²⁾ Ezen békepontokat említi Janón, többször idézett jelentésében (d. Rom. d. öst. Monarchie II. f. 31—32.) De terjedelmesebben közük: Czecz, (B.'s Feldz. in Sieb. 296 l. és tovább), és Kóváry L. (Erdély tört. 1848—49-ben, 228. és 229.11.). A két utóbbi közül egyik sem mondja, honnan vette. És, a két utóbbi közül, a Cz.-é terjedelmesebb; — de más különbségek is vannak a kettő közt. Egyet már fennebb is jegyeztem meg. Nekem, megvallom, úgy látszik, mintha a Kóváry úr közleménye, a Cz. közleménye kivonata lenne, minden különbözőségek dacára és mindamelllett, hogy osztályozása némileg más. — Különben ezen pontok egyetemet Cz. rendkívül megtámadja. K. szerint ezen „méltányos“ pontok ellen azért szól Cz., mert „túl demokratáknak“ tartja. Én, olvasván a Cz. okoskodását azon tárgyban, úgy látom, hogy nemzetiségi szempontból szól azok ellen. Egyébaránt megjegyezhetem, hogy fennebb közölt pontok egyeteme ellen, magamnak is több kifogásom lenne, annélkül pedig, hogy aláírnám mit azokról Cz. mond.

A békeajánlatok felolvasása után voltak némelyek, kik kijelentették, Jancu szerint, „hogy annak tartalmától nem egészen idegenek“, (mit dem Inhalte des Schreibens nicht ganz unzufrieden). — Volt azonban más, ki megjegyezte, hogy a praefectek, a comité tudta nélkül, nincsenek feljogosítva ilyenféle egyezményeket kötni, — mert a comité a törvényes (legitim) képviselője a nemzetnek. És, nincsenek feljogosítva ilyesmibe bocsátkozni, az osztrák kormány tudtánkívül. Ugyanezen nézetet vallotta Jancu is. És pedig, mint kiemeli, a nélkül, hogy valami positiv tudósításaik lettek volna a Debrecenben levőknek függetlenségi nyilatkozata felől, — a melyről mindössze is valami homályos hírek keringettek, még akkor a havasok közt.

Gondolatom szerint, a kibékülés ellen felhozott érvek forrása főleg Ákszentyá volt.

Ákszentyá nem volt jelen sem az első, sem a második értekezleten % melyet Drágossal tartottak társai. — írja magáról, hogy a mint értesült a felől, hogy fegyveyugrásban egyeztek meg, aggodalom szállta ' meg, nehogy némely olyanoknak gyengesége miatt, kik kétségbe valának esve saját (oláh) ügyök lehető jó kimenetele felett, sikerüljön (triumpháljon) a magyar machinatio. Hivatalos levelet írt tehát mindazon praefectekhez, kik akkor a hegyek közt valának, figyelmeztetvén őket, hogy a praefectek, miután azok nem a nemzetet (Nation) képviselik, nincsenek feljogosítva a magyarokkal, a nemzet részére, alkudni. És, ha a magyarok csakugyan békét akarnak: hadd folyamodjanak az oláh békebizottmányhoz (pacifications comité) és a császári kormányhoz. — Egyébiránt — folytatja — feltéve, hogy a praefectek kialkudhatnának a magyarokkal, a békepontok körülbelül következők lennének: fegyverletétel, — kiadása a népvezéreknek (!), — hadi adó, — újoncállítást sat.; mind mennyi olyan pontok, melyekbe a nép (das Volk) soha bele nem egyezne. Hogy pedig ez annál inkább kitűnjön, hirdes-

senek rögtön egy népgyűlést Abrudbányára, és legyen abban alkalom adva a népnek, vélekedését nyíltan és szabadon közölni. ¹⁾

Ím a forrás, melyből a Drágosnak ellentmondók érveiket merítették. És hogy ez volt az, még inkább meggyőződüink felőle, ha figyelmezzünk arra, mit Ákszentyá még tovább mond. — Mindjárt Ákszentyá levele vétele után, biztosít ő, és tehát még a második találkozás előtt, Jancu személyesen felkereste őt (Ákszentyát). A békekötés ügyét minden oldalról megvitatták. Ákszentyá újra és határozottan kinyilatkoztatta, hogy a küzdést, míg csak teheti, folytatni fogja. Midőn az nem lesz lehetséges, visszavonul. De a fegyvert kezéből semmiesetben ki nem adja. -)

Mint látszik a kiegyezésre nézve egymástól nagyon távol állottak, Drágos és Ákszentyá. Volt azonban egy találkozási pontjuk: a népgyűlés. Mint éppen említém, Ákszentyá a népgyűlésre hivatkozott. Drágos, második értekezésén, szintén azt óhajtott és kérte: engedtessek meg neki a néphez szólni; ő, ugyanis, jól ösmeri a nép hangulatát, jól tudja, hogy óhajtja a békét, majd meglátják: le fogja az tenni a fegyvert. — És ezen kívánatát meg is adták Drágosnak. — Annyival is inkább — indokolja Jancu — mivel én (Jancu) a nép hangulatát sokkal jobban ösmertem (um so mehr, als ich die Gesinnung des Volkes viel besser kannte).

Megvallom, ezen dologban a két fő oláh népvezér eljárását következetesnek nem tudom látni, — és nem tudom bizonyos tényeiket, bizonyos nyilatkozataikkal egybehangzásba hozni. — A praefecteknek nincs hatalmuk béke felett alkudni, hanem van az oláh béke-bizottmánynak — mondja Ákszentyá, és utánmondja Jancu. Mindemellet, Jancu és több társa, nemcsak értekezik Drágossal, de népgyűlés elibe is viszik a

¹⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie. — (Berielit (les rom. Lég. pr. J. Aux. Severu.) u. r. 122. l.

²⁾ Ugyanő.

dolgot. Vagy volt joguk saját szakállukra értekezni a béke felől, és ekkor az értekezletet folytathatták, — vagy nem volt, és akkor nyomon félben kellett azt hagyni, ők tagadták, hogy joguk lenne értekezni; de értekeztek, és az értekezés eredményét egy népgyűlés elibe vitték, mely Erdélyt, vagy annál inkább az Osztrák-monarchiában levő oláhokat tekintve, nagyon is szűk körű volt. Hiszen, a viszonyok amaz állásában, majd csak azon nép vehetett abban részt, mely Mokány névén volt ösmeretes Erdélyben.

Aztán, valamerre fennebb nagyon panaszkodik Jancu, hogy nemcsak a magyarokkal szomszédos vidékek köznépe hajlott, szerinte magyar elcsábítás miatt, a békére, de még azelőtt már jelentékeny vezetők is kétségbe kezdtek esni ügyök sikere felől, és véget kívántak vetni a harcnak. Midőn pedig Drágos a népre hivatkozik és népgyűlést akar tartani, azt annyival szívesebben engedélyezi a „havasok királya“, mivel ő jól tudja, hogy annak nem lesz eredménye.—Vagy szilárdul áll az oláh köznép a harc mellett, vagy nem. Az első esetben szívesen viheti ügyét egy oly vezér a békének elibe, ki maga is harcot akar, habár ama részletes népgyűlés nem illetékes is, harc és béke felett határozni. Ha pedig a nép, sőt már magok között a vezetők között is többen, ingának, akkor a béke kérdését nem vihette egy népgyűlés elé ama vezető, ki már panaszkodott a lehangoltságért, és pedig panaszkodott azért, mert maga élet-halálra harcolni vágyik. Ezen esetben pedig kellő okot nyújthatott volna a népgyűlés ítélőszéke elibe nem vinni a béke kérdését az, hogy abban nem illetékes egy havasi népgyűlés, hanem a szebeni béke-bizottmány.

Az Ákszentya okoskodásában, a békét illetően, következetességi hibát látok; tényeiben nem. Jancunak pedig okoskodásaiban és tényeiben nagyon sok egybe nem illőt.

A népgyűlés, melyen a béke feltételei felől valának értekezendők, mindjárt máj. 5-kén meg lőn tartva, — és pedig a „havasok királya“ fészkeben, Topánfalván. És kisült, hogy

ii békének van pártja, hogy a békének nagy pártja van; és hogy sokan az oláh népből, minden további haladék nélkül, készek fegyvereiket lerakni. Tehát a Drágos nézetei inkább megközelítették az igazat, mint a Jancu m o n d a t a i .

Drágos, Topánfalván, a nagy számmal egybesereglett néphez, beszédet tartott. A helyiségre nézve az oláh forrás azt emeli ki, hogy egy asztalról szólott, — kezeim közt levő egy magyar forrás, hogy a templomban beszélt. — Sokkal fontosabb azonban annál, hogy beszédét, melyben a béke szükségességét, a harc eredménytelenségét, a békének feltéteit fejtegette, még az oláh adatok szerint is, végig hallgatták. Sőt, midőn beszédét bevégezte, J. Boieriu (Bojér), volt vice-pracfect, felállott és őt támogatta. — Nagyon jól tudhatják mindazok, kik a néphangulat hullámlását egy vagy más tárgyban csak párszor végig kísérték, hogy úgy a mint nagy, és különösen kevésbé mívelt tömeg előtt csak lehetségessé is vált annak ellenkezőjét fejtegetni, mit azelőtt egész nekiadással hitt és vallott: akkor már nagyon közel van a sokság ahoz, hogy régebbi hitéről, annak éppen ellenkezőjére átsapjon. Hiúban állítja ekkor nekem Jancu, hogy a nép nagy többsége azt nyilatkoztatta ki, hogy a békét igen is akarja, de csakis az oláh comitének beleegyezésével és azon feltétel alatt, hogy magyar katonák sohase menjenek a havasok közé, de míg a fegyverletételt követelik, addig a magyarokban nem bíznak, — mert akkor nagyon közel kellett az egész havasi népségnek lenni ahoz, hogy kimerülve, kétségbe esve, minden további vitatkozás nélkül, a béke karjaiba omoljon. Hiszen már, maga Jancu megadja, néhány helység, melyek inkább ki voltak merülve mint a többiek, készeknek nyilatkoztak fegyvereiket letenni. Sőt, fegyvereiket tényleg le is tették. — Jancu nem mondja, de más kútfők igen nagy súlyt tesznek arra, hogy ama fegyvert lerakó helységek közt volt a nagy, a hatalmas és nyakasságáról már 1848 előtt is ismert havasi oláh helység, B ú c s ú m .

Mindezeket látva Drágos, és sokoldalú biztatásokkal találkozára nézve, hogy néhány nap alatt a nagytöbbség fogja behozni fegyvereit, már-már biztosítottak vélte a békeséget. Már eljöttek látta az idejét a magyar háromszín zászlót kiütni; és Abrudbánya május 6-kán, vasárnap, ünnepi színt öltött, midőn falai között egyszerre minden felé megjelentek amaz élénk színek, melyek abból múlt évi oct. vége óta számúzve voltak. Ugyanazon nap, délfelé, Abrudbányára érkező Jancu, a lobogó magyar színek között volt maga is. És nemhogy leparancsolta volna azokat, nemhogy szemrehányásokat tett volna a zászlók kitűzéséért, — ámbár, a múlt őszi oct. 21-kén, éppen neki adta meg magát Abrudbánya városa, éppen ő volt az, ki tanácsát lette, a várost megdorgálta és mindezt azért, mivel a várost igen nagyon magyaros érzelműnek és a császár iránt igen kevésbé hűségessé mondá, — most még maga túrt el szemrehányásokat Drágostól, mint ki a békét gátolja. Saját előadásából látom ezeket Jancunak, és ugyanabból merítem azon világot, melyben ama helyzetet értem.

Azalatt míg Drágos és Jancu a békekötés felett vitatkoztak, érkezik a tudósítás, hogy Hatvány sereggel közeledik Abrudbányához. Jancuban rögtön feléledt a gyanú; és nem is ok nélkül. Hiszen a fegyverszünet felmondva nem volt; közöttük volt a béke-biztos, de sereg közeledtéről semmit sem szólt. Jancu szemrehányásokat tett; Drágos zavarban volt; a tudósításnak nem hitt; mondta, hogy semmit sem tud az egésztől. Felvilágosítás végett írt Hatványhoz. — Egy óra alatt más tudósítás érkezik Hatványról: valósággal jött; már közel volt. Drágos ismételve fogadkozott, hogy semmit sem tud a dologról, de becsületére, és a magyar kormány nevében Ígérte, hogyha be is megyen Hatvány Abrudbányára, senkinek hajszála sem fog érte meggömbülni; — semmit se féljenek tehát. Némelyek meg is nyugodtak ezen, többek között Buteanu és Dobra, — de én, mondja Jancu, gyorsan mentem szállásomra,

lovamra ugrottam, és miután néhány abrudbányai román nemzetőrt (romanische Garden) kötelességükre és esküjükre emlékeztettem, el vágattam Topánfal vának.

A kocka el volt gördülve. Ama bizalmatlanság, ama gyanakvás, melynek alapja az oláh vezéreknél mindenesetre volt, újra feléledt. Vége vala a békekísérletnek, — harc lett újra a jelszó. Meg voltak már számlálva a szerencsétlen Abrudbánya órái, — és közeledett azon perc, melyre a végzet könyvében Hatvány sergének megsemmisülése vala feljegyezve. — Mindennek egy hőbortos ember volt az oka.

Nagyon sokszor megtörténik mozgalmas, válságos, forradalmi időben, midőn a hónap tényei már egészen más sort követelnek, és nem elégesznek meg azon nyugodt renddel, mellyel még tán a tegnap eseményei fonódtak, hogy egyes emberek rögtön, véletlenül, az ösmeretlen semmiből feltolatják magokat a dolgok élére. Néha-néha valódi lángeszek, mint meteorok, egyszerre fénylenek, a friss tetterő egész hatalmával, a felfogás egészen új irányával, cselekvésre, szépre, nagyra készen lépnek elő, — és, legrendesebben, fényes de rövid közéletet élve, tündöklő utat írva, mint, mondom, a meteor, a mily egyszerre, a mily véletlenül állottak elő, éppen oly egyszerre, éppen oly véletlenül tűnnek el.

Mik valának, hova lettek?! ... A nagyobb rész azonban, ama zavaros idők nagy emberei közül, kikről kérdeni lehet, mik valának, hova lettek, nem másképen emberei a kornak, az idő szellemének, mint annyiban, hogy megvetik a múlt logicáját, mint átalán a forradalmok, fészkelődnek és messze túlbecsülik hatalmokat, saját jelességeiket, mint átalán zajgó néptömegek. Készek mindent felforgatni, a mi régi, de bennük az új rend szelleméből, logicájából, tevékenységéből semmi sem lakik: csak annyit sem tudnak építeni, mint egy hangya. Készek neki futni a Sión hegyének, hogy azt alapjaiból kivessék; és midőn az liliputi erejüknek nem sikerűi, stentori hangon hirdetik az ámulást, mely a sikert megakasz-

tottá; és még jó, hacsak a szavaknál maradnak, ha agyrémeiknek vélt ellenzőit, százanként és ezerenként nem nyomorgatják, oly szenvedéllyel, minővel nyomorgatni embert, lelkét terhelte volna a vad zsarnokságnak is. Lidércek az ily nagy emberek és nem meteorok; a posványból fejlett egészségtelen gázok közt állanak elő; azt, ki fényök után indul, nem is vízre viszik, de sárba keverik, mocsárba vesztik. És, különös! néha akad köztük egyénileg, magános szempontból tekintve, ki éppen nem gazember.

Á forradalomban előállni szokott nevezetességek emez utolsó fajtájához tartozott Hatvány Imre. Egyszerre csak a láthatáron feltűnt. Honnan jött és hova lett, — alig lehet tudni; bizonyos azonban az, hogy megemlegetik működése nyomait a késő ivadékok is.

Hatvány nem volt katona, nem is tudott hozzá, állása nagyon alárendelt, neve ösmeretlen vala. Felcsapott azonban egy szabad csapat szervezőjének. Katonai előösmeretek és' múlt, meg név, vagy a nélkül, hogy társadalmi középpont legyen valaki, alig tehette volna ezt más, mint nagy szájú ember. Hatvány azonban nemcsak serget szervezett, de annak maga leve vezére; ez meg, reáutal az önhitt, a hóbortos emberre. Olyan időben, minők valónak 1849-nek tavaszi hónapjai, a nemzeti erő felpezsdülőben, — a háromszín lobogó győzelemről győzelemre haladt: könnyen lehetett harcra kész fiakat találni. Voltak, kétségenkívül sokan voltak olyanok, kikről a költő bátran elmondhatná: kapa, kasza kerülők, — de voltak, kik saját érzelmeik mélyéből merítve az indokot, csaptak fel, és voltak mások, kiket a divat vitt a csatába, és újra mások, kik felkeresték a zászlókat, mivel azok állomás helyeket jelöltek ki, — mivel pénzhez és dicsőséghez lehetett általuk jutni. Egyszóval, Hatvány magának serget gyűjtött, melynek maga vala őrnagya; és, követőkre talált. Szegény sereg! Sereg volt az, fej nélkül. Ez azonban Hatványt nem aggasztó, sem azokat, kik Hatványnak parancs-

nokságot adának kezébe. Hatvány csapatával, aprilisben, Zarándmegyébe küldetett, és egyszersmind, az ottani, a havasokat délnyugotról kerítő csapatok parancsnokává neveztetett.

Ügy látszik, hogy a kormány nem volt megelégedve az azelőtti zarándi parancsnok működésével. — Zarándban a parancsnok, 1848-iki decembertől a következő év februariusáig, alezredes Beke volt, kit Czech dicsér. Beke lerendeltetett Zarándból Dévára, hogy a piskii csatában részt vegyen. — Beke helyett ezután más parancsnokot küldtek Zarándba, őrnagy Csutak Kálmán személyében. *) Már az új parancsnok Cz.-nek legkevésbé sem tetszett. Csutak ugyan, némi csekély előnyöket, apr. elején, képes vala kivívni és azokat nagy hangú hivatalos jelentésben adta a kormány tudtára, miután azonban haladni sehogy sem tudott, még ugyanazon hó vége felé, Hatvány küldetett helyébe.

Szerencsétlen választás vala, kétségen kívül; hírek ke-rengének azonban, melyek ha valók, magyarázatára szolgálhatnak Hatvány Zarándba és a havasokra küldetésének. — Emlegetik, és pedig olyan emberek, kik hitték, hogy a dolgok állását biztosan tudják, hogy Bem kitűnő katona ugyan, csekély eszközökkel rendkívüli eredményeket vívott ki, de Debrecenben bizonyos uraknak úgy tetszett, hogy nagyon makacs, hogy nagyon önféjú öreg úr, mi annyival rosszabb jel vala, mert egyszersmind nagyon szeretett tábornok is volt. Erdély visszafoglalója nem elégedett meg a magában is szer-telen katonai elfoglaltatással, közigazgatási és politikai kér-désekbe is beleszapott. A debreceni kormány köreiben azon-ban, ha meghajoltak is az „öreg“ katonai képessége és kiví-vott eredményei előtt, kontárnak tartották mint politikust; B e m, viszont, fumigálta a Debrecenből kapott rendeleteket.

¹⁾ Megjegyzem, hogy a Csutak nevet mind Czech (B.'s Féld. in Sieb.) mind a Die Rom. d. öst. Ilon. több helyt Gutáknak írják. — Csutakot illetőleg lásd Czech munkájában 300—304. 11.

Így lön pl. egybeütközés okozójává egy általános amnestia, melyet Bem, Szében bevétele után, hirdetett. — A dolgok ilyen állásában, állíták, kik a kormány titkos célzatait kitálatálni vélték, hogy bizonyos nagyon magasan álló személy szükségesnek találta Erdélyben, Bem közelében, valaki olyan eszközzel bírni, kire mindenesetben számolhatott a debreceni kormány, ki Bemtől független legyen, ki működései ellen kész legyen fellépni, és ha népszerűsége, katonai híre tehet szert, a szeretett tábornoknak szertelen katonai nimbusát is egyensúlyozhatja. Amaz államférfinál azonban, ki helyesnek vélte volna Bem körüli a debreceni kormány számára egy feltétlen eszközt szervezni, nagyobb képzelő- mint ítélőc-hetsége volt, leleményesebb volt az indokok kimagyarázásában, mint a célok kivitelében; mindenek felett pedig hiányzott nála az ember-ösmeret. Így lön, végzék azok, kik hitték, hogy a titkot ellesték, hogy Hatvány Imre őrnagy és szabad csapat vezér, Bemtől függetlenül működő dandár élén, Zarándba lön küldve, hogy, ott, a minden látszat szerint bevégződésnek indult oláh lázadás lecsillapítása által könnyű győzedelmet nyerjen, tündöklő névre tegyen szert.

Bárhogy is állott azonban a dolog, Hatvány kinevezetésével, bizonyos az, hogy a zarándi sereg parancsnokává ki lön nevezve, és hogy máj. 6-ikán estve felé, csapatja élén, Abrudbányához közeledett.

Egy logicátlan ember tetteiben a rendet és az összefüggést, hiúban való keresni. Ok nélkül valónak tartanám tehát hosszasan vizsgálni, miért ment Hatvány sergével, a békealkudozások teljes folyamában, a nélkül, hogy a fegyverszünetet felmondja, a nélkül, hogy Drágost, a kormány békebiztosát, szándékáról értesítné, egyszerre Abrudbányának. Lehet, hogy azt gondolta (!), hogy a béke már meg van kötve; lehet, hogy a lelkiösméreti furdalásokon túltette magát, és adott szavát a fegyvernyugvásról nem tartotta meg, mivel rendkívül gyengéknek vélte ellenfeleit; leginkább

lehetséges az, hogy a békét már-már bekövetkezőnek vélte, gondolhatta, hogy oly közel vannak ahhoz, hogy pusztá megjelenése a dolgot eldönti, és így amint deli magyar serge élén megjelent, már nyert. Melyik volt azonban az indok, hogy Hatvány szószegő lett, gyalázatot hozott eljárására, nyomort és pusztulást Abrudbányára cs környékére, veszedelmet sergére, és a békének fejledező gyökérszárait, oktalan kézzel, egyszerre kitépte, és azok-e melyeket említék, vagy mások? nem tudhatom.¹⁾ De tudom azt, hogy Drágos Abrudbányáról ebbe lovagolt, felfejtette lépésének eszélytelenségét, sőt jellemtelenségét, — megösmertette a viszonyokkal, felhozta, hogy ő teljhatalmú kormánybiztos, hogy ama lépése által Hatvány, az ő egész működését kockáztatja, felszólította tehát, hogy csapatostól együtt vonuljon vissza. Jóllehet Drágos, a sereg megtéréséből származható minden következményekre nézve a felelősséget is ajánlkozott magára venni, Hatvány útját tovább folytatta és csapata élén, máj. 6-ikán estve, minden ellentállás nélkül, Abrudbányára bevonult. Minden ellentállás nélkül, mert az oláhok, mint látszik, a fegyverszünetben bízván, és inkább gondolván orruk előtt állani a békét, mint a harcot, ama legjobb útát, mely a havasok közé Zarándból vezetett be, egészen őrség nélkül hagyták.

¹⁾ Kőváry úr néhány sort szentelvén többször említett munkájában Drágos békekísérleteinek és Hatvány Abrudbányáni megjelenésének, azokról egészen egyebet beszél, mint minőket én helyeseknek képzelek. Azt mondja K. úr, hogy a Drágos működésében „az eredmény sehol som mutatkozott“.... És azt mondja, „hogy a sikert sietette, Hatvány örn. Brádról.... Abrudbányára nyomult“ — Fennebb elmondám, hogy az én nézetem szerint Drágos békekísérletének igenis kezdett hatása mutatkozni, és felhozám, mikben tűnt az fel. Hanem én azt nem tudám kimagyarázni, helyes okokkal, miért ment Hatvány máj. elején nagyhirtelen Abrudbányára, erre K. úr megtanít: „hogy a sikert siettesse.“ (Lásd: K. Érd. története 1848—49-ben, 229 l.) —Lám, lám! — Valóban már néhány főbb momentumú dologgal jártam úgy K. történetében, hogy úgy a mint közelebből tekintetem, a valótól eltérőbbnek láttam. Pedig tagadhatlanul, sok adat állt rendelkezése alatt K. úrnak.

Milánt Jancu állítja, még azon napon éjjel kapott egy levelet, melyben Drágos őt a visszatérésre felszólítja és neki szemrehányásokat teszen elkotródásaért; a következő napon, máj. 7-ikén, egy más olyan tartalmú iratot kapott tőle. Természetesen vissza nem ment, sőt, mint mondja, nem is felelt reájok. Nem csoda; felébredt gyanúja. A fegyver sok mindenre lehet jó, de bizalmat kieszközölni erőszakkal: az lehetetlen. A helyett hogy visszatért volna Jancu, írt levelet Ákszentyának, tudósítván őt az eseményekről és felszólítván, hogy csapatával menjen segítségökre. Ügy látszik, hogy amint a Hatvány serge megjelent Abrudbányán, nemcsak bizonyos feszültség állott be egyszerre a magyarok és oláhok közti viszonyba, mely különben az utóbbi időben némi barátságos színben mutatkozott, de az oláhok általán készülni is kezdtek. Nagy hihetőséggel nem voltak mindjárt tisztában: mi teendők legyenek, — de minden eshetőségre készen akartak lenni, és. készültek.

Hatvány, mint mondtam, 6-ikán estve érkezett Abrudbányára. 8-ikán a közel levő Verespatakra, az ott levő magyarság kérelme következtében, egy erős osztályt küldött sergéből, hogy ama helységet is biztosítsa netaláni oláh támadás ellen. Már ily hamar ide fejlődtek a viszonyok. És hogy még sokkal gyorsabban bekövetkezzék a kiábrándulás, ama csapatnak vezetőjét, mely Verespatakra vala menendő, közel magához ama helységhez, rejtett helyből lelőtték. Ez természetesen olaj volt a már-már fellobogó tűzre. Azelőtt Boieriu (Bojér), Dobra és Buteanu (Buttyán) fejjekkel biztosították Drágost, hogy az oláhtól nincs mit tartani: lehet képzelni, hogy ama magyar vezető orozva meggyilkoltatása, egész raját idézte elő a szemrehányásnak. Tetőpontjára emelte pedig a feszültséget az, hogy Abrudbányán, helyben, egy oláh, az említett orozva gyilkolást helyeslőleg nyilatkozott. Ebből néptódulat következett, szóváltás és zavar; a vége az lett, hogy

ama helyeslő oláhot, az utcán leszúrták.¹⁾ Lám, már minő dicső rend vala Hatvány kezei alatt!! — Miután még egy huszár ordonance-ot is lelőttek közel Abrudbányához, a dühösségben levő Hatvány, mindezeknek visszatörésüül, és tán azért is, hogy az oláhok támadásai ellen kezesek legyenek kezeiben, elfogatta Boieriut (Bojért), Dobrát és Buteanut (Buttyánt). Csakugyan Boieriut, a nép kérelmére, újra szabadon bocsátja.

A Jancu állítása szerint a magyar sereg már ekkor az oláhok közt rabolni, pusztítani, gyilkolni kezdett, a legirtózatosabb módon. ²⁾ Ez nem úgy van. Nem tudom mire való nagyítani a dolgot akkor, midőn az igazság úgy is feléjek hajlik. Nemhogy növelné a méltatlankodás érzetét, melyet ezen esetben az igazság istenasszonya úgy is velők együtt érez, az ily nemű nagyítás, de sőt nagy mértékben kihűti azt.

Máj. 8-kán, mikint Jancu tovább tudósít, egy harmadik levelet kapott Drágostól, melyben ez őt felszólítja ismételve, hogy a fegyvert tegye le, béküljön inkább és ne harcoljon. Ekkor, mint mondja, válaszolt neki; szemére lobbantván a magyarok hitehagyottságát, rövid szavakkal kinyilatkoztatta, hogy közöttök csak a fegyver dönthet. Nemhogy letenni készült volna fegyverét, de buzdító beszédet tartott az egybesereglett oláhságnak. Elmondta nekik a közelebbi napok eseményeit; azt mondta, mint szavaiból látszik, hogy az egész békekesérlet a magyarok részéről nem volt egyéb, mint csel-fogás, beljebb és beljebb nyomulni a havasok közé és végre őket leigázni. Megeskette embereit arra, hogy egyik sem fog visszavonulni (sich zurückziehen, — elfutni?), és mindnyájan utolsó csepp véréig fognak küzdeni az ellennel. A császárt

¹⁾ Jancu állítása szerint amaz oláhot, Hatvány saját kezeivel vágta le (Die Rom. d. öst. Mon. II. f. 35.1.). Hegyen rajta a felelősség terhe.

²⁾ Ugyanott.

éltetve, erre mindnyájan meg is esküdtek. És még ugyanazon napon egybeütközésre is került a dolog.

Jancu részletesen leírja, hogy az oláh sereg micsoda osztályai hogy valának felállítva, mikint rajlák körüi a magyarokat, minő volt az összeütközés folyama, és azt igen jelentékenynek mondja. Azt, hogy micsoda seregosztályok és éppen hol valának elfoglalva, mellőzöm: a hegyek, völgyek, csupak, erdők sat megnevezése csak azt érdekelhetné, ki igen jól ösmeri ama vidéket és helyeket; — a csapatok nem voltak jelentékenyek, vezetőik még jelentéktelenebbek: azokról ezért nem látom szükségét részletes tudósítást adni. Aztán, én úgy tudom, hogy azon egész összeütközés nagyon csekély dolog volt; hogy pedig a Die Rom. d. öst. Mon. adataiban e részben kételkedni van jogom, eléggé indokolom, úgy hiszem, ha felhozom, hogy az azon napi egyik szárnyoni küzdésben szerinte elesett mintegy 300 magyar, az oláhok közüi egyetlen egy halott vala azonban és néhány sebesült.!) Fontossága az azon napi csatának igenis hiszem hogy volt azon tekintetben, hogy a magyarok nem győztek, az oláhok nem futottak el. A magyar seregek ama hetekben kezdettek Erdélyben ellenállhatlannak tűnni fel; de ime, egyszerre sejdíteni kezdik, hogy azok is csak emberek és nem mamosok, hogy azok, egy Hatvány vezérlete alatt, keveset tudnak magok is lendíteni; — és észre kezdik venni azon fölényt, melyet helyzetük, viszonyaik adnak. És fontosságot, igen keserves jelentékenységet kölcsönöz azon napi csatázásnak, hogy annak folytán Verespatak bányahely, felgyült és feldúlott. — Már másnapra, 9-ikére nagyobb, rendesebb támadás volt tervelve, már a magyarok bekerítése mint cél, kezdett tisztán szemök előtt állani.

1) Der Feind (azaz a magyarok) verlor in diesem Gefechte... gegen 300 Tödt...; die Unserigen hatten bloss einen Todten und mehrere Blessirte. — (II. f. 38-ik l.)

Az előre meghatározott délutáni órában, a tervszerű megtámadás megtörtént. A Hatvány serge oltalmazta magát, küzdött, több támadást vert rendre vissza, de az oláhok nem futottak el. Mindig új meg új csapatok mutatkoztak, mindig merészebben nyomultak alább-alább, és percről-percre inkább érezték küzdésük előnyét, midőn ők, a helyösmerők a magas hegyeken, meredek oldalakon, melyeken minden bokor, minden szirtdarab elrejtett, — minden kődarab fegyver volt, lefelé jöve támadtak a szűk völgyben levőkre. Hatvány pedig nemcsak olyannak tűnt ki, ki nem katona, és nemcsak egy oly eszelős, hóbortos embernek mutatkozott, ki ha bajba jutott, egyszerű józan ésszel vagy lángésszel, nem tud magán segíteni; de a tetterő látszott benne hiányzani, sőt, több mint kétségessé kezdett válni bátorsága is. Katonáinak ellentállását ügyesebb tisztje rendezte.

A csatározás késő éjig folyt, sőt mondhatni egész éjjel tartott. Pedig nagyon setét, borús idő volt, — meg is eredt az eső.

Hatvány egyszerre azon veszi magát észre, hogy helyzete tarthatlanná vált. Minő hamar szétfoszolhatának hiú, ábrándos álmai!

Serge nem volt jelentékeny; 1400—1500 ember lehetett legfeljebb, és az sem mind löfegyverrel ellátva; voltak azok közt lándzsások is. Aztán csaknem kivétel nélkül újoncok valának, habár oly kitűnő bátrak is valának köztök, minőnek a Hatványval levő „halálfő“ csapat nevezetes része mutatta is magát. Aztán volt Hatványnak tán három kis ágyúja; de a két napi csatározásban a lökészet, mondhatni, mind elfogyott. És ezen készüllettel, vesztett fővel és szívvel, Hatvány magát egyszerre egy, a világtól elzárt katlanban találta, melynek oldalain ezer meg ezer neki bátorodott és neki bősziült ellene ordítva és lopózkodva leste mozdulatait. És, hogy a helyzet még bonyolultabban tűnjen fel nehéznek, ott vala Abrudbánya és Verespataka, számos és részben polgári állásánál fogva

jelentékeny, mívelt és vagyonos lakossága. Ezek magokat a magyar ügy mellett, Hatvány mellett nagyon kitették; ezekhez ha egyéb érdek, rokonszenv sem kötötte volna, — ezeket, már Hatvány is becsületbeli kötelességének tekintő, amennyire tőle kitelt, védeni. Mit tegyen ügyei ilyen nehéz viszonyában? Nem volt elég erős serge; löszerei fogyatékán: visszavonul, vagy ha tetszik, kivágja magát Brád felé; — újult, nyugodt és megerősített sergével majd visszatér; majd akkor tanítja meg az oláhokat; majd akkor hódítja meg a havast. Hogy az Abrudbányán és vidékén levő magyarság pedig fel ne legyen áldozva a támadók, az oláhok jól ösmert dühének, magával viszi őket.

Szerdáról csütörtökre (9-ikéről 10-ikére), éjjel egyszerre csak kihirdeti tehát, hogy ő hajnal hasadtával indul vissza Brádra; magával viszi azon magyarokat, kiknek vele menni kedvök lesz. És már reggel 4 órakor úton volt, mint Jancu tudósít.

Lehet képzelni, minő kétségbeejtő néhány óra előzte meg az elindulást; minő jajveszéklés, minő zűrzavar, minő rendetlenség. Egészen olyan nemű jelenet, minőnek már tanúi voltunk az előtt való év octobere végén Zalathnán, és novembere elején N.-Enyeden. — Csak két dolgot emelek ki ama fejtelenség jelzéséül. Hatvány az elfogott két oláh praefectet, Buteanut (Buttyánt) és Dobrát magával akarta vinni. Gyűlevész sokaság azonban ezeket megtámadja, és a felvigyázók dacára Dobrát, az utcán, lemészárolják. Látható pedig a fennebbiekből, hogy Dobra éppen azon oláhok közé tartozott, kik legtöbb rokonszenvet és bizodalmit mutattak a magyarok iránt. Ama gyalázatos tett tehát, éppen úgy volt lovagiatlan, hitszegő, valamint politikátlan. Ámbár a perc kétségbeesettsége némi mentségül szolgál az azt elkövetőknek, és közvetve ez is Hatványt vádolja, nem kétkedem emez alávaló tett elkövetői, valamint Hatvány ellen is a történeti igazság ítéletének egész szigorával lépni fel, mert meg vagyok győ-

zódve arról, hogy egyesek hóbortossága, egyes galád tettek, egy egész nemzet becsületét nem kockáztathatják. És akkor lát-nám becsületünket kockára téve, ha magok a magyarok Bem oly élesen hibáztatnák az ilyenű tetteket, amint megérdemlik.— Hogy azonban visszatérjek a dolgok folyamához, Butea-nut (Buttyánt) sikerűit az illetőknek megmenteni, és ő mint fogoly Érásra vitetett.

Az egyik tény tehát, melyet a momentum jelzésére fel akarnak hozni, az, hogy Dobrát, a fegyvertelent, az ítélet-nélkül letartóztatva levő foglyot, vagy még inkább kezest,— vagy hogy mondjam? — az utcán levágják. A másik tény az, hogy. Hatvány, a városon kívül levő egyes küzdő csapatait, magához sem vonva, takarodott ki Abrudbányából.')

Hatvány tehát máj. 10-kén, reggel nagyon korán, sergével megindult és utánna az abrudbányai magyarságnak egy nagy, egy nevezetes része. Nem olyan könnyű volt azonban visszavonulni, vagy elosonni. Körüi volt már véve. És minden sötétség, homály és eső dacára, a Brád felé táborozó oláhok csakhamar észrevették és megtámadták őt. Irtózatos harc fej-lődött ki. Hatvány sergének egyes osztályai, egyes tisztek, a kitelhető tettek meg. De nem tudák békével magokkal vinni a menekülőknél egy nagy részét, kik csak úgy ki voltak téve a veszedelemnek, mint magok a katonák. A menekülőknél egy része inkább visszatért Abrudbányára, mintsem, a kitölt szerint, még nagyobb veszedelemnek ki legyenek téve, Ilat-vanyval tovább maradni. Sőt, mint Jancu állítja, Hatvány sergének magának is egy csapatja, a többitől elvágvá, kény-telen volt ugyanoda vonulni.

Azok, kik önszántukból tértek vissza Hatványtól, való-sággal eben gubát cseréltek. Lehet képzelni, minő általános

1) Ez utóbbit Jancu után mondom, ki következőleg beszél: „....mit Auf-opferung seiner, in der Umgegend der Stadt kämpfenden Plänkler-Grup-pen, die er (Iatvany) nicht einmal davon benachrichtigte, trat er den Eiichmarsch.... an....“ — (Die Kom. d. öst. Mon. II. f. 40.)

volt Abrudbányán a visszatértek között a dúlás, vérengzés, midőn maga az oláh adat — melyek pedig állhatatosan szoktak tagadni csaknem minden pusztítást — ezt a kifejezést használja: „mindazon magyarok, kik valami úton nem menekültek, válogatás nélkül felkoncoltattak.“ (Alle Magyarén, die sich nicht auf irgend eine Art retten konten, wurden ohne Unterschied niedergemacht.) És mikor az oláh adat maga megadja, hogy az „elkeseredett“ (jobb lenne: feldühödött) népfelkelés, a legtöbb magyar házát felgyújtá. Hogy mennyire dühösek voltak, látszik csak abból is, hogy rivalgva keresték Drágost, az „árulót“; és miután megkapták egy pincében, onnan kivonszolták és darabokra vágták. Jancu kezeskedik erről. ¹⁾)

Azon nap délelőtt megérkezett Ákszentyá. Igen későn arra, mint a „havasok királya“ mondja, hogy részt vehetett volna a csatában; de elég hamar még, hogy a pusztítás megszüntetése által valamicskét megmenthessen. És a mi megmaradt, az az Ákszentyá érdeme, állítja ugyanő, és állítja maga Ákszentyá. Szerényen háttérbe vonul itt az első praefectus, pedig miután annyit mondtam róla, azt sem hallgathatom el, hogy magyar adatok állítása szerint ő maga csillapította a dühöngőket. És jelesen, hogy midőn egy nagy csoport gyermeket és nőt látott a temetőben egy halomban, és azok közt több ösmerősét, a dühöngők fegyvereinek áldozatul kitéve: meghatottnak látszott és rendelte, hogy ne öljenek többet.

Az oláh adat legalább 2000-re teszi az ezen alkalommal megölettek számát. Ez mindenesetre igen sok lesz.

Egészen más színben látta vagy tüntette fel a dolog állását, vállalatának sorsát Hatvány Imre, szabadcsapat és seregparancsnok, mikint olvasható hivatalos jelentésében. — Saját ballépéseinek lehető kedvező színezetet adván, az van

¹⁾ Die Rom.d. öst. Monarchie II. f. It. 1.

bennük, hogy Drágos szerint Jancu is megesküdütt már „a magyar hűségre és a fegyverletételt megígérte.“ — Teljességgel sem ösmeri magát megverettnék; de sőt azt mondja, hogy az utolsó napi csatában neki kevés vesztesége, az ellenségnek (oláhoknak) sok. Lehetett, mondja, vagy 2000! Lám, csak a nagy számot egyenesen visszamondják! ') Melyiknek van a kettő közötti igazga?!

Mialatt Abrudbányán ama mérszárlás volt, Hatvány, mint állítják, legelői rnenven fehér lován, első érkezett meg Brádra, és már azon gondolkozott, mint rendezzen új expeditiot Abrudbányára. Mi járhatott eszében: megtanítani az oláhokat? helyreütni egy fényes győzelemmel a kudarcot?!... Ha ilyenmü eszmék háborgatták is, bizonyos, hogy azok mellett szerepelt a szándék, kimenteni az Abrudbányán netalán még életben maradt magyarságot. És, meg kell adni, hamar összeszedte magát.

Már máj. 16-kán (szerdán) ²⁾ újra Abrudbányára ment.

Serge állott mintegy 1200 katonából, mintegy 60 huszárból és 4 ágyúból; ezen kívül valónak vele abrudbányai férfiak is; sőt a Halmágyra menekült zalathnai férfiak közül többen csatlakoztak hozzá önként, segédkezet nyújtani az abrudbányaiak megmentésére. ³⁾

1) A hivatalos „Közlöny“ 108. sz. (Debreczenből) közli „Hatvány Imre, szabad-csapat és sereg-parancsnok Abrudbányáról, f. évi máj. 7., 9. és 11-ikéről, a kormányzóhoz küldött tudósítását.“ (Furcsa! máj. 11-ikén már nem volt Hatvány Abrudbányán.)

2) Megjegyzem itt, hogy Czech nagy zavarban van, az abrudbányai események napjai iránt. Nála Hatváynak első és második expeditoja egygyé van olvasztva és annak dátumául máj. 16., 17. és 18-ika figurái. — Azt sem mellőzöm el, hogy a „Fekete-könyv“ az utóbbi expeditio kezdetül egész határozottsággal keddet mond, mi máj. 15-ikére esik. Én a Jancu tudósítását követem, — e részben. Azt is megemlítem itt, hogy Rüstow mind a Hatvány, mind a későbbi, Kemény Farkasféle, oláhok elleni expeditio elbeszélésében a legnagyobb zavarban van, a legáthathatlanabb setétben tapogatódzik. (Lásd: Gesch. d. un. Insur. II. kötet 12—13 és 81 lapokat.)

3) Jancu a Hatvány második expeditójának sereg számát 2800-ra teszi. Ez, kétségen kívül, igen nagy szám.

Ellentállásra megint nem talált, egész Abrudbányáig haladván. De a rögtön kémszemlére küldött csapatok, még azon napon, összeütköztek az oláhokkal. Az azonban jelentéktelen csatározás vala.

17- kén is volt apróbb csatázás, de minden fontos eredmény nélkül, úgy látszik, hogy a magyar fegyverek ezen napon előnyben voltak. Ezen napról találom följegyezve, hogy Búcsúm felől egy 600 főnyi csapat, három ágyúval, melyek a zaláthnai gőz- és vulkoi vízgépek csöiből voltak csinálva, rohanta meg a magyarságot. De ezeket 13 székely egy tiszttel, szétkergette, ágyúikat elvette, ellenük ki is sütötte, Bucsumot felgyújtotta. — Ezekről kezeskedjék a „magy. forr. főrének szerzője.')

18- ikán mindjárt napfelköltével kezdődött a támadás, és már 8—9 óra körüi a csatározás általánossá vált. Nagyon emelte az oláhok hangulatát az, hogy Hatvány egy támadás visszaverésére egy félé század „halálfőst“ küldvén ki, azt az oláhok azonnal körülvették és elfogták. ²⁾ Azután szakadatlan tartott a csatázás a nap egész folytában, sőt az egész éjjel és a következő 19-ikén is dél tájig. Jancu ezt 30 óráig szakadatlan tartó küzdelemnek nevezi.

Az oláhoknak könnyű volt, mert biztos rejtekhelyeikből, mondhatni, saját veszedelmök nélkül, tehettek nagy károkat a magyarokban. És így, mindamellet, hogy még 18-ikáról is van valami homályos adat kezemben, mely arról szól, hogy az oláh népfelkelés még akkor is könnyen megiramodott visszafelé, általán mégis nagyobb és nagyobb bátorsággal rajlották körüi, sőt lövöldözték és rohanták meg a magyarokat. Aztán, nagy előnyökre szolgált, hogy nemcsak sokkal kevesebben valának a magyarok, de mondhatni, mindig mindnyájan valának kitéve a teljes veszedelemnek és támadásoknak;

1) A magyar forradalom férfiai 245. l.

2) Ugyanott. — Csodálatos, hogy ezt Jancu nem említi.

ők meg, nagy számokban, örökké új meg új, nyugodt csapatokat találtak; és a támadókat, mondhatni, azon percben húzhatták vissza, mikor éppen tetszett és újakkal válthatták fel. Mindezek következtében már 19-ikén Hatvány megint sergestől és a menekülni szándékozókkaal egyetemben, körüi táborozva találta magát, — emberei pedig, a folytonos csatázás miatt, egészen ki voltak merülve.

Tovább helyben maradni Abrudbányán a magyaroknak, egy jelentőségű volt a bizonyos végveszéllyel. Nemcsak ki valának már a sergek nagyon merülve, és nemcsak merészebben és újra merészebben támadtak az oláhok, és inkább és- inkább el valának zárva az utak, de már az eleség is hiányzott a további maradhatásra. Menekülni mindenesetre kellett, de még csak az irányban sem lehetett válogatni: Brád felé, Magyarország felé, már sehogy sem lehetett menni, annyira el vala torlaszolva az út. Kénytelen vala tehát Hatvány, sergével és a menekülőkkal együtt, a másik járható irányban, Zalathna felé keresni szerencsét. Ezen út is veszélyes volt; de a maradás, bizonyos pusztulás.

Máj. 19-ikén (vasárnap) déltájban, úgy látszik azért, hogy tervét melyet a kényszerűség adott meg, palástolja, egyszerre több irányban rendelt apróbb támadásokat, maga pedig Hatvány a fősereggel és a menekülőkkal útnak indúlt Zalathna felé. — Meg van jegyezve Bemről, hogy a visszavonulásoknál ő maga mindig hátramaradt és mindig kezeügyében tartotta az ágyúkat. Hatvány nem volt Bem; Hatvány ezt egészen megfordítva csinálta. Ő maga ment huszáraival legelői; utána ment a gyalog katonaság; meg azután a menekülők; leghátul az ágyúk és azok fedezete. Lehet képzelni, minő sor, minő hosszas és nehézkes sor alakúit, ha meggondoljuk, hogy az Abrudbányáról és vidékéről menekülők száma, magyarok és német hivatalnokok, átalán, ama vidék nem oláhjai, kik azon alkalommal keresték az otthon nem található biztosságot, mintegy 2000-en voltak. És pedig, mikint

Zalathnán is volt, nemcsak férfiak valának, de nő, gyermek, ifjú, agg s öreg, egy zavarzó, futó nagy sereg. Az út annyival fáradtságosak!) volt, mert az eső esett, és annyival veszedelmesebb, mivel a sok nyirok miatt sok puska nem sült el. Az oláhok pedig, a sors által is üldözötteket, nyomról nyomra kísérték a hegyoldalakon; ordítottak, köveket is hengerítettek, lövöldöztek is. Az ágyúfedezeten levő német „halál fejesek“ hiában küzdenek a legnagyobb elszántsággal, kitarással ágyúik mellett: sem az ágyúkat, sem magokat, sem a menekülőket megmenteni nem lehetett már.

Zalathna felé haladva Abrudbányáról az ember, egy hosszú, kanyargós, keskeny défilébe jut, hol az egész völgy majdsak olyan széles mint az út, — és azt is itt puskaporral kellett tágítani, ott kőfallyal megvédeni a beomlástól; két felől az oldalak sziklásak, meredek, erdős, magosak. Eme szoros útnak pedig Zalathna felől való végében egy híd van, melyen át az út vezet. Ezen legszorosabb hely vala az általános támadásra kiválasztva, oláh részről. Ama híd el volt rontva, el volt torlaszolva. Hatványnak magának, mint előlmenőnek, sikerült még néhányad magával azon keresztülhatolni, mivel, mint Jancu állítja, kevés perccel hamarabb érkezett ahhoz, mint az annak védelmére szánt oláh csapatok, — de maga a sereg nagy része, a menekülőkkel, szekerekkel, itt fel lőnek egyszer mindenkorra tartóztatva.. De Hatvány már kimenekült; Hatvány futott tovább, sőt, mint állítják, kiabálta is, hogy a ki teheti, mentse meg magát, míg serge és a menekülők gyászos, a Hatvány számára gyalázatos véget értek.

Amint amaz emlékezetes, Cserboj nevű faluhoz nem messze levő híd felé siettek, és amint látták, hogy nemcsak a más három, de azon addig szabad irányban is megtámadtattak, tökéletesen összezavarodtak a katonák és a menekülők; többé nem voltak csapatok, csak egy alakatlan tömkeleg; többé nem lehet szó valódi, rendes oltalomról, annál

kevésbé csatáról: egy általános mészárlás, egy vérfürdő következett ott. Mint állítják, mintegy 2000 lélek lőn itt átadva a jövő élet számára, katona és nem katona, férfi és nő, felnőtt és gyerek.¹⁾

A nyomorult expeditio ama végperceiben, midőn körül-fogva minden felől, a küzdés lehetlen volt, az elmenekülésre rendkívül csekély erély, mint állítják, nem egy eset adta magát elő, hogy a „halálfejesek“, felszólításra, egyik a másikat szúrták le. Hiszen ők „halálfejesek“ voltak, kiírnék, tehát, nem szabad a fogságba esni. A kínoztatásnál pedig jobb volt a rögtöni halál. — Mondják, hogy Visztág tüzérhadnagy, midőn Hatvány elfutott, bajtársaihoz így szóla: „mintsem ily gyalázatosan hagyjak veszni mindent s ágyúinkat, inkább meghalok!“ És az oláhok, ágyúján verték agyon.²⁾

Míg azonban emberei oly hősi elszántsággal mentek a halállal szembe, Hatvány már messze járt, megmenekvése egyetlen gondjának látszott. Maga mindenütt nagy buzgósággal legelői szaladt. És pedig oly elszántan, hogy sem katona, sem menekült által nem hagyá magát megelőztetni; ki előre haladni akart, agyonlövással fenyegette. Voltak mégis oly szerencsétlenek, kiket az életszeretet előbbre siettetett, de nem teheték, mert a büntetés nem késett: maga Hatvány, saját kezeivel, katonái közül ilyen hetet vagdalt meg!³⁾ És

¹⁾ Jancu ennél is többre teszi az elesettek számát, majdnem 3000-nek mondja. — A magyarok, állítja, eme veszteséget 5000 emberre teszik (vájjon hol?); ez, folytatja, igen sok erre; de Hatváynak mindkét expeditiójában összesen, igenis pusztulhatott el 5000 ember. — (Die Rom. d. öst. M. II. f. 48.1.) — Hitem szerint eme számok túlzottak. — „A magy. forrad. férfiai“ felszámolása szerint, ott veszett katonaság: 410 „halálfős“, a magyarországi csapatnak fele, a tótokból mintegy 100, a verescsákósból (?) csaknem 90; a székelyek, úgy látszik, lélekjelenlétüket inkább megtartották, fegyvereiket nem hányták el, 7 vagy 8 ember veszteséggel magukat kivágván, fedezetjük alatt a szerencsétlen lakosok közül is többen menekültek. — 240.1.

²⁾ A magy. forradalom férfiai 246.1.

³⁾ Ugyanott. — A felelősséget én nem merném elvállalni ezért. De lehetséges.

Hatvány végre is megmenekedett. De mintha még Jancu is csúfolódnia akarna vele, azt mondja, hogy amaz említett emlékezetes hídtól kimenekedvén, kétszer is vala veszedelmek kitéve, hogy asszonyok keze által pusztuljon el. Ezek ugyanis, köveket hengergettek a hegytetőről, az alatt futókra.

Jancu azt mondja, hogy hihető, miszerint száznál többen nem menekedtek meg a magyar csapatból.¹⁾ Nagyon rosszúl vet a dologhoz, mint már a fennebbiekből is lehet következtetni. A megmenekültek száma magából a Hatvány csapatából is több százra megyen.

Azt is érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a máj. 19-ikén oláh részről parancsnokló és rendező főszemélyek maga Jancu volt és a már többször említett Bálinté (Bálint). — Mondhatom, ha én vezér lennék, nem szeretném az elmondotthoz hasonló diadalt nyerni.

Hatvány Zarándba menekült vissza. És ott a legelső dolgok közé tartozott, mit elszívelt, hogy a fogoly Buttyánt (Buteanut) vérbíróság elibe állítsák, elítéljék és felakasszák. Buttyánt, mint fennebb látók, egy felmondatlan fegyverszünet folyamában, és tehát, hitét megszegve fogatta el Hatvány. Buttyánt az adott szó szentsége kellett volna, hogy fedje, bármit is csinált volt azelőtt. De Hatvány nem így okoskodott: nemcsak elfogatta, de következetes maradt a rozshan: megengedte, hogy ítélőszék elibe állítsák. A többi aztán önként folyt; de Hatvány szőszegési bűnének koronája vala feltéve, midőn eme praefectet felakaszták. A dolognak egészen az a színe van, habár az másként lett volna is, mintha, miután az oláhok ellen kudarcot vallott, erőtlen dühének áldozatul egy védtelent szemelt volna ki. Eszébe jutnak az embernek, a költőnek jól ösmert szavai: elkeseredésében mi telhetett tőle?!.... És azt se mondja nekem

¹⁾ Die Rom. d. öst, Monarchia II. f. 4S. 1.

senki, hogy a nép dühe kívánta őt áldozatul. Hiszen akkor nem az igazság, az ítélőszék szavának esett volna áldozatul. Egy „sereg-parancsnoknak“, és pedig Hatvány annak nevezte magát, kell elég szilárdságának, határozottságának, befolyásának lenni, hogy az igazságot megmentse, — az ítélőszéket függetlenné tegye.

A kormányok, átalán véve, nem szeretik, ha egyik vagy másik eszközüknek, hibásan választott képviselőjüknek, kudarca nagy hirtelenséggel elterjed és azt dobraütik. Legkevésbé szívelheti pedig azt bármely kormány, mely a vész napjait közeledni látja, a válság percei bekövetkezését óráról órára várhatja. Jól tudta a debreceni kormány, hogy nemcsak arra van szüksége, hogy az irány, melyben működik, megnyugvást nyújtson, de hogy a céljai kivételére választott egyének és tényeik olyanok legyenek, melyek közbizalmat gerjeszhetnek; — és ezt kicsiben és nagyban, egyenes és kerülő úton elérni törekedett. Az éppen mondottakban látom okát rejteni annak, hogy hiában kerestem a hivatalos „Közlönyben“ jelentést Hatvány második expedíciójáról, — nem találtam. Egy darabig húzták halasztották, hihetőleg, amaz eseményről szólni, palástolni kívánták a nyilvánosság színe előtt, és, csakhamar oly nagy dolgok adták elő magukat, melyek egészen háttérbe nyomták az abrudbányai szerencsétlenség emlékét.

Már hírlapok is csak nagyon gyarló és rövid tudósításokkal valának ellátva, Hatvány expedícióit illetőleg. A kolozsvári „Honvéd“ máj. 21-iki (123-ik) száma, Hatvány hivatalos jelentéséből értesül az ő első expedíciójáról, és jelentését kivonatban közli. — Ugyanazon lap máj. 28-iki (129-ik) száma azt mondja, hogy debreceni lapokból értesül csak, hogy Abrudbányán nagy dolgok voltak. Hivatkozik a „Márczius 15-ikére.“ De abban mindössze is néhány sornyi és magában is hibás tudósítás, vagyis inkább hír, van közölve amaz expedícióról. Hiszen átalán is tudva van, hogy a „Márczius“

nem negélyczte a történeti pontosságot: sem helye, sem kedve nem vala adatot gyűjteni, aprólékosságokig menő pontos tudósításokkal fényleni. — Már a máj. 29-iki „Honvédben”¹⁾ (130. sz.) rendelete van Szentiványi Károly k. biztosnak, az abrudbányai menekültek mikénti felsegüléséről. — Ugyanazon lap jun. 9-iki (140-ik) száma tudósít, hogy az „Alföldi Hírlap” máj. 31-iki számában írva volt, hogy Hatványt, ki Abrudbányáról 80-ad magával menekült, Nagy-Váradon letartóztatták és Debrecenbe küldték. E tudósítás ellen, ama lap junius 5-diki számában maga Hatvány cáfolatot ír. — És abban állítja, hogy 1100 főnyi sergéből azelőtt egy héttel már csak 150 ember hiányzott. És még ama hiányzókból is feltalált Debrecen vidékén 30-at. — (Lám csak! Ugyan hogy ne lett volna óriási zavar az abrudbányai eseményekre nézve, midőn maga a főparancsnok, a catastropha után két héttel, azt meri még állítani, hogy az ő vesztesége mintegy 120 ember!?)

Maga Hatvány, sergének, mondhatni, megsemmisülése után, csakhamar megjelent Debrecenben. Mint állítják, ott egy darabig a politikai martyr szerepét játszódta, sőt jónak látta néhány napig kezét felkötve hordani. ¹⁾ Ő maga azonban és művei, háttérbe lönek szorítva, örvendetes és keserves nagyszerű események miatt rögtön, és miután rövid idő alatt nevéhez annyi romlásnak, annyi keservnek emlékét kötötte, a politikai, valamint a katonai pályáról, örökre letűnt. — Hova lett? toululhat itt a kérdés olvasóim clibe. Ha nem csalódom, a forradalom lecsendesülte után, felső Magyarországra került és ott ösmeretlenül halt meg, mint oskola-mester.²⁾

¹⁾ „A magyar forr. férflai” 247.1.

²⁾ Pár szóval legyen szabad érintenem adataim kútforrását, ezen fejezetet illetőleg is. — Használtam ebbon is a „Fekete-könyvet”, mint minden előbbeni fejezetben. — Használtam, valamint a sokszori idézetekből látható, a „Die Romanen der österreichischen Monarchie” című munkát. Legkülönösebben Jancu jelentésének, a megkísérlett kibékítésre és Abrudbánya pusztulására vonatkozó részeit (Bericht der romanischen Legions-

Nagyon természetes, hogy az abrudbányai expeditiókban kivívt győzelme, az oláhokat bátrabbakká tette. Kezdek nemcsak állani a tüzet, de magok támadtak. Máj. 31-ikén Tövis, Borbánd és Portusra csaptak le, és csak a fehérvári várát cernírozó sereg erélyes ellenszegülésére húzódtak vissza. — Nagyon hosszasan egyébaránt, nyugalomban még sem maradhatnak: Bem b. Kemény Farkast küldte friss csapatokkal, ugyancsak Zaránd felől, a havasokra. Eme sereg Déváról már jun. 3-ikán elindult. Ez jelentékeny volt: 4000 ember, 18 ágyú, egy üteg röppentyű; és jelentékenyek voltak az alparancsnokok: Forró ezredes, Incédi alezredes. Jun. 4-ikén Brádra értek. Jún. 8-ikán indulónak tovább, — miután azonban, az út eltorlaszolása miatt kerülni kellett, Abrudbánya romjai közé csak 11-ikén érkezhettek. Ott megtámad-

praefecten Avr. Jancu. II. f. 25—48.1.). — Néhányszor idéztem „a magy. forradalom férfiai“ adatait. És tettem volna azt még többször, mert Abrudbánya elpusztulására nézve új adatokat is találtam abban; és általán, az, Hatványról szólván, a legerjedelmesebb, ámbár magában is rövid, magyar leírását adja Abrudbánya pusztulásának, — ha nem lettem volna gyanakvó, adatokat kölcsönözni egy amolyan... könnyű műből. — Mindig visszariadok, valahányszor tapasztalnom kell, hogy valamely toll, mely különb dolgokat is tud lendíteni, egy vagy mások miatt, méltóságán alól száll. — A Czech tudósítását a békepontokra nézve tartom nagyon érdekeseknek. A mi magát Abrudbányának pusztulását illeti, mint fennebb már megjegyeztem, arra nézve nagy zavarban van. Arra nézve majdnem egyedüli forrásának látszik a „magy. forr. férfiai“, és azt is hibásan használja fel, ámbár reá hivatkozik egyszer. — A „magy. forr. férf.“ annyival érdekesebb volna, ha teljesen megbízható lenne, mert hamarabb jelent meg, mint, die Rom. d. öst. M. — Ugyanis: a Czech könyve idézi a „magy. forr. férfiai“, mikint említöm; amaz oláh eredetű, die R. d. öst. Mon. pedig, hosszú kivonatot közöl Cz. munkájából. És így, ámbár mindhárom 1850-ben jelent meg: legelsőnek kellett lenni a „magy. forr. férfiaknak;— cs úgy magyarázom meg, hogy közösen van elhibázva ama más két műben többször a Csutak név, és „Gutak“nak van mondva, hogy a mi Czechnél sajtóhiba volt, melytől úgy is hemzseg könyve, azt az oláh forrás betű szerint átvitte. — Végre megjegyezhetem még azt is, mi ugyan már az előadás folyamából is jócskán kitűnhetett, hogy, Abrudbánya sorsát illetőleg, Kőváry és az újságok majd semmire sem tanítanak.

tattak. A magyar sereg a támadásokat visszaverte, másnap folytatta útját, az oláh havasi középpontnak vélt, Topánfalva felé. Csakhamar észrevehék, hogy mindenfelé hiányozván minden eleség, ott szemetezni nem lesz jó. Már visszavonulással foglalkoztak, midőn Ákszentyá, a hegyekről nagy erővel megtámadt (Jun. 16-dikán). Kimenekedtek ugyan, de csakis hősi küzdés és férfias lélekjelenlét segedelmével. Többé semmi nagyobbseríi összecsapás, pusztítás, a havasi oláhok és a körültek levő magyarság közt nem vala. De nem is igen volt reá idő. Hiszen már jun. 4-ikén kiadá a rendeletet a muszka czár hogy a már előre összegyűjtött, felszerelt nagy serei nyomuljanak be Magyarországra és Erdélybe, és a forradalmat semmisítsék meg. A beütés napjaúl jun. 19-ike volt tűzve. Már közelített Lüders Brassó felől, miután a hősi elszántsággal oltalmazott tömösi őrszerget megverte, Kis Sándor ezrede est elejtette, de halhatlanná is tette; már jött Besztercze felől Grotenhjelm. Bem ide-amoda futott; ott volt hol legnagyobb a veszély; küzdött, de a dolognak az lett a vége, hogy minden felől hátrálni kellett', az irtózatos túlerő előtt, míg Segesvárnál egy főcsatát vesztvén, Erdélyt is elveszte. És már Magyarországon sem állottak a dolgok jobban. A Győr vidékéig és a Vágig előnyomúlt seregek, hasonlólag a túlerő és a hátfogatás előtt, hátráltak. A seregek egy része Vácnak, Miskolcnak, Tokajnak vette útját, míg más csapatok Szeged és Temesvár felé tartottak. De mit folytassam: már a küszöbön volt a catastropha, melyben a forradalom,, mintha valamely drámában a hőst véletlen menykőcsapás érné, rögtön megsemmisült. Természetesen olyan viszonyok közt többé nem gondoltak a felkelt havassal, még legirtózatosabb emlékei is háttérbe vonultak, és senki sem gondolhattott új támadásra ellene. Mindezeket lefesteni azonban messze túl terjed ezen történeti vázlat szerény keretén.

Leteszem tehát a tollat, csak még azt jegyezvén előbb meg, hogy Erdély bérci, gyönyörű virányai, ama kis tartó-

mány, mely habár a magyar szent koronának nem is legdrágább, de talán-talán legszebb gyöngye, igenis látott még patakokban folyó vért, látta a kegyetlen zsarnokságot nehezedeni fiaira, tanúja vala száz meg száz koprédáit, leégetett, halomra döntött helység ínségének, nemcsak ezrenként valónak kénytelenek fiai feldúlt ősi lakaikat heteken, holnapokon át kerülni, földönfutóvá válni, de ezrenként válának a vad pogány rabszolgáivá, valódi barmaivá, fiai valamint leányai: ezeknél nagyobb a 48-iki pusztítás nem volt; tévednek kik az ellenkezőt hiszik; de fájdalom, azok sorába állítható. Vajba soha többé eset ne jöjjön olyanra; különösen arra, hogy fiai polgár vért ontsanak. Hiszen a polgár-háborúk mind-megannyi kibomlásai állami fekélyeknek, és azon veszedelmes tulajdonnal bírnak, hogy további betegségnek válnak magvává, előkészítőjévé. — Vajha a 48—49-iki legutolsó lenne!

TARTALOM.

	Lap
Előszó.	
I. Előzmények. Viszonyok	1
II. A vidék	39
III. Nagy-Enyed 1848 végén	102
IV. Nagy-Enyed 1849 elején; pusztulása	149
V. Az oláhok 1849 elején. Abrudbánya veszedelme. (1849. máj.)	195